Peer reviewed Journal Impact Factor: 7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

October 2022 Volume-14 Issue-15

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

October -2022 Volume-14 Issue-15

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

EDITORIAL BOARD		
Nguyen Kim Anh *[Hanoi] Virtnam*	***Prof. Andrew Cherepanow*** *Detroit, Michigan [USA]*	***Prof. S. N. Bharambe*** *Jalgaon[M.S]*
Dr. R. K. Narkhede *Nanded [M.S]*	***Prof. B. P. Mishra,*** *Aizawal [Mizoram]*	***Prin. L. N. Varma*** *Raipur [C. G.]*
Dr. C. V. Rajeshwari *Pottikona [AP]*	***Prof. R. J. Varma*** *Bhavnagar [Guj]*	***Dr. D. D. Sharma*** *Shimla [H.P.]*
Dr. AbhinandanNagraj *Benglore[Karanataka]*	***Dr. VenuTrivedi*** *Indore[M.P.]*	***Dr. ChitraRamanan*** *Navi ,Mumbai[M.S]*
Dr. S. T. Bhukan *Khiroda[M.S]*	***Prin. A. S. KolheBhalod*** *[M.S]*	***Prof.KaveriDabholkar*** *Bilaspur [C.G]*

Published by-Chief Editor, Dr. R. V. Bhole, (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	ग्रंथालयीन सेवांमध्ये सामाजिक माध्यमांचा वापर **प्रा.संजय महादेव देवकर.**	1-4
2	खानदेशातील आदिवासी भिल्लांनी पेशव्यांविरोधी केलेल्या बंडाचे ऐतिहासिक विश्लेषण. **प्रा.डॉ. डी. एल. पावरा**	5-9
3	'ई-लर्निंग पर्यावरण, अडथळे आणि आव्हाने' **श्रीमती नाटकर संगीता शेषराव**	10-15
4	वाढत्या शहरीकरणाचे घटक आणि समस्या **डॉ. रविंद्र आर. सहारे**	16-19
5	नब्बे के दशक में वैश्वीकरण और बंगाली कविता **चैताली घोष**	20-21
6	वृध्दांना उद्भवणाऱ्या शारीरिक, सामाजिक व आर्थिक समस्या **डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे**	22-26
7	डॉ. बालशौरि रेड्डी जी का कृतित्व – एक अनुशीलन **डॉ. बंड्ला श्रीनिवास राव**	27-36
8	महुआ पाला में वेदे समाज **कौशिक साहा**	37-38
9	वृद्धाचे कौटुंबिक व सामाजिक समायोजन **डॉ. लोकेश बी. नंदेश्वर**	39-41
10	सोलापूर जिल्ह्यातील साक्षरतेचा चिकित्सक अभ्यास **श्री नानासाहेब दत्तात्रय वाघमोडे**	42-45
11	कृतीशील व आधुनिक भारताचे निर्माते पंडित जवाहरलाल नेहरु **डॉ. संभाजी संतोष पाटील**	46-50
12	समाजवाद प्रणालीचा अभ्यास **डॉ. संभाजी पाटील**	51-54
13	किशोरावस्था में नशाखोरी के कारण मनोदैहिक विचलन का सामाजिक प्रभाव **शिवानी कुमारी, डॉ० विश्वनाथ झा**	55-58

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, October 2022, Volume-14 Issue-15

ग्रंथालयीन सेवांमध्ये सामाजिक माध्यमांचा वापर

प्रा.संजय महादेव देवकर.
सौ.सुवर्णलता गांधी महाविद्यालय,वैराग.
ता.बार्शी.जि. सोलापुर.

DOI- 10.5281/zenodo.7309452

शैक्षणिक ग्रंथालयांच्या अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेतील उपयुक्ततेबाबत जागरुकता निर्माण करण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा वापर अपरिहार्य झालेला आहे. आज सर्व जगामध्ये इतरांशी संवाद साधण्यासाठी एक प्रभावी माध्यम आहे. यादवारे वापरकर्ता फोटो, व्हिडिओ, गाणी यांचे आदान प्रदान करण्यासाठी इंटरनेट आधारीत तंत्रज्ञानाचा वापर करुन सामाजिक माध्यमांदवारे आदान प्रदान केलेल्या सेवांचा अस्वाद सहजरित्या घेउ शकतो. प्रत्येकाच्या मोबाइलमध्ये आज सामाजिक माध्यमे सहजरित्या उपलब्ध आहेत.

यामध्ये व्हॉटसअप, युटयुब, फेसबुक,इन्स्ट्राग्रांम,टिवटर,फ्लिकर पिंटरेस्ट आणि लिंकडइन इत्यादी माध्यमातुन ग्रंथालये सुध्दा आपल्या ग्रंथालयीन सेवा उपभोक्त्यापर्यंत पोहचउ शकतो.यातुन वाचकवर्ग मोठया प्रमाणात वाढुन ग्रंथालयाविषयी उपभोक्त्यांना माहिती मिळेल व एकमेकांशी माहितीचे आदान प्रदान करतील.

महत्वाच्या संज्ञा—
सामाजिक माध्यमे, व्हॉटसअप, युटयुब, फेसबुक, इन्स्ट्राग्रांम, टिवटर, फ्लिकर लिंकडइन, पिंटरेस्ट

सामाजिक माध्यमे

सामाजिक माध्यमाच्या रूपातून ग्रंथालयाचे विविध प्रकल्प, सेवा, माहिती साधने ग्रंथालय नियमावली इत्यादी, सामाजिक माध्यमातून वाचकांपर्यंत पोहोचविण्याचे सुलभ आणि सहज माध्यम आहे. जेव्हा एखादी व्यक्ती किंवा संस्था सामाजिक माध्यमाद्वारे आपल्या व्यवसायाची उत्पादने आणि सेवा यांची सामाजिक माध्यमांवर जाहिरात करून प्रसारित करतो त्याच प्रमाणे ग्रंथालयेही त्यांचे उत्पादन वाचकांपर्यंत पर्यंत पोहचू शकतो.

ग्रंथालयाच्या सेवा वाचकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी तसेच शैक्षणिक विकासामध्ये सामाजिक माध्यमांना विशेष महत्त्वाचे स्थान आहे. ग्रंथालय क्षेत्रामध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा वापर करणे शक्य झाले आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये माहिती साक्षरता निर्माण करण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा उपयोग करता येतो. सध्या शैक्षणिक ग्रंथालये माहिती प्रसारणासाठी सामाजिक माध्यमांचा वापर करतात. आपल्या दूरच्या उपभोक्त्यापर्यंत ग्रंथालयाच्या सेवा पोहोचवण्यासाठी ग्रंथालय युट्युब सारख्या माध्यमांचा वापर करत आहेत.

ग्रंथालय आणि सामाजिक माध्यमे ग्रंथालयाच्या प्रसारणासाठी अथवा वितरणासाठी आज सामाजिक माध्यमांचा वापर केल्यास मोठ्या प्रमाणात वाचकवर्ग ग्रंथालयाकडे आकर्षित होईल व वाचकसुध्दा ग्रंथालयाची माहिती सामाजिक माध्यमाद्वारे सहज सुलभ आणि कमी वेळात, कुठेही, कधीही, कमी खर्चामध्ये मिळवू शकतो यासाठी ग्रंथालयांनी सामाजिक माध्यमांचा प्रभावीपणे वापर करणे आवश्यक आहे.

यामध्ये पुढील काही सामाजिक माध्यमे ग्रंथालयीन सेवांना चालना देण्यासाठी प्ररेत करीत आहेत.

फेसबूक

फेसबुक हे संपूर्ण जगामध्ये लोकप्रिय सामाजिक माध्यम आहे. आपल्या मित्र—मैत्रिणींना सहजपणे संवाद साधण्यासाठी आपले व्हिडिओ, ऑडिओ पाठविण्यासाठी आपली ओळख पटवण्यासाठी, वैयक्तिक माहिती पाठविण्यासाठी फेसबुकचा वापर केला जातो. विशेषत: विद्यार्थ्यांमधील परस्पर संवादामध्ये सहभागी होण्यासाठी तसेच माहिती साक्षरता उपक्रम राबविण्यासाठी ग्रंथालये फेसबुकचा वापर करु शकतात. ग्रंथालयांमध्येही ग्रंथालयाविषयी ग्रंथालयातील विविध सुविधा, विविध विभाग, उपयुक्त माहिती इत्यादीविषयी व्हिडिओ फोटो समाज माध्यमेवर अपलोड करून योग्य त्या उपभोक्त्यापर्यंत पोहोचवता येतात. वाचकांनीही जास्तीतजास्त लाईक आणि

शेअर केल्यास त्यांना हवे असलेली माहिती इतरांनाही सतत मिळत जाईल.

युट्युब

ग्रंथालयातील विविध परिसंवाद, कार्यशाळा, व्याख्याने, इत्यादीसारखे महत्त्वाचे उपक्रम, तसेच ग्रंथालयाचा वापर कसा करावा, ग्रंथालयाचे प्रशासन आणि सेवा याविषयी व्हिडिओ तयार करून युट्यूबवर प्रसारित केल्यास वाचकांनाही याची माहिती मिळेल आणि अधिक प्रमाणात वाचक ग्रंथालयाकडे आकर्षित होईल. यामुळे एक वेगळ्या प्रकारचा गट तयार होईल व त्यामध्ये संवाद साधता येईल. सामाजिक माध्यमांमुळे विद्यार्थीसमूहास चर्चेस प्रोत्साहन देण्यासाठी, विशेषतः विद्यार्थ्यांमधील परस्पर संवादामध्ये सहभागी होण्यासाठी तसेच माहिती साक्षरता उपक्रम राबविण्यासाठी ग्रंथालये फेसबुकचा वापर करु शकतात. शैक्षणिक उपक्रमातील सहभाग वाढवण्यासाठी ग्रंथालय युट्युबचा वापर करू शकतात.तसेच विद्यार्थ्यांना नवीन माहिती देण्यासाठी आणि ग्रंथालयीन सेवांची माहिती पुरविण्यासाठी ग्रंथालये युट्युबचा वापर करू शकतात.

ट्विटर

ट्विटरमुळे ग्रंथालयांना नव्याने येत असलेल्या ग्रंथाविषयी तसेच उपलब्ध सुविधा विषयी माहिती ट्विट करता येते. त्यामुळे वाचकांनाही त्याची उत्सुकता लागून राहील व वाचक पुन्हा पुन्हा इकडे लक्ष देतील. यासाठी ग्रंथालयाने याद्वारे सतत संदेश पाठवणे आवश्यक असते. तसेच ट्विटरचा वापर करुन ग्रंथालये वाचकापर्यंत पोहचु शकतात.

फ्लिकर

ग्रंथालयांमध्ये नवीन आलेल्या ग्रंथांच्या यांच्या प्रतिमा किंवा फोटो फ्लिकर वर वितरित केल्यास तसेच विविध महत्त्वपूर्ण नियतकालिके यांच्याही प्रतिमा प्रसारित केल्यास वाचक वर्ग ग्रंथालयाकडे आकर्षित होईल

इंस्टाग्राम

इंस्टाग्राम हे फेसबुकची पुढची आवृत्ती आहे. त्यामध्ये प्रत्येक उपभोक्त्याचे इंस्टाग्रामवर अकाउंट उघडलेले असते. हे नावाप्रमाणेच इन्स्टंट आणि नवीन असेच आहे. यामध्ये ग्रंथालयाविषयी नवीन माहिती फोटो अपलोड करून वाचकांपर्यंत पोहोचवू शकतो. यामध्ये अनेक वाचक इतरांना फोलो करीत असतात त्यामुळे वाचकवर्गही वाढू शकतो.

लिंक्डइन

ग्रंथालयांना त्यांच्या आवडीच्या विशिष्ट क्षेत्रात संबंधीची तज्ञांची माहिती लिंक्डइन द्वारे मिळू शकते. या साधनांचा उपयोग SDI सारख्या सेवा प्रदान करण्यासाठी ग्रंथालये याचा उपयोग करू शकतात.

व्हाट्सअॅप

व्हाट्सअॅप हे जगामध्ये सर्वाधिक लोकप्रिय सामाजिक माध्यम आहे. व्हाट्सअॅप हा सर्वात जास्त उपभोक्त्यापर्यंत पोहोचण्याचा एकदम सोपा आणि सुलभ मार्ग आहे. या विषयी प्रत्येक माहिती व सेवा सर्वसामान्य वाचकापर्यंत पोहोचवण्याचा हा सुलभ मार्ग आहे. यामध्ये वाचक त्यांना मिळालेली, आवडलेली माहिती, व्हिडिओ, फोटो इतरांना निश्चितपणे पाठवतोच. ग्रंथालय आणि वाचकांच्या प्रकारानुसार व्हाट्सअॅप ग्रुप तयार करून योग्य ती माहिती प्रसारित केल्यास ग्रंथालयांना नवीन वाचक मिळून, चांगल्या पद्धतीच्या ग्रंथालय सेवा दिल्यास त्याचा उपयोग होईल. त्यामुळे वापरकर्त्याजवळ जाण्याची संधी ग्रंथपालांना मिळेल तसेच ग्रंथालय शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळेल.

`टेलिग्राम

टेलिग्राम हे एक विनामूल्य आणि क्लाऊड आधारित नवीन मेसेजिंग व्हिडिओ कॉलिंग अॅप आहे. हे माध्यम आपणाला ग्रुपमध्ये चॅटिंग करणे, माहिती पाठविणे, तसेच यामध्ये माहिती पाठवण्यासाठी कोणतीही मर्यादा नाही, यामध्ये वर्कशॉप, सेमिनार, कॉन्फरन्स सारखे कार्यक्रम,अधिक कालावधीसाठी व जास्तीत जास्त सदस्यांना यामध्ये सामावून घेऊ शकतो. येथे आपण जाहिराती देऊ शकतो. हे सर्वांसाठी मोफत आणि सर्व भारतीय भाषांमध्ये उपलब्ध आहे. ग्रंथालय आणि शैक्षणिक उपक्रमासाठी टेलिग्राम हे महत्वपूर्ण उपयोगी सामाजिक माध्यम आहे. लॉकडाउन कालावधीमध्ये सर्वात जास्त उपयोग या माध्यमाचा झालेला आहे. ग्रंथालये सुध्दा या टेलिग्राम द्वारे व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगद्वारे विविध कार्यक्रम आयोजित केले आहेत. यामध्ये नवीन ग्रंथ परीक्षण, ग्रंथांच्या उपलब्ध याद्या तसेच

वाचकांसाठी प्रशिक्षण कार्यशाळा कार्यक्रम आयोजित करता येतात.

पिंटरेस्ट

आजकाल सर्वांकडे स्मार्टफोन आहे आणि माहिती साठी त्याचा पुरेपूर वापर केला जात आहे. सोशल मीडिया, बातम्या, विडिओ या गोष्टी सर्वाधिक पहिल्या जातात. ज्याप्रकारे आपण गुगल सर्च इंजिन चा माहिती साठी वापर करतो त्याच प्रकारे पिंटरेस्ट हा देखील एक माहिती स्रोत आहे. गुगल वर कुठलीही माहिती शोधल्यावर वेब, इमेजेस, विडिओ असे विविध शोध पर्याय मिळतात, तसेच पिंटरेस्ट या मध्ये संबंधित विषयाचे छायाचित्र दिसतील. या चित्रांद्वारे वेबसाईट जोडल्या जातात, ज्यात शोध संबधी माहिती दिलेली असते. उदा. जर पिंटरेस्ट वर आपण 'Library Science' हा शोध घेतला तर आपल्याला अनेक छायाचित्र दिसतील ज्यावर संक्षिप्त माहिती दिलेली असते आणि त्यावर क्लीक केल्यानंतर त्या वेबसाईट वर सविस्तर माहिती दिसते.

ग्रंथालयात सामाजिक माध्यम वापरातील फायदे

१. सामाजिक माध्यम ग्रंथालयाच्या विपणनाचा अविभाज्य भाग आहे.
२. सामाजिक माध्यमादवारे ग्रंथालयाच्या संभाव्य वापरकर्त्यांना शोधुन काढतो.
३. सामाजिक माध्यम ग्रंथालयाच्या पारंपरिक सेंवापेक्षा अधिक सुलभ आणि प्रभावी आहेत.
४. सामाजिक माध्यम वापरकर्त्यांना ग्रंथालयाचा वापर करण्यास,माहिती तयार करण्यास, एकत्रित करण्यास मदत करतो.
५. ग्रंथालयांना वापरकर्त्यांच्या जवळ जाण्यास त्यांचे नेटवर्क तयार करण्यास मकत करते.
६. नविन वापरकर्त्यांचे लक्ष वेधुन,त्यांना ग्रंथालय संशोधने शोणण्यास मदत करते.
७. दुरस्त शिक्षणादवारे ज्ञानाची , माहितीची देवाण घेवाण करण्यास सुलभता निर्माण करते.

ग्रंथालयात सामाजिक माध्यम वापरातील समस्या.

१. सामाजिक माध्यम वापरातील माहितीच्या वापरातील गोपनियता राहात नाही.
२. अनेक सामाजिक माध्यम उपलब्ध असल्याने वापरामध्ये सातत्य राहात नाही.
३. सामाजिक माध्यम वापर करताना सामाजिक माध्यमांच्या वाढत्या किमती आणि वेळेचा अभाव.
४. माहितीचे मुल्यामापन केले जात नाही यामुळे स्वामित्व कायद्याचा, गोपनियतेचा भंग होउ शकतो.
५. ग्रंथालयानी प्रसारित केलेल्या गुणवत्तेवर,विश्वासार्हतेवर कोणचेही नियंत्रण राहात नाही.
६. सामाजिक माध्यमांचा वाचकानी मोठया प्रमाणात वापर केल्यास ग्रंथालयामध्ये वाचक प्रत्यक्षात उपस्थित राहणार नाहित.
७. ग्रंथालय कर्मचारी आणि प्रशासन यांच्यामध्ये सामाजिक माध्यमांच्या वापरातील ज्ञानाचा अभाव तसेच इंटरनेट, अपुरा निधी अशा अनेक समस्यांचा सामना करावा लागेल.

समारोप

माहिती तंत्रज्ञाच्या डिजिटल युगामध्ये ग्रंथालयाच्या वाचनसाहित्याच्या स्वरुपामध्ये जरी बदल झाला असला तरी, वाचक ग्रंथालयात प्रत्यक्षात उपस्थितरहात नसला तरी, प्रिंट मिडिया आणि डिजिटल स्वरुपातील साधनांचा उपयोग मोठया प्रमाणात केला जात आहे. सध्या ग्रंथालये सामाजिक माध्यमांदवारे वाचनसाहित्य व ईतर सेवा वाचकांपर्यंत पोहचविण्याची संधी निर्माण झालेली आहे. वाचकांच्या दृष्टिने हि माध्यमे सुलभ असली तरी कोणती माहिती, कोणत्या माध्यमांदवारे माहिती मिळेल याबाबत शाशंकता दिसुन येते

संदर्भ—

1. Bradley,P.(2012)Why librarians must use social media.[Accessed 16th August 2019]Available from World Wide Web:http://www.slideshare.net/ Philbradley/why-librarians-must-use social media.
2. Burkhardt,A.(2010)Social Media Aguide for college and university libraries.College & Research libraries News.71(1),10-24.
3. Chauhan Mehul(2013).Use of Social Media in Libraries(PPT),Redefining Libraries to Create Next Generation

Libraries,www.slideshare.net,1-40.(Accessed 3-7-2014).

4. Kumari,M Prasantha (2016).Academic Library Services through Social Networking Sites with Reference to Facebook. Imperial Journal of Interdisciplinary Research (IJIR),2(2),329-334.Retrieved from http://www.onlinejournal.in
5. Pawar Snehal S.,(2014).Social Networking Sites and Libraries, Proceeding of the Interdisciplinary International Conference on Relevance of Higher Education for the Development of Human Resources :Jalgoan,410
6. Use of Sociel media by the library.http://blogs.ubc.ca/dean/2010/08/top _100_ways_librarians_social_media/(accessed on 14th February 2016.
7. कुंभार, राजेंद्र (डिसेंबर २०२० ते मे २०२१).उच्च शिक्षणातील नवप्रवाह आणि शैक्षणिक ग्रंथालयांचा प्रतिसाद, ज्ञानगंगोत्री,नाशिक, य.च.म. मुक्त विद्यापीठ

Reference

1. https://www.facebook.com
2. https://www.mobile.twitter.com
3. https://www.youtube.com
4. https://www.instagram.com
5. https://www.flickr.com
6. https://www.linkedin.com
7. https://www.pintrest.com
8. https://www.google.com
9. https://www.wikipedia.org

खानदेशातील आदिवासी भिल्लांनी पेशव्यांविरोधी केलेल्या बंडाचे ऐतिहासिक विश्लेषण.

प्रा.डॉ. डी. एल. पावरा
सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास विभाग एस.पी. डी एम. महाविद्यालय,शिरपूर ता. शिरपूर जिल्हा धुळे 425405
Mail-dlpawara2680@gmail.com.

DOI- 10.5281/zenodo.7309456

गोषवारा-(Abstract)

खानदेशामध्ये आदिवासी भिल्लांची अनेक ठिकाणी वस्ती होती. सातपुड्याच्या डोंगर दर्या खोऱ्यात यांचे अधिक वास्तव्य आढळते. या भिल्ल जमातीत त्यांच्या उपजमातींचेही सातपुड्यात वास्तव्य आढळते. मोगल काळापर्यंत येथील आदिवासी भिलांनी राजकीय सत्तेविरोधात बंड केलेली दिसून येत नाही. शिवाजी महाराजांच्या काळात कोळी, कातकरी, भंडारी,नाईक भिल्ल ,रामोशी इत्यादी आदिवासी जमातींच्या लोकांना किल्ल्यांच्या संरक्षणाच्या कामावर आपल्या पदरी ठेवलेले होते. आरमार या महत्त्वाच्या लष्करी विभागाची जबाबदारी आदिवासी जमातींच्या लोकांवर सोपवलेली होती. त्यामुळे शिवकाळात या जमातींनी राजसत्तेविरोधात बंड केलेले आढळून येत नाही. मात्र पेशवे काळात खानदेशातील आदिवासी भिल्लांनी मोठ्या प्रमाणावर बंडे केलेली आढळतात. भिल्ल लोक पठारी भागातील जनतेला मोठ्या प्रमाणावर त्रास देत असत त्यांची जनतेला व पेशव्यांना फार मोठी डोकेदुखी होऊन बसली होती.त्यावर मात करण्यासाठी पेशव्यांनी प्रयत्न केलेला दिसून येतो. अठराव्या शतकात मोगल आणि मराठा संघर्षाच्या काळात आदिवासी भिल्लांनी आक्रमक पवित्रा घेऊन आपले स्वातंत्र्य घोषित केले होते .परिणामी ब्रिटिश व पेशव्यांनी बंडखोरी करणाऱ्या आदिवासींना जबर शिक्षा देण्यास प्रारंभ केला. अनेकांना खटले न भरता ठार करण्यात आले. मोठ्या प्रमाणात फटके मारण्याच्या व फाशीच्या शिक्षा देण्यात आल्या. अनेकांचे शीरचेद करण्यात आले. महिला व मुलांची निर्दयपणे हत्या करण्यात आल्या. पेशवे व आदिवासी भिल्ल यांच्यात सन 1740 च्या सुमारास संघर्षाला सुरुवात झाली.मराठी सत्तेचा पाडाव होईपर्यंत (1818)खानदेशातील आदिवासी भिल्लांनी पेशवाई राजवटीविरोधी बंडे पुकारलेली होती.

प्रस्तुत शोधनिबंधात पेशवेशाही विरोधी खानदेशातील आदिवासी भिल्लांनी कोणकोणत्या परगण्यात बंड पुकारले होते? व या बंडास कोणती कारणे कारणीभूत होते ?याचा शोध घेण्याचा संशोधनकर्त्याचा उद्देश आहे .प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला. त्याचबरोबर मूळ व दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द-(Keynotes)

सातपुडा,आदिवासी, भिल्लपट्टी, सनद, राऊत असामी , गढ,गारधी भिल्ल, राऊत भिल्ल, प्यादे जागल्या,कमावसदार ,गाव इनाम, इनामी जमिनी,लाकेलाचखोटा, उपद्रव शिरच्छेद.

प्रास्ताविक- (Introduction)

खानदेश हा अति प्राचीन भूभाग मानला जातो या प्रदेशाचे प्राचीन नाव रसिक असे होते. हे पूर्वेला बेरार (प्राचीन विदर्भ) उत्तरेस निमाड जिल्हा(अनुप)दक्षिणेस औरंगाबाद (प्राचीन मुलका) आणि अश्मक या विस्तृत भूभागात खानदेश व्यापलेला होता. प्राचीन काळ या भागावर मौर्य, सातवाहन, वाकाटक, कलचुरी, चालुक्य ,राष्ट्रकूट आणि यादव घराण्यांनी राज्य केले. या प्रदेशात दिल्ली सुलतानशाही सत्तेवर आल्यानंतर मलिक राजांनी खानदेशचे स्वतंत्र राज्य निर्माण केले. पुढे सन 1599 मध्ये मोगल बादशहा अकबरने खांदेश्वर आपला कब्जा केला आणि या प्रदेशाचे दानदेश असे नामकरण केले. तत्पूर्वी फिरोजशहा तुगलकने मलिक राजा फारुकी कडे थाळनेरची जहागिरी सोपवली.फारुकी सुलतान नासिरखानाच्या नावावरून खानदेश हे नाव प्राप्त झाले. असा उल्लेख जळगाव जिल्हा गॅझेट इयर मध्ये आढळतो.मोगल मराठा यांच्या या प्रदेशावरून सन 1670 पासून संघर्ष झाला त्यात मराठ्यांनी हा भूभाग सन 1760 मध्ये मुघलांकडून जिंकून मराठा साम्राज्याला जोडला परंतु येथील भिल्ल आदिवासी पेशव्यांना शरण जाण्यास तयार नव्हते त्यांनी पेशवाई राजवटी विरोधात बंड पुकारले.

1.1 खानदेशातील आदिवासी बिल्लांचे हक्क-

सातपुडा प्रदेश हा प्रामुख्याने भिल्ल प्रदेश म्हणून ओळखला जातो.सातपुडा पर्वत रांगांमधील तापी व नर्मदा नद्यांच्या मधील पहाडी प्रदेश व आजूबाजूचा सखल व पर्वतमय प्रदेश भिलवाड या नावाने ओळखला जात

होता.भारतातील प्राचीन शिलालेखात आणि प्राचीन साहित्यात भिलांचे उल्लेख सापडतात. वैदिक वाङ्मयात भिल्लांचा उल्लेख निषाद म्हणून केल्याचा उल्लेख आढळतो. प्रभू रामचंद्र जेव्हा दंड करण्यात आले तेव्हा त्यांना शबरी नावाची भिल्लस्त्रीने लंके कडे जाण्याचा मार्ग दाखविला होता. असा उल्लेख रामायणात आढळतो त्याकाळी या प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांना शबर,निषाद यां नावानी ओळखले जात असे. भिल्ल या शब्दाचा डॉ. विल्सन यांनी द्रावळी भाषेत विल्लू किंवा बिल्लू म्हणजे धनुष्यबाण धारण करणारा तो भिल्ल असा उल्लेख केलेला आहे. थोडक्यात प्राचीन काळापासून भिल्ल लोकांचे वास्तव्य खानदेशात होते.

मोगल काळात भिल्ल आदिवासींना काही हक्क दिले होते. भिल्लांनी गावात जागल्या म्हणून काम करावे त्यांना प्रत्येक गावातून पहारेकरीचे हक्क दिले होते नंतर काही काळ पेशव्यांनीही त्यांचे हक्क पुढे चालू ठेवले होते .खानदेशातील रयतेस लुटमारीचा उपद्रव होत होता त्यासाठी पहिल्या बाजीराव पेशव्यांनी रयतेचे रक्षण करण्याची जबाबदारी भिल्लांवर सोपवली परंतु तलवार व बंदूक बाळगू नये फक्त तीर कामठा सोबत बाळगावा असा आदेश दिला. धनुष्यबाण बाळगणाऱ्या व्यक्तीने लाखेलाचखोटा(सरकारी मोहोर असलेला शिक्का)गळयात बाळगावा असा आदेश दिला. या आदेशाने भिल्ल आदिवासीत असंतोष पसरला. त्यांनी या आदेशाविरुद्ध पेशव्या विरुद्ध बंड पुकारले भिलांना चोपडा, अडावद, रावेर या महालावरील जकातीचा चौथा हिस्सा वसुलीसाठी दिला होता पुढे सन 1754-1755 मध्ये पेशवा नानासाहेब यांनी जकात वसुलीचा हक्क नाकारला .परिणामी खानदेशात आदिवासी भिल्लांनी मोठ्या प्रमाणावर जाळपोळ ,लुटालूट करण्यास सुरुवात केली. त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी पेशव्यांनी भिल्लपट्टी नावाचा कर लागू केला.

1.2. **भिल्लपट्टी-**

खानदेश परिसरातील आदिवासी भिल्लांचा बंदोबस्त करण्यासाठी पेशव्यांनी भिल्लपट्टी नावाचा कर वसूल करून पैसा उभारण्यास सुरुवात केली. ज्या भागात मोठ्या प्रमाणावर उपद्रव होत असे त्या भागातील जनतेकडून भिल्लपट्टी कर आकारण्यात येई.सन 1740 - 1741 यावर्षी खानदेश प्रांतातील नऊ परगण्यांवर भिल्लपट्टी आकारण्याचे काम बापूजी मेघ शाम यांच्याकडे सोपवले होते. भडगाव, अंतुरली ,चाळीसगाव, बहाड, बोरनार, म्हसवे, पाचोरा, उतरान आणि शेंदुर्णी या परगण्यावर भिल्लपट्टी आकारण्याचा करार देशमुख ,देशपांडे यांच्याशी केला होता. त्यानुसार या प्रगण्यातून 10500 रुपये इतका भिल्लपट्टी कर वसूल करण्यात आल्याची माहिती मिळते. यात शेंदुर्णी परगण्यातून सर्वाधिक सहा हजार इतका कर वसूल झाल्याची नोंद आढळते. या परगणात सर्वाधिक उपद्रव होत होते.

1.3 **भिल्ल आदिवासींचे बंड-**

सन 1740 पासून आदिवासी बभिल्लांनी पेशवा राजवटी विरोधात बंड पुकारले होते.खानदेशी भिल्ल पेशवाई राजवट मानण्यास तयार नव्हते. यामध्ये चोपडा, अडावद , सेंधवा घाट, कुकरमुंडा, तोरखेडा,बागलाण, आशिर, नवापूर, सुलतानपूर आणि चाळीसगाव या परगण्यातील आदिवासी जमातीने पेशवाई विरोधात बंडे पुकारली होती.

1.3.1 **परगना चोपडा आणि अडावद येथील बंड-**

येथील आदिवासी भिल्ल जमातीने सन 1754-1755 मध्ये चोपडा परगण्यात धुमाकूळ घातला. त्यांनी या प्रकरणात लुटालुट करून घरे जाळली,मालमत्तेचे मोठे नुकसान केल्याचा उल्लेख आढळतो. नानासाहेब पेशव्यांनी त्यांची वतने जप्त करून भिल्लांचे हक्क काढून घेतले.त्यानंतर परगना चोपडा येथील एकूण जकाती पैकी एक चतुर्थांश हिस्सा मिळत होता तो हक्क पेशव्यांनी काढून घेतला होता परिणामी येथील आदिवासींनी परगणे रावेर, सावदा ,अडावद, नशिराबाद ,आशिर, यावल परिसरात लुटालुट करण्यास सुरुवात केली. पेशव्यांनी या भिल्लांच्या कृत्यामुळे या प्रगण्यावरील भिल्लांचे वतनी हक्क काढून घेण्याचा आदेश दिला. माधवराव विश्वनाथ या वतनदारांनी उपरोक्त गावांचे हक्क व वतने जप्त केली. यामुळे येथील आदिवासी अधिकच आक्रमक झाले.

1.3.2 सेंधवा घाटातील बंड-

सन 17 66 मध्ये सेंधवा घाट माथ्यावर आदिवासी भिल्ल, पावरा ,नहाल बारेला जमातीतील लोकांनी पेशव्यांविरोधी उघडपणे बंद केले. घाटमार्गे चालणाऱ्या व्यापारी, प्रवासी यांची मोठ्या प्रमाणावर लुटालूट करण्यास सुरुवात केली. त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी माधवराव पेशव्यांनी सखाजी गायकवाड आणि माकाजी गीते यांना

खानदेश मध्ये पाठवले त्यांच्याकडे सातशे राऊत आणि 1000 बकर दाज होते. या दोघांनाही भिल्लांनी पराभूत केले.भिल्लांचे प्राबल्य वाढत होते म्हणून पुढे खानदेशचा सुभेदार चिंतामणी हरी यांच्यावर जबाबदारी सोपविण्यात आली. सोबत शंभर वीर घोडेस्वार दिमतीला दिले. सुभेदाराचाही भिल्लांपुढे टिकाऊ लागला नाही. पराभवाचा सामना करावा लागल्यामुळे सुभेदाराचे सैन्य वर्षभर लढा देण्यासाठी सेंधवा गटात ठाण मांडून बसले होते. परंतु भिलांच्या बंडाऱ्या मोडून काढता आले नाही. जल, जंगल,जमीन वाचवण्यासाठी भिल्ल जमाती परकीय सत्ता मानण्यास तयार नव्हती.

1.3.3 दित्या पाडवी भिलाचा उपद्रव-

सन 17 69 ते 17 70 च्या दरम्यान कुकरमुंडा परगण्यातील भिल्ल सरदार दित्या पाडवी यांनी पेशवा विरोधी बंड पुकारले. त्यांनी डोंगरी भागातील पाच गावे झाडून पेशव्यांना जणू आव्हानच दिले होते या परिसरात दित्या पाडवीने मोठी दहशत निर्माण केलेली होती. येथील आदिवासींच्या रक्षणाची जबाबदारी आपली असून येथे आपले राज्य आहे. अशी घोषणा त्यांनी केलेली होती .ज्यावेळी पेशव्यांचे अधिकारी कुकरमुंडा परगणात हकूमत गाजवत होते त्यावेळी दित्या पाडवी पेशव्यांची सत्ता धुडकावून लावत होता. परगणा नवापूर बामेर, कुकरमुंडे या गावावर त्यांनी आपले हक्क असल्याचे घोषित केले. या आदिवासी भिल्लांचा बंदोबस्त करण्यासाठी तुकोजी होळकरांचा सुलतानपूरचा कमावसदार यास दित्या पाडवी चा पाडाव करण्यासाठी 70 राऊत सैन्य पाठविले यात दित्या पाडवीचा पराभव झाला. आणि तो तळोदा प्रगण्याच्या डोंगराळ भागात निघून गेला. रखमजी इंगळे यांनी सन 1770 मध्ये दित्या पाडवीचे घर व सर्व मालमत्ता जप्त केली तसेच कसबा तळोदे गावात येण्यास दित्या पाडवीस मज्जाव करण्यात आला. गावात कडक बंदोबस्त ठेवण्यात आला होता. पेशव्यांनी येथे 19 स्वार व 30 प्यादे कायमस्वरूपी नेमले होते पुढे काही काळापर्यंत कुकरमुंडे परगण्यात शांतता प्रस्थापित झाली कारण या प्रगरणाच्या संरक्षणासाठी पेशव्यांनी जादा शिपाई नेमण्याची व्यवस्था केली होती.

1.3.4 राऊळ भिलांचे बंड-

तापी नदीच्या काठी सातपुड्याच्या पूर्वेस डोंगराळ भागात राऊळ भिलांची स्वतंत्र गढ होती. राऊळ मवास भिल हा तोरखेडा परगणाचा सरदार होता. पेशव्यांनी खानदेशात सत्ता काबीज केल्याचा राग राऊळ मवास यास होता. पेशवे हळूहळू एकेक करीत भिल्लांच्या प्रदेशातील परगणे ताब्यात घेत होते.राऊळ मनास भिलाने पेशव्यांच्या या धोरणाविरोधी बंड पुकारले .त्यांनी पेशव्यांच्या अधिपत्याखाली असलेल्या गावावर हल्ले करण्यास सुरुवात केली. तोरखेडा येथील मारुती मंदिरासमोर रोज पेशवे गटाच्या लोकांचे शीर कापून लुटालुट, व दरोडा टाकण्यास आरंभ केला. या मवास भिल्लांचा बंदोबस्त करण्यासाठी पेशव्यांनी रघुजीराव कदम यांच्याकडे जबाबदारी दिली. त्यांनी राऊळ भिल्लांच्या चोखाटाच्या ठिकाणी आपली फौज तैनात केली. राऊळ मवास भिल तोरखेडाच्या गढीत असताना कदमांनी 3000 फौजेंशी गढवर आक्रमण केले. या ठिकाणी घनघोर लढाई झाली. यात भिलांचे पारिपत्य झाले .कोळी , राऊळ भिल्ल, सरदार रघुनाथ कदम यास शरण गेले त्यांच्या या कामगिरीबद्दल पेशव्यांनी तोरखेडा गाव गढसहित इनाम दिले.

1.3.5 भिल्ल गारद्यानचे बंड-

खानदेशातील भिल्लांसोबत गार्दी जमात देखील तितकीच उपद्रवी होती. आदिवासी भिल्ल मुस्लिम राजवटीत या गार्दी जमातीसोबत सैन्यात एकत्र होते त्यामुळे हे सैन्य गार्दी भिल्ल म्हणून ओळखले जात होते. बागलाण मधील सोनेरी येथील चिमणजी देशमुख यांच्या सैन्यात या गार्दी भिल्लांचे मोठे प्राबल्य होते.चिमणजींनी या सर्व भिल्लांना एकत्रित करून पेशवाई विरोधात दंड थोपटले होते. त्यांचा बंदोबस्त करण्यासाठी पेशव्यांनी हरीपंत फडके यांची नेमणूक केली .त्यांनी सन 1769 रोजी चिमणजी देशमुखच्या सैन्य तुकडीवर हल्ला चढविला यावेळी मोठ्या प्रमाणावर संघर्ष झाला .या संघर्षात देशमुखाकडील 200 गार्दी ठार मारले गेले तर 250 च्या वर जखमी झाले भिलांचे फार मोठे बंड पेशव्याननीं मोडून काढले मात्र पेशव्यांचेही अतोनात नुकसान झाले.

1.3.6. कुकरमुंड्यातील भिल्लांचे बंड-

सन 1775 मध्ये कुकरमुंडा परिसरात आदिवासी भिल्लांनी पेशवाई विरोधात बंड केले, मोठ्या प्रमाणावर लुटालूट करण्यात आली. गावात प्रचंड दहशत माजली

होती. घरे जाळणे, पिके नष्ट करणे, लुटालूट करणे यांना उत आला होता. या भिल्लांनी आपल्या भागात पेशव्यांनी प्रवेश करू नये यासाठी मोर्चे बांधणी केली होती याचा बंदोबस्त करण्यासाठी पेशव्यांनी शंकरजी पंत यांच्यावर जबाबदारी सोपवली होती. शंकरजी पंत काही सैन्यानिशी भिल्ल आदिवासींवर हल्ला केला होता मात्र यात पंत यांचा पराभव झाला आणि भिलांनी शंकरजी पंत यांना कैद करून नेले. ही वार्ता सुलतानपूरच्या कमावसदारास कळताच त्यांनी 300 गार्दी आणि पाच पथके सैन्य सोबत घेऊन कुकर मुंड्याकडे कूच केले.सुलतानपूरचा कमावसदार व कुकरमुंडातील भिल्ल यांच्यात मोठा संघर्ष झाला . यात भिल्लांचा पराभव झाला यावेळी 50 हून अधिक भिल्ल सैन्य ठार मारले गेले .बडाचा वापर करून कुकरमुंडा भागातील भिल्लांचे बंड मोडून काढले. येथे काही काळ शांतता प्रस्थापित करण्यात पेशव्यांना यश आले.

1.3.7 परगणे आशेर येथील बंड-

परगणे आशिर भागात भिलांचे स्वतंत्र राज्य होते. भिल्ल नायक शिवजा भिल याचे या भागात मोठे प्रस्त होते. त्याच्याजवळ शक्तिशाली सैन्य होते. आशिर परगण्यात पेशव्यांनी प्रवेश करतात शिवजा नायकाने आक्रमक पवित्रा घेतला.सन 1777 मध्ये त्यांनी पेशवे मूलखात मोठ्या प्रमाणावर लुटालुट , जाळपोळ केली.येथील आदिवासी शिवजा भिल्लासाठी जीव देण्यास तयार होते. त्याच्याजवळ विश्वासू बलाढ्य सैन्य होते. परिणामी त्याच्या विरोधी आक्रमक भूमिका न घेता पेशव्यांनी माधवराव कृष्ण मुस्कुटे यास मध्यस्थी करण्यास पाचारण केले. शक्तीपेक्षा उक्तीचा वापर केला. पेशव्यांनी मैत्रीचा प्रस्ताव मांडला परिणामी शिवजा भिल पेशव्यांना शरण गेला. पेशव्यांनी त्याचा योग्य सन्मान केला. वीस तोडे सोन्याचे कडे भेट दिले वस्त्रे देऊन त्याला संतुष्ट केले .या सन्मानासाठी सहाशे रुपये इतका खर्च केला होता .शांततेच्या मार्गाने पेशव्यांनी शिवजा भिलांना आपले मांडलिकत्व स्वीकारण्यास भाग पाडले.

1.3.8 परगणे नवापूर येथील बंड-

नवापूर परगण्यात भिल्ल, नाईक, गावित ,वसावा या जमातींचे वास्तव्य आढळते. सन 1779 -17 80 मध्ये या आदिवासी जमातींनी पेशव्यांचा कमाविसदार रामचंद्र कृष्ण याची सत्ता मांडण्यास तयार नव्हते पेशवे राजवटी विरोधात येथील आदिवासी अधिक आक्रमक झालेले होते. लुटालुट , जाळपोळ ,दरोडे ,खून ,चोरी यांना मोठ्या प्रमाणावर ऊत आलेला होता. कोणत्याही परिस्थितीत बाहेरील सत्ता मांडण्यास भिल्ल तयार नव्हते .परिणामी नवापूर परगण्याच्या कमावसदाराने पेशव्यांना विनंती केली की त्याचा जर बंदोबस्त करायचा असेल तर मला भिल्लांना शिक्षा करण्याची परवानगी द्यावी. तेव्हा पेशव्यांनी भिल्लांचा बंदोबस्त करण्याकरता मृत्युदंड देण्याचा अधिकार बहाल केला. कमाविसदाराने मिळालेल्या अधिकाराचा वापर करून क्रूरपणे आदिवासी भिल्ल, पुरुष, स्त्रिया यांचे शीर्षेद केले .त्यांच्या या धोरणामुळे बंड करणाऱ्या आदिवासी भिल्लांवर पेशव्यांविषयी वचक बसवण्यास मदत झाली येथे काही काळ भिल्ल जमाती शांत राहिल्या परंतु सन 1818 मध्ये पेशवाईचा शेवट झाल्या नंतर त्यांनी ब्रिटिश राजसत्तेविरोधी बंड पुकारलेले दिसून येते.

निष्कर्ष- (conclusion)

खानदेशातील आदिवासी भिल्लांनी सन 1740पासून पेशवा राजवटीविरोधी बंड पुकारलेली होती. कासारबारी पासून ते अजिंठापर्यंत तळघाट व वर घाट, नवापूर पासून ते रावेरपर्यंत भिलांनी आपली दहशत निर्माण केलेली होती. परिणामी भिल्लांचा बंदोबस्त करण्यासाठी पेशव्यांनी भिल्लपट्टी नावाचा कर लादलेला दिसून येतो.खानदेशात आदिवासी भिल्लांनी स्वतंत्र राज्यघोषित केलेली होती.आपल्या भूप्रदेशात इतर कोणत्याही बाह्य सत्तेला प्रवेश करण्यास त्यांचा विरोध असलेला दिसून येतो .जल ,जंगल, जमिनीच्या संरक्षणासाठी आदिवासींनी पेशवे काळापासून लढा उभारलेला दिसून येतो. पेशव्यांनी साम, दाम, दंड ,भेदाचा वापर करून खानदेशी बिल्लांना नमवलेले दिसून येते .त्यासाठी त्यांनी साधा कमाविसदार पदावर असलेल्या अधिकाऱ्यांना भिल्लांचे शीर्षद, मृत्युदंड करण्याचा अधिकार दिलेला होता. मृत्युदंड देण्याचा अधिकार फक्त पेशवा यांना होता परंतु भिल्ल आदिवासींचा कडवा विरोध पाहता त्यांनी खानदेशातील सर्व परगण्यात मृत्यूदंड देण्याचा अधिकार दुय्यम अधिकाऱ्यांना दिल्याचे दिसून येते.पूर्वीचे सर्व हक्क वतने पेशव्यांनी जप्त केल्याने त्यांच्यात संघर्षाचे खरे कारण ठरले.

एकंदरीत खानदेश परिसर हा आदिवासी भिल्लांच्या उपद्रवाने बंडाने हैराण झाल्याचे दिसून येते.त्यांच्या बंडाची अनेक कारणे असली तरी मुख्यतः मोगलांनी त्यांच्या

भूप्रदेशात ,मूलखात, जल, जंगल ,जमिनीवर कोणत्याही प्रकारे अधिकार सांगितला नाही उलट पक्षी त्यांना पहारेकरीचे हक्क जागल्या म्हणून प्रदान केले होते .जे पुढे पेशव्यांनी जप्त केले त्यामुळे या जमाती चिडून बंडखोर बनल्या. बंडाचे दुसरे कारण खानदेशात वारंवार दुष्काळ पडत होता यामुळे येथील आदिवासींची आर्थिक स्थिती खालावली त्यामुळे त्यांनी बंड केलेले दिसून येते. तिसरे कारण म्हणजे पेशवा गायकवाड ,होळकर, शिंदे यांचा सतत होणारा छळ हे होते .यामुळे खानदेशातील आदिवासी भिल्लांनी पेशव्यांविरोधी बंडाचे हत्यार उपसलेले दिसते .मराठीशाही नष्ट झाल्यानंतर या आदिवासी भिल्लांनी ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी विरोधातही मोठा संघर्ष केलेला आढळतो .आपल्या जल, जंगल, जमिनीवर परकीय सत्तेचा हक्क, अधिकार मानण्यास येथील आदिवासी तयार नव्हते.त्याविरोधी त्यांनी पुढे ब्रिटिश राजवटी विरोधात लढा दिलेला दिसून येतो.

संदर्भ- (Reference)

1) महाजन, टी.टी.(1998) खानदेशचा राजकीय व सांस्कृतिक इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.

2) पेशवे दप्तर भाग-22 खानदेश विभाग.

3) पेशवा डायरी खंड 9 लेख -330.

4) सैंदाणे, आसाराम -(2004) किल्ले कुकरमुंडे आसाराम नारायण सैदाने स्वामी कृपा हिंगणे खुर्द विठ्ठलवाडी, सिंहगड रोड पुणे.

5) अप्रकाशित कागदपत्रे- संशोधनासाठी निवडलेली कागदपत्रे दप्तर क्रमांक 19 पत्र क्रमांक 11203 पुणे पुराभिलेखागार ,पुणे.

6) चौधरी, धनंजय(2008) खानदेशातील आदिवासी जमातीतील भिल्लांच्या प्रगतीचा इतिहास 19 व 20वे शतक अप्रकाशित शोध प्रबंध उमवी जळगाव.

7) संशोधनासाठी निवडलेली कागदपत्रे भाग एक दप्तर 23 पुडके 5 कागद क्रमांक 13656 पुणे पुराभिलेखागार पुणे.

8) शहा, जी,बी,(1989)खानदेशातील भिल्ल व त्यांचा पेशव्यांनी केलेला बंदोबस्त पहा- त्रैमासिक भारतीय इतिहास आणि संस्कृती.

'ई-लर्निंग पर्यावरण, अडथळे आणि आव्हाने'

श्रीमती नाटकर संगीता शेषराव

(ग्रंथपाल) संत रामदास महाविद्यालय घनसावंगी जि जालना (महाराष्ट्र)

DOI: 10.5281/zenodo.7309467

गोषवारा-

औपचारिक अध्यापनावर आधारित परंतु इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांच्या मदतीने शिकण्याची प्रणाली ई-लर्निंग म्हणून ओळखली जाते. अध्यापन वर्गात किंवा बाहेर आधारित असू शकते, संगणक आणि इंटरनेटचा वापर हा ई-लर्निंगचा प्रमुख घटक आहे. ई-लर्निंगला कौशल्य आणि ज्ञानाचे नेटवर्क-सक्षम हस्तांतरण असेही म्हटले जाऊ शकते आणि शिक्षणाचे वितरण मोठ्या संख्येने प्राप्तकर्त्यांना एकाच वेळी किंवा वेगवेगळया वेळी केले जाते. पूर्वी, हे मनापासून स्वीकारले जात नव्हते कारण या प्रणालीमध्ये शिक्षणासाठी आवश्यक असलेल्या मानवी घटकांची कमतरता आहे असे गृहीत धरले जात होते. यात संगणक-आधारित ई-लर्निंग आणि इंटरनेट-आधारित ई-लर्निंग असे दोन प्राथमिक प्रकार आहेत. वर्गीकरणाची ही पद्धत अधिक अचूक म्हणून पाहिली जाऊ शकते कारण ती ऑनलाइन शिक्षणापासून ई-लर्निंगमध्ये फरक करते, ज्यापैकी दोन अनेकदा चुकीच्या पद्धतीने परस्पर बदलून वापरल्या जातात. ई-लर्निंगचे काही प्रकार जसे की CML आणि CAL ऑनलाइन घेणे आवश्यक नाही, परंतु तरीही ते ई-लर्निंगचे प्रकार मानले जातात. मूलभूतपणे, ई-लर्निंगच्या दोन श्रेणी आहेत: सिंक्रोनस, एसिंक्रोनस. आज, ई-लर्निंगचा अवलंब केवळ विद्यार्थीच करत नाहीत, तर त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देऊ इच्छिणाऱ्या संस्थांद्वारेही केले जाते. कर्मचाऱ्यांची कौशल्ये आणि त्यातून निर्माण होणारे आर्थिक फायदे सुधारण्यासाठी उत्सुक असलेल्या व्यवसायांसाठी ई-लर्निंग हे प्राधान्य आहे. म्हणूनच ऑनलाइन लर्निंग हा शिक्षण आणि व्यवसाय या दोन्हीसाठी महत्त्वाचा घटक बनला आहे. १९२४ मध्ये, पहिल्या चाचणी मशीनचा शोध लागला. या उपकरणामुळे विद्यार्थ्यांना स्वतःची चाचणी घेता आली. त्यानंतर, १९५४ मध्ये, हार्वर्डचे प्राध्यापक बी.एफ. स्किनर यांनी "शिक्षण यंत्र" चा शोध लावला, ज्यामुळे शाळांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांना प्रोग्राम केलेल्या सूचनांचे व्यवस्थापन करता आले. 1960 पर्यंत पहिला संगणक आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम जगासमोर आला होता. हा संगणक-आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम (किंवा CBT प्रोग्राम) PLATO म्हणून ओळखला जातो.

कळशब्द- ई-लर्निंग, इंटरनेट, संगणक आणि कौशल्ये इ.

परिचय-

आजकाल ऑनलाइन अभ्यासक्रम/प्रशिक्षण अत्यंत लोकप्रिय झाले आहेत, कारण अधिकाधिक संस्था आणि कंपन्या ऑनलाइन अभ्यासक्रम ऑफर करत आहेत. तथापि, ऑनलाइन शिक्षणाची लोकप्रियता असूनही, लोकांचे विशाल गट जाणीवपूर्वक अशा पद्धतींपासून दूर राहतात, बहुतेक गैरसमजांमुळे. त्याच वेळी, ऑनलाइन अभ्यासक्रमांची वाढती लोकप्रियता असूनही, पारंपारिक (वर्ग) प्रशिक्षण मागे लढत आहे आणि विद्यार्थ्यांची आवड टिकवून ठेवण्यासाठी नवीन माध्यमांचा अवलंब करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. एका नाण्याच्या नेहमी दोन बाजू असतात. काही व्यक्तींसाठी, ऑनलाइन प्रशिक्षण अधिक योग्य आहे, तर इतरांसाठी वर्गातील प्रशिक्षण ही पसंतीची वितरण पद्धत आहे. पारंपारिक वर्ग तरुण मुलांसाठी, किशोरवयीन आणि तरुण किशोरवयीन मुलांसाठी अधिक योग्य आहेत ज्यांना अद्याप कर्मचारी वर्गात सामील व्हायचे आहे. वर्गांमध्ये नियमित उपस्थिती त्यांना त्यांच्या स्वत:च्या वयातील इतर व्यक्तींशी संवाद साधण्यास, शिस्तबद्ध राहण्यास, नियमित वेळापत्रकाचे पालन करण्यास आणि त्यांची शारीरिक तंदुरुस्ती आणि मानसिक सतर्कता सुधारण्यास मदत करते. वर्गातील शिक्षण विद्यार्थ्यांना आणि शिक्षकांना एकमेकांना चांगल्या पद्धतीने जाणून घेण्यास मदत करते. हे शिक्षकांना विद्यार्थ्यांना जाणून घेण्यास आणि त्यांच्या सामर्थ्य आणि कमकुवतपणाचे अधिक चांगल्या प्रकारे मूल्यांकन करण्यास, मार्गदर्शक म्हणून कार्य करण्यास आणि विद्यार्थ्यांना त्यांच्या करिअरच्या शक्यतांमध्ये मार्गदर्शन करण्यास अनुमती देते. पारंपारिक वर्गात, विद्यार्थी थेट त्यांची मते सामायिक करू शकतात आणि त्यांच्या स्वतःच्या प्रश्नांचे स्पष्टीकरण शिक्षकांसोबत करू शकतात, त्यामुळे त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे लगेच मिळू शकतात. बहुतेक वेळा पुस्तके आणि क्लासरूम नोट्स अभ्यास करण्यासाठी आणि परीक्षा उत्तीर्ण करण्यासाठी खूप उपयुक्त आहेत. प्रश्न आणि उत्तराचा नमुना समजून घेणे आणि अनुभवी शिक्षकांनी दिलेल्या सूचनांमुळे, इंटरनेटवर उपलब्ध असलेल्या सामान्यीकृत ऑनलाइन नोट्स आणि सूचना वापरण्यापेक्षा विद्यार्थ्यांना शिकणे अधिक उपयुक्त ठरू शकते. तसेच, विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यातील सततच्या परस्परसंवादामुळे वर्गातील शिक्षण अधिक उपयुक्त ठरते, कारण यामुळे विद्यार्थ्यांना परीक्षेविषयीची भीती दूर होण्यास मदत होते, जे ऑनलाइन मार्गदर्शनाने क्वचितच घडू शकते. शेवटी, चांगल्या शिक्षकांसोबतच्या संवादामुळे विद्यार्थ्यांना उच्च गुण मिळविण्यासाठी प्रेरणा मिळते. लोक सहसा त्यांची पात्रता वाढवण्यासाठी आणि त्यांच्या नोकऱ्यांमध्ये त्यांच्या करिअरच्या संधी वाढवण्यासाठी व्यावसायिक स्तरावरील अभ्यासक्रम घेतात. त्यामुळे, स्वाभाविकपणे, त्यांच्यासाठी ऑनलाइन वर्ग अधिक सोयीस्कर आहे, कारण तो मौल्यवान वेळ, पैसा आणि ऊर्जा वाचवतो. ऑनलाइन शिक्षणाची सर्वात चांगली

गोष्ट म्हणजे लोक त्यांच्या ऑफिस किंवा घरच्या आरामात कोर्स करू शकतात. व्यस्त वेळापत्रकातही, एखादा कोर्स करण्यासाठी किंवा त्यासाठी अभ्यास करण्यासाठी काही मोकळा वेळ मिळू शकतो.

ऑनलाइन वर्गांमध्ये, विद्यार्थी थेट शिक्षकांशी संवाद साधत नाही. त्यामुळे काही प्रश्न असल्यास, त्यांना त्यांच्या ऑनलाइन प्रशिक्षकाला विचारणे कठीण होऊ शकते, कारण संवाद हा सहसा अत्यंत वैयक्तिक असतो. तथापि, हे अभ्यासक्रम ऑनलाइन फोरम, ईमेल आणि चॅटरूम सारख्या थेट क्वेरी रिझोल्यूशनसाठी पर्याय देतात. व्यक्तींना त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे मिळण्यासाठी हे पर्याय वापरणे उपयुक्त ठरू शकते. लोक सहसा विचार करतात की ट्रेनरशी थेट संवाद साधणे हा शिकण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे, कारण तो परस्परसंवादी आहे आणि द्वि-मार्गी संप्रेषणास अनुमती देतो. अशा प्रकारच्या लोकांसाठी, सिंक्रोनस ऑनलाइन कोर्स अधिक योग्य असतील. ऑनलाइन माध्यमातून ज्ञान मिळवण्याचा आणखी एक मार्ग म्हणजे गुगल, बिंग इ. सारख्या वेगवेगळया सर्च इंजिन्सवर शोध घेणे. यामुळे एखाद्याला वाचावी लागणारी पुस्तके कमी होण्यास मदत होत असली तरी, माहितीचे बरेच स्रोत असू शकतात. आणि संबंधित निवडा, ज्यामुळे माहिती ओव्हरलोड होऊ शकते. अशा प्रकारे ऑनलाइन शिक्षण हे प्रौढांसाठी अधिक योग्य असू शकते जे त्यांच्या नियमित नोकरीत काम करत असताना त्यांचे शिक्षण सुरू ठेवतात.

उद्दिष्टे-

*ई-लर्निंगचा इतिहासाचा अभ्यास करणे

*ई-लर्निंगच्या वातावरणाचा अभ्यास करणे

*ई-लर्निंगमध्ये येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे

*ई-लर्निंगच्या आव्हानांचा अभ्यास करणे

विश्लेषण आणि निकाल-

औपचारिक शिक्षणावर आधारित परंतु इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांच्या मदतीने शिक्षण प्रणाली ई-लर्निंग म्हणून ओळखली जाते. अध्यापन वर्गात किंवा बाहेर आधारित असू शकते, संगणक आणि इंटरनेटचा वापर हा ई-लर्निंगचा प्रमुख घटक आहे. ई-लर्निंगला कौशल्य आणि ज्ञानाचे नेटवर्क-सक्षम हस्तांतरण असेही म्हटले जाऊ शकते आणि शिक्षणाचे वितरण मोठ्या संख्येने प्राप्तकर्त्यांना एकाच वेळी किंवा वेगवेगळया वेळी केले जाते. या प्रणालीमध्ये शिकण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मानवी घटकांची कमतरता आहे असे गृहित धरले गेल्याने ते मनापासून स्वीकारले जात नव्हते. तथापि, तंत्रज्ञानातील झपाट्याने प्रगती आणि शिक्षण प्रणालीतील प्रगतीमुळे ते आता जनतेने स्वीकारले आहे. संगणकाची ओळख हा या क्रांतीचा आधार होता आणि काळाच्या ओघात आपण स्मार्टफोन, टॅब्लेट इत्यादींशी जोडले गेलो आहोत. या उपकरणांना आता शिकण्यासाठी वर्गात महत्त्वाचे स्थान मिळाले आहे. पुस्तकांची जागा हळूहळू ऑप्टिकलसारख्या इलेक्ट्रॉनिक शैक्षणिक साहित्याने घेतली आणि डिस्क किंवा पेन ड्राइव्ह. ज्ञान इंटरनेटद्वारे देखील सामायिक केले जाऊ शकते, जे २४/७, कुठेही, कधीही प्रवेश करण्यायोग्य आहे.

ई-लर्निंग इतिहास टाइमलाइन-

इंटरनेट सुरू होण्याच्या खूप आधीपासून, विद्यार्थ्यांना विशिष्ट विषयांवर किंवा कौशल्यांचे शिक्षण देण्यासाठी दूरस्थ अभ्यासक्रम दिले जात होते. १८४० च्या दशकात आयझॅक पिटमनने आपल्या विद्यार्थ्यांना पत्रव्यवहाराद्वारे लघुलेखन शिकवले. प्रतिकात्मक लेखनाचा हा प्रकार लेखनाचा वेग सुधारण्यासाठी डिझाइन करण्यात आला होता आणि ते सचिव, पत्रकार आणि इतर व्यक्तींमध्ये लोकप्रिय होते ज्यांनी मोठ्या प्रमाणात नोंद घेणे किंवा लेखन केले. पिटमॅन, जो एक पात्र शिक्षक होता, त्याला मेलद्वारे पूर्ण केलेल्या असाइनमेंट पाठवण्यात आल्या होत्या आणि त्यानंतर तो त्याच प्रणालीचा वापर करून आपल्या विद्यार्थ्यांना आणखी काम पूर्ण करण्यासाठी पाठवेल. १९२४ मध्ये, पहिल्या चाचणी मशीनचा शोध लागला. या उपकरणामुळे विद्यार्थ्यांना स्वतःची चाचणी घेता आली. त्यानंतर, १९५४ मध्ये, हार्वर्डचे प्राध्यापक बी.एफ. स्किनर यांनी "शिक्षण यंत्र" चा शोध लावला, ज्यामुळे शाळांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांना प्रोग्राम केलेल्या सूचनांचे व्यवस्थापन करता आले. १९६० पर्यंत पहिला संगणक आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम जगासमोर आला होता. हा संगणक-आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम (किंवा CBT प्रोग्राम) PLATO-प्रोग्राम्ड लॉजिक फॉर ऑटोमेटेड टीचिंग ऑपरेशन्स म्हणून ओळखला जात असे. हे मूलतः इलिनॉय विद्यापीठात जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी डिझाइन केले होते, परंतु ते संपूर्ण क्षेत्रातील शाळांमध्ये वापरले जात होते.पहिली ऑनलाइन लर्निंग सिस्टीम ही खरोखरच फक्त विद्यार्थ्यांना माहिती देण्यासाठी सेट केली गेली होती परंतु जसजसे आम्ही १९७० च्या दशकात प्रवेश केला तसतसे ऑनलाइन शिक्षण अधिक परस्परसंवादी होऊ लागले. ब्रिटनमध्ये मुक्त विद्यापीठ ई-लर्निंगचा लाभ घेण्यास उत्सुक होते. त्यांची शिक्षण प्रणाली नेहमीच दूरवर शिकण्यावर केंद्रित असते. पूर्वी, अभ्यासक्रमाचे साहित्य पोस्टाने वितरीत केले जात होते आणि शिक्षकांशी पत्रव्यवहार मेलद्वारे केला जात होता. इंटरनेटसह, मुक्त विद्यापीठाने परस्परसंवादी शैक्षणिक अनुभवांची विस्तृत श्रेणी तसेच विद्यार्थ्यांशी ईमेल इत्यादीद्वारे जलद पत्रव्यवहार करण्यास सुरुवात केली. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात संगणक आणि इंटरनेटचा परिचय झाल्यानंतर, ई-लर्निंग टूल्स आणि वितरण पद्धतींचा विस्तार झाला. १९८० च्या दशकातील पहिल्या MAC ने व्यक्तींना त्यांच्या घरात संगणक ठेवण्यास सक्षम केले, ज्यामुळे त्यांना विशिष्ट विषयांबद्दल शिकणे आणि विशिष्ट कौशल्ये विकसित करणे सोपे झाले. त्यानंतर, पुढील दशकात, आभासी शिक्षणाचे वातावरण खऱ्या अर्थाने

भरभराटीस येऊ लागले, ज्यामध्ये लोकांना ऑनलाइन माहिती आणि ई-लर्निंगच्या संधी उपलब्ध झाल्या. १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीस, अनेक शाळांची स्थापना करण्यात आली होती ज्यात केवळ ऑनलाइन अभ्यासक्रम वितरित केले गेले होते, इंटरनेटचा जास्तीत जास्त वापर करून आणि जे लोक हे करू शकत नाहीत त्यांच्यापर्यंत शिक्षण आणत होते. पूर्वी भौगोलिक किंवा वेळेच्या मर्यादेमुळे महाविद्यालयात उपस्थित राहण्यास सक्षम होते. तांत्रिक प्रगतीमुळे शैक्षणिक आस्थापनांना दूरस्थ शिक्षणाचा खर्च कमी करण्यास देखील मदत झाली, ही बचत विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवली जाईल ज्यामुळे शिक्षण व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचविण्यात मदत होईल. १९२४ मध्ये, पहिल्या चाचणी मशीनचा शोध लागला. या उपकरणामुळे विद्यार्थ्यांना स्वतःची चाचणी घेता आली. त्यानंतर, १९५४ मध्ये, हार्वर्डचे प्राध्यापक बी.एफ. स्किनर यांनी "शिक्षण यंत्र" चा शोध लावला, ज्यामुळे शाळांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांना प्रोग्राम केलेल्या सूचनांचे व्यवस्थापन करता आले. १९६० पर्यंत पहिला संगणक आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम जगासमोर आला होता. हा संगणक आधारित प्रशिक्षण कार्यक्रम (किंवा CBT प्रोग्राम) ऑटोमेटेड टीचिंग ऑपरेशन्ससाठी PLATO प्रोग्राम्ड लॉजिक म्हणून ओळखला जात असे. हे मूलतः इलिनॉय विद्यापीठात जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी डिझाइन केले होते, परंतु ते संपूर्ण क्षेत्रातील शाळांमध्ये वापरले जात होते. शिकण्यांची वेळ आणि ठिकाण लवचिकता अधिकाधिक विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षणाकडे आकर्षित करते. तथापि, त्यांच्यापैकी अनेकांना गंभीर आव्हानांचा सामना करावा लागतो ज्यामुळे त्यांना त्यांचे अभ्यासक्रम यशस्वीपणे पूर्ण करण्यापासून रोखले जाते. ई-लर्निंगमध्ये विद्यार्थ्यांना भेडसावणाऱ्या 5 सर्वात सामान्य समस्या आणि त्यावर मात करण्यासाठी काही सूचना येथे आहेत. मूलभूतपणे, ई-लर्निंगच्या दोन श्रेणी आहेत: सिंक्रोनस, एसिंक्रोनस

1. **सिंक्रोनस ई-लर्निंग-** सिंक्रोनस ई-लर्निंग हे रिअल-टाइम लर्निंग आहे. सिंक्रोनस लर्निंगमध्ये, शिकणारे आणि शिक्षक ऑनलाइन असतात आणि एकाच वेळी वेगवेगळ्या ठिकाणांहून संवाद साधतात. ते मोबाइल, व्हिडिओ कॉन्फरन्स, इंटरनेट किंवा चॅटद्वारे शिक्षण संसाधने वितरीत करतात आणि प्राप्त करतात. या प्रकारच्या शिक्षणामध्ये सहभागी सत्रादरम्यान त्यांच्या कल्पना सामायिक करू शकतात आणि एकमेकांशी संवाद साधू शकतात आणि त्यांना तपशीलवार प्रश्न आणि निराकरणे मिळतात. सुधारित तंत्रज्ञान आणि इंटरनेट बँडविड्थ क्षमतांमुळे सिंक्रोनस ई-लर्निंग लोकप्रिय होत आहे. यात व्हर्च्युअल क्लासरूम, ऑडिओ आणि व्हिडीओ कॉन्फरन्सिंग, चॅट, वेबिनार, अप्लिकेशन शेअरिंग आणि मेसेजिंग यांसारख्या गोष्टींमधून तत्काळ शिकत आहे.

2. **एसिंक्रोनस ई-लर्निंग-** असिंक्रोनस ई-लर्निंग म्हणजे विराम-आणि-रिझ्युम प्रकारचे शिक्षण. या प्रकारच्या ई-लर्निंगमध्ये विद्यार्थी आणि शिक्षक एकाच वेळी ऑनलाइन असू शकत नाहीत. असिंक्रोनस ई-लर्निंग ईमेल, ब्लॉग, चर्चा मंच यासारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर करू शकते. eBook च्या CD, DVD, इ. विद्यार्थी कधीही शिकू शकतात, कागदपत्रे डाउनलोड करू शकतात आणि शिक्षकांशी आणि सह-शिक्षकांसोबत चॅट करू शकतात. किंबहुना, बरेच विद्यार्थी समकालिक शिक्षणाऐवजी एसिंक्रोनसला प्राधान्य देतात कारण विद्यार्थी त्यांच्या पसंतीच्या ठिकाणी शिकण्यासाठी ऑनलाइन अभ्यासक्रम घेऊ शकतात

त्यांच्या दैनंदिन वचनबद्धतेवर परिणाम न केल्याने वेळ. या स्रोतांद्वारे या प्रकारचे शिक्षण: स्वयं-गती ऑनलाइन अभ्यासक्रम, चर्चा मंच आणि गट, संदेश फलक, ई-लर्निंग किंवा इलेक्ट्रॉनिक शिक्षण आणि सामान्यत: याचा अर्थ अभ्यासक्रमाची माहिती पाठवण्यासाठी संगणक वापरणे, मग तो शाळेत असो, तुमचा भाग. अनिवार्य व्यवसाय प्रशिक्षण किंवा पूर्ण दूरस्थ शिक्षण अभ्यासक्रम. दुसऱ्या शब्दांत, खात्रीपूर्वक आणि पूर्णपणे पुष्टी होण्यासाठी माहिती आणि समज प्राप्त करणे आणि विस्तारित करण्यात मदत करण्यासाठी कोणतेही इलेक्ट्रॉनिक तंत्रज्ञान वापरणे. इंटरनेट वापरून, संगणकीकृत इलेक्ट्रॉनिक शिक्षणापासून दूरस्थ शिक्षण, इंटरनेट लर्निंग, ऑनलाइन लर्निंग इ. पर्यंत ऑनलाइन चालवल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी अनेक संज्ञा वापरल्या जातात. आम्ही ई-लर्निंगचे वर्गीकरणकरू शकतो जे केवळ इंटरनेटद्वारे इतर ठिकाणी वितरित केले जातात. प्राध्यापक धडे देत असलेल्या वर्गापेक्षा. ई-लर्निंगमध्ये तंत्रज्ञान-वर्धित शिक्षण (TEL), संगणक-आधारित सूचना (CBI), संगणक व्यवस्थापित सूचना, संगणक-आधारित प्रशिक्षण (CBT), संगणक-सहाय्य सूचना किंवा संगणक-सहाय्यित सूचना (CAI), इंटरनेट-आधारित प्रशिक्षण (IBT), लवचिक शिक्षण, वेब-आधारित प्रशिक्षण (WBT). ऑनलाइन शिक्षण, आभासी शिक्षण, आभासी शिक्षण वातावरण (VLE), इ. हे अशा प्रकारे परस्परसंवादी आहे की तुम्ही तुमच्या प्राध्यापकांशी किंवा सहकारी विद्यार्थ्यांशी पत्रव्यवहार करू शकता. शिक्षक किंवा प्राध्यापक तुमच्या प्रश्नांची उत्तरे देण्यासाठी,

तुमचा सहभाग, असाइनमेंट आणि चाचण्यांचे वर्गीकरण करण्यासाठी नेहमी उपस्थित असतात. कधीकधी व्याख्याने थेट दिली जातात; जिथे तुम्ही "इलेक्ट्रॉनकली" तुमचा हात वर करू शकता आणि एका निश्चित वेळेत एकत्र काम करू शकता. काहीवेळा ते आधीच रेकॉर्ड केलेले व्याख्यान असते. ई-लर्निंग नेटवर्क-आधारित, इंटरनेट-आधारित किंवा CD-ROM-आधारित असू शकते. यात मजकूर, व्हिडिओ, ऑडिओ, अनिमेशन आणि आभासी वातावरणाचा समावेश असू शकतो.

ई-लर्निंगमध्ये विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या समस्या:

ई-लर्निंग, शिक्षणाची अद्ययावत लहर असल्याने, शिक्षक आणि विद्यार्थी या दोघांसाठी आव्हाने उभी असतानाही ती आधीच चांगली कामगिरी करत आहे. शिक्षकांना निर्देशांची रचना करण्यासाठी सखोल काम आणि वेळ घालवणे आवश्यक असताना, विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रम सामग्री डीकोड करण्यासाठी तांत्रिक प्रवीणतेसह सुसज्ज करणे आवश्यक आहे. ई-लर्निंग क्लासेसमध्ये विद्यार्थ्यांना पाच सामान्य समस्या भेडसावत आहेत आणि त्या विद्यार्थ्यांच्या भविष्यातील फायद्यासाठी योग्य उपक्रमांद्वारे सोडवणे आवश्यक आहे: अनुकूलता संघर्ष- पारंपारिक वर्ग आणि समोरासमोर प्रशिक्षक प्रशिक्षणातून संगणकावर आधारित प्रशिक्षण व्हर्च्युअल वर्गात बदलल्याने विद्यार्थ्यांसाठी शिकण्याचा अनुभव पूर्णपणे वेगळा होतो. बदलाचा त्यांचा प्रतिकार त्यांना ऑनलाइन शिक्षणाच्या वातावरणाशी जुळवून घेऊ देत नाही, तर कोर्सची सवय होण्यासाठी त्यांना वेळ लागतो.व्यवस्थापन प्रणाली (CMS) आणि संगणक-आधारित शिक्षणाच्या पद्धती. पारंपारिक वर्गात निष्क्रीय ऐकणे आणि नोट्स घेणे अपेक्षित असताना, ऑनलाइन चर्चा करणे किंवा वेब पृष्ठ तयार करणे कृतीत उतरण्याची मागणी आहे. "पारंपारिक" मानसिकता असलेल्या विद्यार्थ्यांना परिस्थितीशी जुळवून घेणे कठीण जाते; तथापि, त्यांनी नवीन शिकण्याची परिस्थिती खुल्या मनाने आणि अंतःकरणाने स्वीकारली पाहिजे. ई-लर्निंगचे फायदे समजून घेणे आणि त्यांच्या समवयस्कांशी चर्चा केल्याने ही मानसिकता बदलू शकते आणि ऑनलाइन वर्गासाठी विद्यार्थ्यांची चांगली तयारी होऊ शकते.

तांत्रिक समस्या-

अनेक विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन अभ्यासक्रमांसाठी आवश्यक असलेली उच्च बँडविड्थ किंवा मजबूत इंटरनेट कनेक्शन दिले जात नाही आणि त्यामुळे त्यांच्या आभासी वर्गमित्रांशी संपर्क साधण्यात अयशस्वी ठरतात: त्यांच्या कमकुवत मॉनिटर्समुळे अभ्यासक्रम व्यवस्थापन प्रणालीचे पालन करणे कठीण होते आणि त्यांचा शिकण्याचा अनुभव कमी होतो. समस्याप्रधान शिवाय, त्यापैकी बहुतेक कॅम्पसबाहेर राहतात आणि त्यांना निवडलेल्या अभ्यासक्रमाच्या तांत्रिक आवश्यकतांशी सुसंगत राहणे कठीण जाते. त्यांच्यापैकी काहींकडे स्वतःचे संगणकही नाहीत आणि ते तांत्रिक सहाय्यासाठी शिक्षण संसाधन केंद्रांची मदत घेतात. या समस्येवर एकमेव उपाय म्हणजे विशिष्ट अभ्यासक्रमासाठी त्यांना नेमके कोणत्या प्रकारची तांत्रिक मदत आवश्यक आहे हे जाणून घेणे,तसेच अभ्यासक्रम यशस्वीरीत्या पूर्ण करण्यासाठी स्वत:ला सुसज्ज करणे.

संगणक साक्षरता- जरी विद्यार्थी साधारणपणे तंत्रज्ञानाचे जाणकार असले, आणि त्यामुळे संगणक चांगल्या प्रकारे व्यवस्थापित करू शकत असले, तरी आज विद्यार्थ्यांमध्ये संगणक साक्षरतेचा अभाव ही एक प्रमुख समस्या आहे. त्यांच्यापैकी बरेच जण मायक्रोसॉफ्ट वर्ड आणि पॉवरपॉइंट सारखे मूलभूत प्रोग्राम ऑपरेट करू शकत नाहीत आणि म्हणून त्यांच्या फाइल्स हाताळण्यास सक्षम नाहीत. शिवाय, अनेक विद्यार्थ्यांना संगणकाच्या मूलभूत समस्यांचे निराकरण करणे त्रासदायक वाटते, कारण त्यांना या क्षेत्रातील ज्ञान नाही. तथापि, ऑनलाइन अभ्यासक्रमांचे अनुसरण करण्यासाठी तांत्रिक प्रवीणता आवश्यक आहे, कारण यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांची असाइनमेंट आणि कोर्सवेअर संघर्ष न करता संघटित पद्धतीने व्यवस्थापित करण्यास सक्षम करते. संगणक साक्षरतेतील मूलभूत अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांचे क्षेत्रातील ज्ञान वाढवतात; संगणक हार्डवेअरचे मूलभूत ज्ञान असल्याने त्यांना कोणत्याही व्यत्यय आणि अडथळ्याशिवाय ऑनलाइन वर्गात सहभागी होण्यास मदत होईल.

वेळेचे नियोजन- ई-लर्नर्ससाठी वेळेचे व्यवस्थापन हे अवघड काम आहे, कारण ऑनलाइन कोर्ससाठी खूप वेळ आणि गहन काम करावे लागते. शिवाय, जरी बहुतेक प्रौढ लोक त्यांच्या ठिकाणासाठी आणि वेळेच्या लवचिकतेसाठी वेब-आधारित शिक्षण कार्यक्रमांना प्राधान्य देतात, त्यांच्याकडे त्यांच्या विविध दैनंदिन वचनबद्धतेमुळे अभ्यासक्रम घेण्यासाठी क्वचितच वेळ असतो. नियमित शेड्यूल प्लॅनर या विद्यार्थ्यांना महत्त्वपूर्ण मदत करेल, कारण ते त्यांच्या अभ्यासक्रम आणि असाइनमेंटसाठी स्मरणपत्रे देखील सेट करू शकतात.

स्वयं-प्रेरणा- स्वयं-प्रेरणा ही ई-लर्निंगची अत्यावश्यक आवश्यकता आहे: तथापि, अनेक ऑनलाइन शिकणाऱ्यांमध्ये याची कमतरता आहे, त्यांना आश्चर्य वाटेल. दूरस्थ शिक्षण अभ्यासक्रमात प्रवेश घेतल्यानंतर. बरेच शिकणारे मागे पडतात आणि हार पत्करण्याची कल्पना वाढवतात, कारण तंत्रज्ञानाचे माध्यम हाताळण्यात येणाऱ्या अडचणी देखील अजिबात असह्य वाटतात. विद्यार्थ्यांना नवीन शैक्षणिक ट्रेंडचे अनुसरण करण्यासाठी प्रेरणा मिळणे आवश्यक आहे आणि त्यांच्या शिक्षण आणि करिअरमधील भविष्यातील आव्हानांसाठी स्वतःला योग्यरित्या सुसज्ज करणे आवश्यक आहे. केवळ सकारात्मक दृष्टीकोन त्यांना शिकण्यामधील आव्हानांवर मात करण्यास मदत करेल; हे सराव करणे कठीण असले तरी, विद्यार्थ्यांना हे समजणे आवश्यक आहे की भविष्यात शिक्षणाचे फायदे मिळवण्यासाठी ते आवश्यक आहे.

शैक्षणिक वातावरण- तुमच्या मागील शैक्षणिक अनुभवांचा विचार करा. बहुधा, तुमचे बहुतेक शालेय शिक्षण पारंपारिक वर्गात झाले. तथापि, शिक्षणामध्ये तंत्रज्ञानाची मोठी भूमिका असल्याने, २१ व्या शतकात अधिक प्रकारचे शिक्षण वातावरण उदयास आले आहे. लर्निंग एन्व्हायर्नमेंट हा वाक्यांश वर्गातील वातावरण कसे सेट केले जाते याचा संदर्भ देते. शिकण्याचे वातावरण पारंपारिक किंवा आभासी (किंवा दोन्हीचे संयोजन) असू शकते. तीन शैक्षणिक वातावरण श्रेणी आहेत: समोरासमोर, ऑनलाइन आणि हायब्रिड. यशस्वी ऑनलाइन शिकणाऱ्यांची काही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत. ऑनलाइन शिकणारे प्रेरित आहेत त्यांची कारणे मोठ्या प्रमाणात बदलू शकतात. काही ऑनलाइन शिकणारे स्वभावाने जिज्ञासू असतात आणि त्यांच्या स्वतःच्या जिज्ञासेने कठोरपणे प्रेरित होतात. इतर त्यांच्या व्यावसायिक आकांक्षा किंवा प्रगत क्रेडेन्शियल्स ठेवण्याच्या खोलवर बसलेल्या इच्छेने प्रेरित असतात. त्यांना का शिकायचे आहे याची पर्वा न करता, सर्व यशस्वी ऑनलाइन शिकणारे प्रेरित असतात. ते ओळखतात की त्यांनी घेतलेला प्रत्येक वर्ग त्यांच्या वैयक्तिक ध्येयाच्या मार्गावर आणखी एक पाऊल दर्शवतो. ऑनलाइन शिकणारे प्रभावी संवादक असतात ऑनलाइन वर्गांमध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील संवाद भिन्न असतो; ऑनलाइन वर्गखोल्यांचे नेतृत्व करणाऱ्या शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या चेहऱ्यावर संभ्रमाचे स्वरूप पाहण्याची संधी कधीच मिळत नाही, त्यामुळे जोपर्यंत विद्यार्थी बोलत नाही आणि विनंती करत नाही तोपर्यंत अतिरिक्त स्पष्टीकरण आवश्यक आहे हे त्यांना माहीत नसते. यशस्वी ऑनलाइन शिकणारे प्रश्न विचारतात जेव्हा त्यांना समजत नाही किंवा त्यांना स्पष्टीकरणाची आवश्यकता असते. याव्यतिरिक्त, ते स्पष्टपणे संवाद साधण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न करतात जेणेकरून त्यांना त्यांचे मुद्दे प्रभावीपणे समजतील. ऑनलाइन शिकणाऱ्याकडे वेळ-व्यवस्थापनाची मजबूत कौशल्ये असतात ऑनलाइन शिक्षणाचे सर्वात मोठे आकर्षण म्हणजे लवचिकता. विद्यार्थ्यांनी विशिष्ट वेळी वर्गात असणे अपेक्षित नाही. त्याऐवजी, ते त्यांच्यासाठी सोयीस्कर वेळी आणि ठिकाणी लॉग इन करतात. असे असताना स्वातंत्र्य आकर्षक आहे आणि पूर्णवेळ नोकरी करणाऱ्या प्रौढांना आणि इतर अपारंपरिक विद्यार्थ्यांना त्यांच्या इतर जबाबदाऱ्यांमध्ये समतोल राखत पदवी मिळवणे शक्य होऊ शकते, निश्चित वेळापत्रकाचा अभाव अशा लोकांसाठी घातक दोष असू शकतो ज्यांना हे माहित नाही. त्यांचा वेळ व्यवस्थापित करण्यासाठी. शिकण्यास वेळ लागतो आणि यशस्वी ऑनलाइन शिकणारे व्हिडिओ लेक्चर पाहण्यासाठी, नेमून दिलेले वाचन पूर्ण करण्यासाठी आणि आवश्यक असाइनमेंट हाताळण्यासाठी त्यांच्या वेळापत्रकात वेळ घालवतात. ऑनलाइन शिकणाऱ्यांकडे मूलभूत तांत्रिक कौशल्ये असतात विद्यार्थ्यांना कॉम्प्युटर व्हीझ करण्याची गरज नसली तरी, टेक्नोफोब्सना ऑनलाइन वर्ग निराशाजनक वाटतील. ऑनलाइन शिकणाऱ्यांना इंटरनेट नेव्हिगेट करण्यास, विविध सॉफ्टवेअर प्रोग्राम वापरण्यास, ईमेलचा वापर करण्यास आणि वर्ड प्रोसेसिंग प्रोग्राममध्ये कागदपत्रे तयार करण्यास सांगितले जाईल. अनेक असाइनमेंट साठी वाक्ये, परिच्छेद किंवा निबंधांच्या स्वरूपात उत्तरे आवश्यक असल्याने, टाइप करण्याची क्षमता देखील उपयोगी पडेल.

ऑनलाइन शिकणारे सतत व्यस्त असतात यात आव्हाने येतात, पण यशस्वी ऑनलाइन शिकणारे सोडत नाहीत. तांत्रिक समस्या असो, विशेषत: आव्हानात्मक विषय असो किंवा त्यांच्या इतर जबाबदाऱ्यांसह त्यांच्या शाळेतील कामाचा समतोल साधण्यात अडचण असो, ते कायम राहतात. जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा ते मदत घेतात, अभ्यासाचे वेळापत्रक तयार करतात आणि दृढतेने त्यास चिकटून राहतात आणि जेव्हा कठीण असते तेव्हा ते पुढे चालू ठेवतात. जर ते गडगडले किंवा खाली कोसळले तर ते पुन्हा एकत्र येतात, स्वतःला उचलतात आणि पुन्हा प्रयत्न करतात कारण ते यशस्वी होण्याचा निर्धार करतात. आधुनिक विद्यार्थ्यांकडे त्यांच्या लौकिक प्लेट्सवर बरेच काही आहे. ते एका वेळी कितीही गोष्टींचा विचार करत असतात, ज्यामुळे ते ऑनलाइन कोर्स पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करत असताना विचलित होणे सोपे होते. शिक्षणें व्यावसायिक म्हणून, हे खूप आव्हान देऊ शकते. तथापि, आम्ही ई-लर्निंग अभ्यासक्रम तयार करून या वैशिष्ट्यपूर्ण अडथळयावर मात करू शकतो जे अगदी सुरुवातीपासूनच गुंतलेले आहेत आणि ते सर्वत्र धरून आहेत. आकर्षक प्रश्न विचारा जे त्यांना विषयावर प्रतिबिंबित करतात.

शिक्षणातील ई-लर्निंगचे फायदे-

ऑनलाइन शिकण्याची शैली सर्वांसाठी योग्य आहे. शिकण्याच्या प्रकारातील ही क्रांती आहे. माहिती, आता, कुठेही प्रवेश, बोलणे, शोषून घेणे आणि सामायिक केले जाऊ शकते. ई-लर्निंगने फारशी तडजोड न करता कार्यालयात जाणारे, गृहिणी इत्यादींसह प्रत्येकासाठी शिक्षण सोपे केले आहे. ई-लर्निंग शिक्षकांना नियमितपणे सामग्री वितरीत करण्यासाठी उच्च दर्जाचे कव्हरेज देते. हे शिकण्यात सातत्य सुनिश्चित करते. ही पद्धत जलद आणि सोपी असल्याने ई-लर्निंग किफायतशीर आहे. प्रदीर्घ प्रशिक्षण कालावधी, पायाभूत सुविधा, स्थिर, प्रवास खर्च इ. कमी होतो. ज्यांना चिंताग्रस्त आणि गटांमध्ये डिस्कनेक्ट वाटत आहे त्यांच्यासाठी हे फायदेशीर आहे. ते तुम्हाला मदत करते. तुम्ही ज्या वातावरणात आरामात आहात त्या आरामाचा त्याग न करता शिका. ई-लर्निंग विद्यार्थ्यांना कशी मदत करते. विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचे फायदे इ-लर्निंग हे जगभरातील शिकणाऱ्यांसाठी अमूल्य आधार आहे. पूर्वी ज्ञानाची सुविधा सर्वांना उपलब्ध नव्हती. आर्थिक अडचणी, भौगोलिक सीमा किंवा शारीरिक अपंगत्व असलेल्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक प्रांतात कमी संधी होत्या. त्याच आता सातत्यपूर्ण शिक्षणाचा प्रवेश आहे. आधुनिक शिक्षण पद्धती

तुम्हाला सोयीनुसार प्रवेशयोग्य ज्ञानाची एक नवीन आवृत्ती आणते आणि विविध बरोमधील लाखो लोकांसह सामायिक केली जाते. दूरवरच्या विद्वानांसाठी हा आनंददायी शिक्षणाचा काळ आहे. ई-लर्निंग शिकणाऱ्यांना अधिक सहकार्य आणि जागतिक संधी देखील देते.

निष्कर्ष-

ई-लर्निंग प्रभावी आणि शक्तिशाली आहे. हे माहिती समजून घेणे आणि आत्मसात करणे सोपे करते. हे शिकणाऱ्यांमध्ये शिकण्याची आणि अंमलबजावणी करण्याची वर्धित क्षमता प्रदान करते. ऑडिओ-व्हिज्युअल्स ज्ञान दीर्घकाळ लक्षात ठेवण्यास मदत करतात. ई-लर्निंग तुम्हाला आधुनिक शिकणाऱ्यांशी सुसंगत राहू देते. हे तुम्हाला सध्याच्या ट्रेंडसह अपडेट ठेवते. पारंपारिक वर्गखोल्यांमध्ये वर्गाला त्रास देण्यासाठी खोडकर घटक असतात. तर, शिक्षणाचे धडे जलद वितरण प्रदान करते. शिक्षणामध्ये कोणतीही विलंब नाही. हे शिकण्याचा एक द्रुत मार्ग आहे! व्याख्याने कधीही आणि कितीही वेळा घेता येतात. पारंपारिक वर्गांमध्ये, पुनरावृत्ती करणे इतके सोपे नसते. पारंपारिक शिक्षणाच्या विपरीत, जर तुम्ही कोणताही धडा चुकला असेल, तर तुम्ही तो नेहमी ऑनलाइन घेऊ शकता. जेव्हा शिक्षणामध्ये ऑनलाइन शिक्षणाचा विचार केला जातो तेव्हामॉडेल अगदी सरळ होते २००० च्या दशकाच्या सुरुवातीपर्यंत शिक्षण प्रक्रियेचे नेतृत्व करणाऱ्या शिक्षकासह विद्यार्थ्यांच्या वर्गात होते. शारिरीक उपस्थिती ही एक बुद्धी न मानणारी होती आणि इतर कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण सर्वोत्तम प्रकारे शंकास्पद होते. मग इंटरनेट झाले, आणि बाकी इतिहास आहे. आज, ई-लर्निंगचा अवलंब केवळ विद्यार्थीच करत नाहीत, तर त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देऊ इच्छिणाऱ्या संस्थांद्वारेही केले जाते. कर्मचाऱ्यांची कौशल्ये आणि त्यातून निर्माण होणारे आर्थिक फायदे सुधारण्यासाठी उत्सुक असलेल्या व्यवसायांसाठी ई-लर्निंग हे प्राधान्य आहे. म्हणूनच ऑनलाइन लर्निंग हा शिक्षण आणि व्यवसाय या दोन्हीसाठी महत्त्वाचा घटक बनला आहे. आज, शिकण्यासाठी आणि शिकण्यासाठी वेबचा वापर शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघांसाठी अपरिहार्य आहे. शिक्षणासाठी आणि ज्ञानाच्या प्रसारासाठी ऑनलाइन अभ्यासक्रम अधिकाधिक आवश्यक होत आहेत. अशा प्रकारे, शिक्षकांनी शिक्षणातील या प्रवृत्तीचा विचार केला पाहिजे आणि ऑनलाइन अध्यापन विचारात घेण्यासाठी तांत्रिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या तयार व्हावे. या बदल्यात, विद्यार्थ्यांना पुरेशी कौशल्ये मिळणे आवश्यक आहे जे त्यांना ई-लर्निंगच्या फायद्यांचा प्रभावीपणे लाभ घेण्यास मदत करेल.

संदर्भ-

१) ज्युली डर्कसेन (२०१५) दुसरी आवृत्ती, 'नवीन लोक शिकण्यासाठी डिझाइन' प्रकाशक नवीन रायडर

२) मारीना आरशवस्कीय (२०१८) दुसरी आवृत्ती, 'ई-लर्निंगसाठी सूचना डिझाइन' प्रकाशक क्रिएट स्पेस इंडिपेंड पब्लिशिग प्लेंटफॉर्म

३) रुथ क्लार्क (२०१३), 'परिदृश्य आधारित ई-लर्निंग' सॅन फ्रान्सिको सीए प्रकाशक जॉन विली आणि सन्स

४) रुथ क्लार्क, रिचर्ड मेयर (२०१६), ई-लर्निंग अँड सायन्स ऑफ इंस्ट्रक्शन' सॅन फ्रान्सिको सीए प्रकाशक जॉन विली आणि सन्स

५) शॉल कार्लिनर, पट्टी शॅनिक (२०१०) "ई-लर्निंग हँडबुक प्रॉमिसेस, प्रेझेंट चॅलेंजेस' पब्लिशर पीरफर अ विली इनप्रिंट प्रकाशन

६) टिम स्लेड (२०१८) प्रथमआवृत्ती, 'ई-लर्निंग डिझायनर हँडबुक' प्रकाशक क्रिएट स्पेस इंडिपेंड पब्लिशिग प्लेंटफॉर्म

७) विल्यम हॉर्टन (२००८), 'डिझाईन वेब-आधारित प्रशिक्षण' सॅन फ्रान्सिको सीए प्रकाशक जॉन विली आणि सन्स

८) विविध वेब स्थळें , लेख आणि मासिके

वाढत्या शहरीकरणाचे घटक आणि समस्या

डॉ. रविंद्र आर. सहारे
सहायक प्राध्यापक अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा

DOI: 10.5281/zenodo.7309471

प्रस्तावना -

21 व्या शतकात शहरीकरण किंवा नागरीकरणाचा वेग प्रचंड वाढला आहे. आणि पुढील काही दशकात विकसनशील देशांमध्ये विशेषत: आशिया, आफ्रिका खंडात शहरीकरणाचा वेग अभूतपूर्ण असणार आहे असे भाकित आहे. महाराष्ट्रातील शहरीकरणाचा विचार करता महाराष्ट्र हे भारतातील 4 थ्या क्रमांकाचे शहरीकरण झालेले राज्य आहे. 1961 ते 2001 या कालावधीत महाराष्ट्रातील शहरी लोकसंख्या दुप्पट झाली आहे. शहरीकरण वाढत असताना आर्थिक कारणांसाठी होणाऱ्या स्थलांतराचे प्रमाणही वाढणारच आपल्या देशात विकास आणि स्थलांतराचे प्रश्न एकमेकांशी संबंधित असल्याचे अनेकदा दिसले आहे. छोट्या-मोठ्या शहराचा उदय आणि विस्तार होता- होता त्याचे रूपांतर महानगर मध्ये होणे हा औद्योगिक वाढीचा अपरिहार्य परिणाम आहे. आधुनिक शहरीकरण हा औद्योगिकीकरणाचा परिणाम आहे. शहरात उपलब्ध असणाऱ्या रोजगाराच्या आणि नोकरीच्या संधीमुळे खेड्याकडून शहराकडे येणाऱ्या लोकांचा ओघ सतत सुरू राहतो. शहर किंवा नगर ही संकल्पना भारतासाठी नवीन नाही अगदी प्राचीन कालखंडापासून भारतात नागरि संस्कृतीची सुरुवात झाली आहे. सर्वात प्राचीन समजल्य जाणाऱ्या सिंधू संस्कृतीतील मोहंजोदडो व हडप्पा हे नगराची उत्तम उदाहरणे आहेत. शहरातील विविध सुख सोयीकडे ग्रामीण जनतेने आकर्षित होणे साहजिक आहे. इस 1950 मध्ये जगाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 30% लोकसंख्या शहरात राहणारी होती. वर्तमान स्थितीत जगणाऱ्या एकूण लोकसंख्येपैकी 50% लोकसंख्या ही शहरवासी बनली आहे. शहर या वस्तीची व्याख्या करणे तेवढे सोपे नाही. भारतीय परंपरेत मोठ्या वस्ती समूहांना पूर-पुरा, नगर (संस्कृतोद्भव) व शहर (अरेबिक) ही संबोधने वापरण्यात आल्यामुळे त्या वस्तीचा नागरी दर्जा कळू शकतो. भारतीय जनगणना जेव्हा (1875) रूढ झाली. तेव्हापासून 1961 पर्यंत ज्या गावाची लोकसंख्या 5000 किंवा जास्त असेल त्यांना शहर संबोधावे असे ठरले गेले यावरून वस्ती समूहाचा लोकसंख्येची निकट संबंध आहे हे सिद्ध होते. हा निकष सर्व राष्ट्रांमध्ये रूढ नसून याबाबतित राष्ट्रांमध्ये महत्त्वाचे पूरक आढळून येतात.

उद्देश -

1)वाढत्या शहरीकरणाचा अभ्यास करणे
2)वाढत्या शहरीकरणाला प्रोत्साहित करणारे घटक जाणून घेणे
3)वाढत्या शहरीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या जाणून घेणे

तथ्य संकलन -

तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्त्रोताचा उपयोग करण्यात आला. यामध्ये पुस्तके मासिके वृत्तपत्रे इंटरनेट इत्यादी साहित्याचा समावेश करण्यात आला.

शहरीकरणाची प्रक्रिया -

समाजशास्त्रज्ञ विल्बर्ट मूर यांच्या मते नागरीकरनाची प्रक्रिया दीर्घकाळ चालणारी मोठी क्रांति होय.

शहरीकरणाची किंवा नागरीकरणाची प्रक्रिया ही प्राचीन कालखंडापासून चालू आहे. परंतु नागरिकांना जगात खऱ्या अर्थाने गती मिळाली ती औद्योगिक क्रांतीनंतरच. जगातील सर्वच समाजामध्ये नागरिकर्णाची प्रक्रिया एका महत्त्वपूर्ण प्रक्रियेच्या रूपात पाहायला मिळते. अठराव्या शतकातील इंग्लंडमध्ये झालेल्या औद्योगिक क्रांतीमुळे नागरिकरणास चालना मिळाली. औद्योगिकीकरणामुळे अशी परिस्थिती निर्माण झाली की त्याचा परिणाम म्हणून ग्रामीण जनसंख्या नगराकडे स्थानांतरित होणे सुरू झाले ग्रामीण जनसंख्येच्या नगराकडे मोठ्या संख्येने स्थानांतरीत होण्याच्या क्रियेलाच नागरिकरण संबोधले जाते. नागरिकरण एक प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे लोकसंख्या विभिन्न प्रकारच्या समूहात एकत्रित येते. औद्योगिकीकरणासोबतच एका मोठ्या संख्येत मोठ्या आणि छोट्या उद्योगाच्या आसपास पसरते. ग्रामीण क्षेत्रातून कितीतरी लोक शहराकडे जातात नागरिकरण प्रक्रियेचा सरळ संबंध नगराची आहे. नागरीकरण एक प्रक्रिया आहे जी प्रत्येक नगर महानगर राज्य आणि

देशाच्या अलग अलग रूपात कार्य करते कारण प्रत्येक नगराची प्रवृत्ती सारखी नाही. ही प्रक्रिया देखील भिन्नभिन्न रूपात वेगवेगळे नगरात पाहायला मिळते या दृष्टिकोनातून विकसित अर्धविकसित देशात या प्रक्रियेचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. विकसित देशात नागरिकरण प्रक्रिया अतिशय तीव्र गतीने प्रभावी होत आहे. जगभरात शहरीकरणाची प्रक्रिया तीव्र गतीने चालली आहे संयुक्त राष्ट्र लोकसंख्या विभागाच्या अहवालानुसार 2017 पर्यंत जगाची ६८% लोकसंख्या शहरी भागात वास्तव्याला असेल असे म्हटले आहे. भारतात औद्योगिकीकरणाला सुरुवात झाले आणि यातूनच शहरीकरण होऊ लागले. शहरीकरणाच्या वाढत्या प्रक्रियेला वाढती लोकसंख्या गरिबी आणि ग्रामीण भागातील स्थलांतरण हे घटक कारणीभूत आहेत. संयुक्त राष्ट्र संघाने शहरीकरणामुळे भारतात भविष्यात निर्माण होणाऱ्या संकटा बद्दल धोक्याचा इशारा दिला आहे. सध्या भारतातील शहराच्या वाढीची गती पाहता येत्या 15 ते 35 वर्षात भारतात जगातील सर्वात मोठी शहरे असतील याशिवाय सर्वात मोठी ग्रामीण लोकसंख्या ही भारताचीच असेल. सध्या भारतात मुंबई आणि कोलकत्ता ही दोनच शहरे एक कोटी पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेली आहेत.

नागरीकरणास प्रोत्साहन देणारे घटक -

कृषी क्षेत्रात क्रांती -

आधुनिक काळात कृषी क्षेत्रात क्रांती झाली. जुन्या व परंपरागत साधना ऐवजी नवीन साधनांचा वापर होऊ लागला. ग्रामीण वासी यांचा शहराशी संपर्क येऊ लागला. शेतकऱ्यांच्या हाती पैसे येऊ लागले. परिणामी शहराकडे जाणे सोपे झाले.

लोकसंख्या वाढ -

लोकसंख्या वाढ भारता समोरील एक गंभीर प्रश्न आहे. लोकसंख्या वाढल्यामुळे कुटुंबातील सर्व सदस्यांच्या गरजा भागविण्यास असमर्थ ठरत आहेत परिणामी कुटुंबातील काही सदस्यांना रोजगारांच्या शोधासाठी शहराकडे जावे लागते.

दळणवळण व वाहतुकीच्या साधनात वाढ -

अलीकडच्या काळात रस्ते, रेल्वे, मोटर, हवाई मार्ग, ट्रक, टॅक्सी अशासारखी साधनात वाढ होत गेल्यामुळे एका ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे सोपे झाले. तसेच टेलीग्राफ, फॅक्स, भ्रमणध्वनी या वस्तूत देखील वाढ झाली. परिणामी नागरिकरनास प्रोत्साहन मिळाले.

औद्योगीकरणात वाढ -

औद्योगिक क्रांतीमुळे नवनवीन ठिकाणी कारखाने तयार झाले ती ठिकाण उत्पादनाची केंद्रे बनली. त्याचे मोठ्या नगरात परिवर्तन झाले. रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होऊ लागल्या आणि ग्रामीण भागातील लोक शहराकडे येऊन स्थायी होऊ लागले.

शैक्षणिक विकास-

आधुनिक काळात शैक्षणिक क्षेत्रात मोठे परिवर्तन घडवून आले. नगरात शिक्षण संस्थांमध्ये वाढ होत गेली. शिक्षण घेण्याकरिता ग्रामीण भागातील मुले यायला लागली शैक्षणिक सुविधा प्राप्त करून घेण्यासाठी लोक नगराकडे आकर्षित झाले.

व्यापार क्षेत्रात वृद्धी-

औद्योगीकरणामुळे शहरे व्यापार व्यवसायाचे ठिकाण बनले. उत्पादित वस्तूच्या खरेदी विक्रीसाठी लोक शहराकडे येऊ लागली. यातूनच नागरिकरनाच्या प्रवृत्तीस प्रोत्साहन मिळत गेले.

व्यक्ती विकासाची संधी-

शहरी भागात व्यक्तीला आपल्या गुणांचा विकास करण्यास वातावरण असते. वेगवेगळया क्षेत्रात जसे शिक्षण, साहित्य, संगीत, राजकारण, क्रीडा, नाट्य, सिनेमा, व्यापार, व्यवसाय, अशा कितीतरी क्षेत्रात काम करण्याची संधी असते यातूनच नागरिकरनास चालना मिळतो.

नगराचे आकर्षण-

नगरात शिक्षण, आरोग्य, मनोरंजन, यांच्या चांगल्या सुविधा उपलब्ध असतात गावातील लोकांना शहराचे आकर्षण असते. विविध वस्तूंच्या बाजारपेठा नगरवासी आपल्या गरजांची पूर्णतः सहजपणे करू शकतात. त्यामुळे शहराचे आकर्षण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

शेती व्यवसायाकडे दुर्लक्ष-

सध्याच्या स्थितीत नवीन पिढीचे शेतीकडे दुर्लक्ष होत आहे. शेतीची कष्टाची कामे करण्यास हा वर्ग तयार नाही असलेली शेती मक्ता बटईने देऊन अथवा विकून दुसरा व्यवसाय करण्यासाठी शहराकडे धाव घेण्याची प्रवृत्ती युवकांमध्ये वाढत आहे.

राजकीय परिस्थिती-

राजकीय व्यक्ती देखील नागरी सुविधाकडे अधिक लक्ष पुरवितात नगर विकासासाठी अधिक पैसा खर्च केला जातो नगरात सर्व सोयी उपलब्ध असतात राजकीय क्षेत्रात वावरणाऱ्या सर्व लोकांचे निवास स्थान शहरात असते कार्यालये राजकीय नेत्यांची संपर्क स्थाने शहरात असतात परिणामी शहराकडे आकर्षण वाढत आहे.

नागरीकरणाच्या समस्या -

राहन्याच्या जागेचा प्रश्न - नागरी किवा शहरी भागात राहण्याचा जागेचा प्रश्न अत्यंत बिकट आहे. शहरी लोकसंख्या वाढत आहे. त्यामुळे शहरात राहण्याच्या जागेचा प्रश्न अत्यंत गंभीर स्वरूपाचा आहे. शहरात जागेची टंचाई आहे. त्यामुळे जागेच्या कींमती खूप वाढल्या आहेत. शहरातील लोक अपुऱ्या जागेत कसेतरी राहतात. तेथील वातावरण निवास करण्यास योग्य नसते तरी देखील कोणताच पर्याय नसल्यामुळे राहावे लागते.

वाढती गुन्हेगारी - सध्या शहरीकरणाचे प्रमाण एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर वाढले आहे की रोजगाराच्या आशेने शहराकडे आलेल्या बेकार तरुणांना काम मिळविणे कठीण झाला आहे. परिणामी असे बेकार तरुण गुन्हेगारीच्या मार्गाने आपली उपजीविका भागविण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे शहरातील सामान्य माणसाचे जीवन अस्थिर बनले आहे. मोठे शहर हे आर्थिक केंद्र बनल्यामुळे शहरात होणाऱ्या गुन्हा मध्ये निरंतर वाढ होत आहे. तसेच आजच्या घडीला शहराला मोठा धोका दहशतवादयांकडून संभवतो. दहशतवादयांकडून आतापर्यंत जे हल्ले झाले ते मुंबई, दिल्ली यासारख्या मोठ्या शहरातच झालेले आहेत.

गलिच्छ वस्त्यांमध्ये वाढ -

UNI च्या एका अहवालानुसार भारतात मोठ्या शहरातील 1/4 पेक्षा जास्त लोकं झोपडपट्टीत राहतात. याचे प्रमुख कारण म्हणजे शहरीकरणाला आलेले विशाल स्वरूप रोजगाराच्या आशेने शहराकडे आलेला माणूस राहण्याकरिता मोकळया जागेवर अतिक्रमण करू लागतात. शहरातील बहुतांश लोकसंख्या ही लघु आणि मध्यम उत्पन्न गटातील असते जमिनीचा वाढणाऱ्या किमती आणि बांधकामाच्या वाढीव खर्चामुळे परवडणाऱ्या किमतीमध्ये घर उपलब्ध होत नाहीत त्यामुळे नाईलाजाने झोपडपट्टीचा आसरा घ्यावा लागतो.

वाहतुकीची समस्या -

शहरीकरणाच्या प्रक्रियेत लोकसंख्या वाढल्यामुळे वाहतूक व रहदारीची समस्या निर्माण झाली आहे. सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था अपुरी पडत आहे. शहरात दळण-वळणाच्या आणि वाहतुकीच्या साधनात फार मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. शहरातील रस्त्यावरून बस, मोटारी, ट्रक, खाजगी वाहने, रेल्वे, सतत सुरू असतात. रस्त्यावर जिकडे तिकडे लोकांची आणि वाहनांची गर्दी असते शिवाय लोक सतत घाईत असतात त्यामुळे अपघाताचे ही प्रमाण वाढले आहे.

वेश्यावृत्तीचा प्रश्न - शहरात वेश्याच्या खास वस्त्या आढळतात. वेश्यागृह चालविणाऱ्या महिला असतात वेश्यागृहाकरिता मुलींना पळविणे त्यांची विक्री करणे अशा अनेक अवैध मार्गाचा अवलंब केला जातो. वेश्यावृत्तीमुळे गुप्तरोग एड्स इत्यादी रोगांची लागण होत असते.

प्रदूषण -

शहरी शहरातील वाढलेली कारखानदारी व वाहतुकीमुळे हवेचे प्रदूषण वाढले आहे. तसेच जर जंगल तोडीमुळे पर्यावरणाचे असंतुलन झाले आहे तसेच ध्वनी व जल प्रदूषणाचा देखील मोठा प्रश्न निर्माण झाला आहे. शहरीकरणाचा परिणाम पर्यावरणावरही मोठ्या प्रमाणावर होत असतात. पर्यावरणाचा समतोल बिघडतो. समुद्राची पातळी वाढत आहे. शहरातील वेगवेगळ्या घडामोडीमुळे वातावरणात वेगवेगळे विषारी द्रव्य उत्सर्जित केले जातात जसे कार्बन डाय-ऑक्साइड, सल्फर डाय ऑक्साईड यांचे प्रमाण खूप वाढत चालले आहे त्यामुळे शहरात श्वास घ्यायला शुद्ध हवा मिळत नाही. यात दुचाकी आणि चार चाकी यातून उत्सर्जित होणाऱ्या धुराचा मोठा वाटा आहे.

आवश्यक गरजांचा तुटवडा -

शहरी शहरातील लोकसंख्या वेगाने वाढत असल्याने शहरवासीयांना वीज, पाणी, स्वच्छता, आरोग्य इत्यादी जीवन आवश्यक गरजा अपुऱ्या पडत आहेत. वर्तमान स्थितीत शहरात पाणी व विजेचा तुटवडा ही एक समस्या बनली आहे. शहरीकरणामुळे शहरातील सोयी सुविधांवर मोठ्या प्रमाणावर ताण वाढतो व शहरी वातावरणाचा समतोल बिघडतो. काही शहरे वगळता सर्व शहरांमध्ये सध्याच्या लोकसंख्येला आवश्यक शहरांना भेडसावनारी मुख्य समस्या म्हणजे पाणीपुरवठा याची मागणी वाढणार आहे. आजचा शहरातील जमा झालेल्या धन कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी योग्य जागा व व्यवस्था उपलब्ध नाही. वाढत्या लोकसंख्येच्या अतिक्रमणामुळे मोकळया जागा मैदाने कमी होत आहेत त्यांचा विपरीत परिणाम लहान मुलांवर होत आहेत.

सारांश--

शहरीकरण ही विकास प्रक्रियेकरिता एक अपरिहार्य घटना असली तरी शहराच्या विस्तारासाठी व विकासाकरिता उपाययोजना केल्यास शहरीकरणाच्या समस्या निर्माण होणार नाही शासनाने ग्रामीण भागात कृषी क्षेत्राशी संबंधित लहान लहान उद्योग सुरू केल्यास रोजगार निर्मिती होऊन रोजगाराच्या निमित्ताने शहराकडे होणारे स्थलांतरण कमी करता येईल.भारतीय

अर्थव्यवस्थेचा विचार करता सुरुवातीच्या काळात ग्रामीण भागातील प्रार्थमिक व्यवसाय शेती होता. परंतु आता मात्र लोकांचा कल हा बदलला शेती व्यवसाय दुय्यम झाला आहे. शहरीकरण ही आधुनिक काळातील न टाळता येणारी आवश्यक बाब बनली आहे. ज्या अर्थी शहरीकरणामुळे देशाच्या प्रगतीचे मोजमाप होते. तसेच विविध प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात.

संदर्भ

1) https://www.loksatta.com. 06 jul-2013

2) शहरे, भौगोलिक अभ्यास -- चं.धूं. देशपांडे

3) भारतीय नागरी समुदाय विकास -- डॉ. नंदा पांगुळ बारहाते

4)भारतीय समाज संरचन आणि समस्या - डॉ. प्रदिप आगलावे

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, October 2022, Volume-14 Issue-15

नब्बे के दशक में वैश्वीकरण और बंगाली कविता

चैताली घोष
पूर्व छात्र, बंगाली विभाग, विश्व भारती, शांतिनिकेतन, पश्चिम बंगाल।
Email ID – ghoshc461@gmail.com

DOI: 10.5281/zenodo.7309485

सार:
वैश्वीकरण शब्द की लोकप्रियता इक्कीसवीं सदी में बहुत अधिक देखी गई है। जैसे-जैसे समय आगे बढ़ा, सूचना प्रौद्योगिकी का विकास हुआ, संचार प्रणाली में सुधार हुआ। वैश्वीकरण ने विभिन्न क्षेत्रों में नए क्षितिज खोले हैं। बंगाली साहित्य के साथ-साथ बंगाली कविता भी कोई अपवाद नहीं है। 90 के दशक की कविता विशेष रूप से वैश्वीकरण से संबंधित है। वैश्वीकरण का यह प्रभाव न केवल सकारात्मक है, बल्कि सामाजिक-संस्कृति में भी कई नकारात्मक प्रभाव देखे जाते हैं। चूंकि कला साहित्य का सामाजिक संस्कृति से गहरा संबंध है, इसलिए बंगाली कविता में वैश्वीकरण के विभिन्न पहलू सामने आए हैं। 90 के दशक की बंगाली कविता वैश्वीकरण और हमारी वास्तविक स्थिति को दर्शाती है।

सूचकांक शब्द: वैश्वीकरण, नब्बे के दशक की कविता, सूचना प्रौद्योगिकी।

मूल लेख :

21वीं सदी में 'वैश्वीकरण' को हमारे आसपास के वातावरण को समझने के लिए एक महत्वपूर्ण अवधारणा माना जाता है। इस बात से कोई इंकार नहीं है कि समाज और साहित्य के बीच एक संबंध है। यदि हम मध्य युग के साहित्य को देखें, तो हम देखेंगे कि कवियों ने एक माध्यम को अपनाकर अपने विचार व्यक्त किए हैं। वैष्णव शब्दावली में, वह आधार राधा और कृष्ण है। शाक्त पड़ावली को फिर से देखते हुए, उमा ने आगमन और विजय के पद पर बंगाली लड़की का प्रतिनिधित्व किया।

अराकान वंश या मयमनसिंह गीतिका के साहित्य को छोड़कर मध्य युग का अधिकांश साहित्य धर्म के माध्यम से प्रकाशित हुआ। बंगाली साहित्य ने मंगलकाव्य और पांचाली की संकीर्ण सीमाओं को पार कर एक नई दिशा पाई। समूह हित से लेकर व्यक्तिगत हित तक, धर्म-निर्भरता से लेकर तर्क-निर्भरता तक, लोगों ने साहित्य लिखने और पढ़ने पर ध्यान केंद्रित किया। रवीन्द्र साहित्य के प्रभाव पर विजय पाकर तीस और चालीसवें दशक के कवियों ने अपनी अभिव्यक्ति और भाषा खोजने का प्रयास किया।इसके पीछे कल्लोल समूह का सचेत प्रयास था। तीस के दशक में जिबनानंद दास, सुधींद्रनाथ दत्ता, विष्णु डे; मंगलाचरण चट्टोपाध्याय, सुभाष मुखोपाध्याय, समर सेन चालीसवें दशक में; अर्द्धशतक में शंखा घोष, सुनील गंगोपाध्याय; साठ के दशक में शक्ति चट्टोपाध्याय, बुद्धदेव दासगुप्ता, गीता चट्टोपाध्याय से लेकर सत्तर के दशक में अमिताभ गुप्ता, भास्कर चक्रवर्ती तक बंगाली कविता का एक विशाल क्षितिज खुला। साठ के दशक के अंत में 'नक्सल आंदोलन' और 'भूख आंदोलन' ने सत्तर के दशक की कविता को प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष रूप से प्रभावित किया। अस्सी के दशक की कविताएँ 'भाषा कविताएँ'। और पूंजीवाद और प्रौद्योगिकी की उन्नति के माध्यम से, हम आज जिस दुनिया में पहुँचे हैं, वैश्वीकरण ने विलासिता का भ्रम फैलाया है। चूँकि समाज और साहित्य का अटूट संबंध है, इसलिए नब्बे के दशक का लेखन वैश्वीकरण-मुक्त नहीं हो सका।

'वैश्वीकरण' के बंगाली पर्याय के रूप में, 'विश्वयान' शब्द सबसे लोकप्रिय और आम है।विकिपीडिया 'वैश्वीकरण' के बारे में कहता है-"वैश्वीकरण एक शब्द है जिसका उपयोग यह वर्णन करने के लिए किया जाता है कि कैसे व्यापार और प्रौद्योगिकी ने दुनिया को एक अधिक जुड़ा और अन्योन्याश्रित स्थान बना दिया है।" दूसरे शब्दों में, वैश्वीकरण उस तरीके को संदर्भित करता है जिसमें दुनिया के विभिन्न हिस्सों को व्यापार और प्रौद्योगिकी के अविश्वसनीय विकास के परिणामस्वरूप जोड़ा गया है।

फिर से डेविड हेल्ड ने वैश्वीकरण के बारे में कहा - "अंतरमहाद्वीपीय या अंतर क्षेत्रीय प्रवाह और गतिविधियों के नेटवर्क, बातचीत और शक्ति।" लेकिन पीटर मार्कस के अनुसार - वैश्वीकरण पूंजीवाद का एक विशेष रूप है, जो भौगोलिक रूप से और मानव जीवन के विभिन्न क्षेत्रों में पूंजीवादी संबंधों के लगातार बढ़ते विस्तार की ओर ले जाता है। वैश्वीकरण की एक सार्वभौमिक परिभाषा देना कठिन है, क्योंकि वैश्वीकरण के बारे में बहस लंबे समय से चली आ रही है। स्टीवर्ट हॉल ने कहा --- "कभी-कभी जब हम किसी प्रक्रिया के बीच में होते हैं, तो ऐसा लगता है कि प्रक्रिया अभी शुरू हुई है, लेकिन ऐसा नहीं है।" सभी प्रक्रियाओं का एक इतिहास होता है, इसलिए वैश्वीकरण का भी। वास्तव में, हम 1960 के दशक में इस शब्द का उपयोग देखते हैं। 1990 के दशक में, वैश्वीकरण हमारे आसपास के वातावरण को समझने के लिए व्यापक रूप से इस्तेमाल किया जाने

वाला शब्द बन गया। जब 'वैश्वीकरण' हावी होने लगा तो इस बारे में कई मतभेद हैं। थॉमस एल. फ्रीडमैन ने अपने निबंध 'इट्स ए फ्लैट वर्ल्ड, आफ्टर ऑल' में वैश्वीकरण की प्रक्रिया को तीन भागों में विभाजित किया है—

1) Globalization 1.0
2) Globalization 2.0
3) Globalization 3.0

वैश्वीकरण 1.0 1492 से 1800 ईस्वी तक फैला है। दक्षिणी और पश्चिमी यूरोप के देशों की नौसैनिक शक्ति में सुधार हुआ। नाविक वर्ग की जिज्ञासा, व्यापारी वर्ग का उत्साह, साथ ही शाही शक्ति का समर्थन, वे खोज के आदी थे। तब से, वैश्वीकरण की यात्रा शुरू हुई। वैश्वीकरण 2.0 अस्सी के दशक की शुरुआत में शुरू हुआ और अगले चार दशकों तक जारी रहा। वैश्वीकरण 2.0 इस अवधि को पकड़ने का प्रयास करता है क्योंकि प्रौद्योगिकी आम तौर पर घरेलू और अंतरराष्ट्रीय स्तर पर संचार में सुधार करती है और सक्षम बनाती है। वैश्वीकरण का तीसरा चरण बीस साल पहले शुरू हुआ था। पिछले बीस वर्षों में, G7 देशों ने सकल घरेलू उत्पाद का 50% और व्यापार का 32% हिस्सा लिया है। इस अवधारणा को 'महान अभिसरण' कहा जाता है --- जो पिछले बीस-तीस वर्षों में विश्व अर्थव्यवस्था में मुख्य प्रवृत्तियों में से एक है। 'अयन' शब्द का अर्थ है 'पथ'। वैश्वीकरण का सीधा सा मतलब है वह रास्ता जो दुनिया के दरवाजे खोलता है। इस खुले द्वार से विश्व व्यापार का विस्तार होता है, विश्व के विभिन्न राज्यों के बीच व्यापार का निर्बाध आदान-प्रदान होता है, आर्थिक सोच का विस्तार होता है, आर्थिक विकास संभव होता है। लेकिन वैश्वीकरण तेजी से इस सकारात्मकता से दूर होता जा रहा है।

वैश्वीकरण के माध्यम से दुनिया के विकसित देश विकासशील और अविकसित देशों पर राज करने का खेल खेल रहे हैं। उन्होंने आधुनिक शिक्षा और विज्ञान का उपयोग करके महान बुद्धि के साथ लोगों पर शासन करने का अधिकार हासिल कर लिया है। वैश्वीकरण ने देश के सभी पहलुओं - समाज, अर्थव्यवस्था, राजनीति, पर्यावरण, संस्कृति में अपना प्रभाव फैलाया है। वैश्वीकरण के कई सकारात्मक और नकारात्मक पहलू हैं।

सकारात्मक पहलुओं-

सबसे पहले, सूचना प्रौद्योगिकी और संचार में प्रगति ने मानव ज्ञान के क्षितिज को व्यापक बनाया है।

दूसरे, संस्कृतियों का आदान-प्रदान संभव हो गया है। तीसरा, दुनिया के किसी भी हिस्से में बड़ी आसानी से पहुंचना संभव होता जा रहा है।

नकारात्मक पहलु-

सबसे पहले, संस्कृति का आक्रमण है। उन्नत संस्कृतियाँ कम विकसित संस्कृतियों पर हावी होती हैं। परिणामस्वरूप, कमजोर संस्कृतियाँ अपनी संस्कृति और पहचान खो देती हैं।

दूसरा, वित्तीय असमानता उभर रही है। विकसित देश अमीर होते जा रहे हैं, विकासशील देश गरीब होते जा रहे हैं। इस संदर्भ में अनइंडिया भुट्टो ने अपनी पुस्तक 'ग्लोबलाइजेशन ग्लोसरी' में 'वैश्वीकरण' नामक लेख में कहा है --- "वैश्वीकरण का सबसे बड़ा खतरा --- यह प्रक्रिया असमानता पैदा करती है" ....उद्योग विकास के लिए आवश्यक बुनियादी ढांचे का निर्माण करके, इस प्रक्रिया में प्रवेश करने वाले ही वैश्वीकरण के लाभों का आनंद ले सकते हैं। और जिनके पास यह बुनियादी ढांचा नहीं है, वैश्वीकरण का लाभ उन देशों में लोगों के एक वर्ग तक पहुंच रहा है, उनके उपभोग पैटर्न और जीवन शैली बदल रही है, और बाकी लोग और भी डूब रहे हैं। अंधेरे में।" तीसरा, वैश्वीकरण यह दर्शाता है कि यह बहुत सारे रोजगार पैदा करता है। लेकिन वास्तव में ऐसा नहीं हुआ, बल्कि बेरोजगारी की संख्या बढ़ती गई। चौथा, विकासशील देशों का पर्यावरण बड़े पैमाने पर प्रदूषित हो रहा है। पांचवां, वैश्वीकरण के साथ-साथ हथियारों के बाजार का विस्तार हो रहा है। परिणामस्वरूप, विकासशील देशों के बीच सैन्य हथियारों की प्रतिस्पर्धा बढ़ रही है।

सन्दर्भ:

1 विकिपीडिया

2 डेविड हेल्ड, 'वैश्वीकरण', जर्नल आलेख, ब्रिल द्वारा प्रकाशित, 1999, खंड 5, संख्या-4, पृष्ठ-488

3 'इट्स ए फ्लैट वर्ल्ड, आफ्टर ऑल', न्यूयॉर्क टाइम, 3 अप्रैल, 2005

4 'वैश्वीकरण', 'वैश्वीकरण शब्दावली', अनिंद बख्त, बंगाली मुख, जुलाई, 2015

वृध्दांना उद्‌भवणाऱ्या शारीरिक, सामाजिक व आर्थिक समस्या

डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे
अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय
वर्धा, 442001]
kbisandre81@gmail.com

DOI: 10.5281/zenodo.7309491

सारांश :

प्रत्येक सजीवाचा होणारा मृत्यू हे त्रिकालाबाधित सत्य आहे. मृत्यूएवढे भय मानवाला कदाचित दुसऱ्या कोणत्याच गोष्टीचे वाटत नसावे. मृत्युपासून दूर राहण्याच्या नादात मनुष्य चमत्कारिक वळणावर येऊन पोहचला आणि त्याला वृध्दत्वास तोंड द्यावे लागत आहे. या वृद्धत्वाचा प्रश्न इतर प्रगत राष्ट्रांप्रमाणे आपल्या देशातही गंभीर झाला आहे. आज राजकीय, सामाजिक, वैज्ञानिक, आर्थिक बदल आणि प्रगती त्सुनामीच्या लाटेपेक्षाही वेगाने झाली. या प्रगतीबरोबर राष्ट्र—राष्ट्रामंध्ये वृद्धाची, अतिवृद्धाची जबाबदारी त्यांची मुले सहजपणे नाकारतात, अशा ठिकाणी वृद्धपणा, अतिवृद्धपणा हा आक्राळविक्राळ स्वरूप धारण करत आहे. पुर्वी भारतातील कुटुंब पध्दती ही संयुक्त प्रकारची असल्यामुळे वृद्ध नागरीकाची समस्या ही अस्तीत्वात नव्हती. त्यांना आदराचे स्थान होते. वृद्ध माता—पित्यांचा साभांळ करणे हे आपले कर्तव्य मानले जायचे. मात्र जेव्हा पासुन संयकुत कुटुंब पध्दतीचा ऱ्हास होवुन विभक्त कुटुंब पध्दती अस्तित्वात आली, खऱ्या अर्थाने त्या वेळेपासुनच वृद्धांच्या समस्यानां सुरूवात झाली व वाढत्या औधोगिकरण, नागरीकरण व आधुनिकीकरणाबरोबरच त्या वाढतच गेल्या. घराची समस्या, जागेचा प्रश्न, शहरातील वाढता खर्च इ. कारणांमुळे आई—वडीलांना शहरात आणणे शक्य नसते. ते खेडयात राहतात. त्यामुळे खेडयातील आई—वडिलांकडे मुलांचे दुर्लक्ष होते. त्यामुळे ग्रामीण भागात सुध्दा वृध्दांच्या समस्या आढळुन येते. सर्वसाधारपणे असे म्हटले जाते की, जेव्हा माणसाला वाटते की, आपण वृध्द झालो. तेव्हा त्याला वृद्ध म्हणणे हा अर्थ योग्य नाही. शरीराच्या विविध घटकांची झीज झाली की वार्धक्य येते असा विचार आर्युवेदात माडंण्यात आला आहे. वार्धक्य शास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी १९५० पासून अनेक संघटना राष्ट्रीय आतंरराष्ट्रीय परीषदा भरविण्यात आल्या आहेत. जेष्ठ नागरीकांचे प्रश्न सोडविण्याची विशेष आवश्यकता भासत आहे. त्यामुळे शासनाने वृद्धाच्या कल्याणाकरीता विविध कायदे केले आहेत. सर्वसाधारण वयाच्या ६० वर्षानंतर आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंतचा कालखंड म्हणजे वृद्धावस्था होय. या अवस्थेलाच बालपणाचा काल असेही संबोधल्या जाते. कारण या अवस्थेत व्यक्तीच्या शारिरीक क्षमते बरोबर बौध्दीक, शारिरीक, लैंगिक क्षमता हळूहळू लोप पावुन या वयातील व्यक्तींना इतराच्या मदतींची गरज असते. ज्याप्रमाणे पूर्व बाल्य व शिशु अवस्थेत पालन पाषेण करण्याची जबाबदारी आई—वडींलांची असते. त्याचप्रमाणे वृद्धापकाळात वृद्धांच्या आरोग्याची काळजी घेण्याची जबाबदारी त्यांच्या पाल्याची किंवा पाल्यांवर असते.

प्रास्ताविक :

हेन्री आणि क्युमिंग याच्या मते, 'जिवनातील महत्वपुर्ण तसेच पुर्णपणे उपयोगी आणि ज्याविषयी अभिलाषा असते अशा आरभींच्या काळापासुन दुर जाणाऱ्या प्रक्रियेला वृध्दावस्था असे म्हणतात.' शारिरीक दृष्टया व्यक्ती परावलंबी व दुर्बल बनते. यावरून वृध्दाच्या समस्येला कोणत्या वर्षापासुन सुरूवात होईल हे स्पष्ट होत नाही. ते व्यक्तीच्या गत आयुष्यावर अवलंबुन असते. काही व्यक्तींना वृध्दत्व हे ४०—५०च्या दरम्यानच येते तर काहींना ते ६० वर्षानंतर पाच—सहा वर्षांनी येऊ शकते. साधारणत: वृध्दाच्या समस्येला सूरूवात वयाच्या ६० वर्षापासुन होते. वृध्दाची समस्या ही आधुनिक काळातील एक सामाजिक समस्या आहे. वृध्दाचें अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. प्रत्येक व्यक्तींला या अवस्थेचा सामना करावा लागणार आहे. प्राचीन काळी वृध्दांचीं समस्या नव्हती. पण आधुनिक काळात मात्र ही समस्या निर्माण झालेली आढळते. ही समस्या अचानक निर्माण झाली नाही ही निर्माण होण्यास काही कारण कारणीभुत आहेत. जसे की, संयुक्त कुटुंब, ग्रामीण समुदायातील बदल, जाती व्यवस्थेचा ऱ्हास, औदयोगिकरण आणि नागरीकरण, बदललेली सामाजिक मुल्य व्यवस्था, आणि नोकरी करणाऱ्या महिलांचे वाढते प्रमाण अशा या घटकांमुळे, कारणामुळे वृध्दाचे प्रश्न/समस्या निर्माण झाली आहे. आधुनिक काळात अशा प्रकारची विविध कारणे आढळुन येतात या कारणाचां परीणाम म्हणजेच वृध्दाची समस्या होय. ''या अवस्थेत शारिरीक क्षमता लोप पावत असल्या कारणाने कोणत्याही प्रकारचे शारिरीक श्रम करता येणे वृध्दांना अशक्य असते. शरीरांअंतर्गत कार्यरत असणाऱ्या विविध ग्रथींच मंदावलेल्या असतात. या अवस्थेतील व्यक्तीची स्नायुंवर सुध्दा स्नायुची परिणामकारकता कमी होते. वृध्दीची संवेदन, श्रवन क्षमता, समायोजन क्षमता ही सुध्दा हळूहळू कमी झालेली असते. शरीराअंतर्गत विविध प्रक्रिया लोप पावत असल्या कारणाने अनेकानां मानसिक, बौध्दीक समस्या निर्माण होतात. मुळातच रोगप्रतिकार शक्ती कमी होऊन या अवस्थेतील लोकांना विविध प्रकारचे आजार जडण्याची शक्यता असते. योग्य देखभाल करणे आवश्यक असते. ''प्राचीन काळी कुटूंब संस्थेमध्ये कुटूंबाकडून सर्व संदस्याच्या सर्व गरजा कुटूंबामध्येच भागविल्या जायच्या. प्रत्येकाचे उत्तरदायित्व एक दुसऱ्यावर असायचे कोणतीही सेवा, आपुलकी, स्नेहापोटी मिळत असायच्या. परंतू आधुनिकीकरण व

नागरीकरणाने संयुक्त कुटूंबाचा ऱ्हास होऊन विभक्त कुटूंब वृध्दांच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या व त्या समस्या सोडविण्यासाठी वृध्दाश्रमाची गरज भासू लागली. ज्याच्यांकडे निवृत्ती उपदान, मालमत्ता किंवा बचत नाही अशा बहुसंख्येने असलेल्या वयस्कर लोकांना वार्धक्य निवृत्ती उपदान योजना हा सार्वजनिक मदतीचा एकमेव मार्ग खुला आहे. सर्वप्रथम उत्तर प्रदेशाने १९५७ मध्ये हौ योजना राबविली आहे. या निवृत्ती उपदानाचा मासिक दर ४५ रूपयांपासून ते १०० रूपयापर्यंत वेगवेगळा आहे. गुजरात आणि तामिळनाडू वगळता सर्व राज्यांमध्ये केवळ निर्धन निराधार वृद्धानां ही निवृत्ती उपदान मिळू शकते. दारीद्रय रेषेच्याही बऱ्याच प्रमाणात खाली जाणारी अशी ही तुटपुंजी रक्कम असली तरी निर्धणाच्या दृष्टीने ती तिकडीच्या क्षणी मिळणारी मदत ठरते. या ही योजनेत पुर्वापार चालत आलेला भ्रष्टाचार अवलंबला असला तरी पण तो नाहीसा करण्याचे प्रयत्न आवश्यक असतात. पण तो नाहीसा करण्याचे प्रयत्न आवश्यक आहेत. निवृत्ती उपदानाच्या रकमा येण्यात उशीर झाल्यास पंचायतीच्या इतर निधीतुन पैसा देण्यात यावा व उशीर करणाऱ्यावंर शिक्षेची अशी कारवाई करावी की तिच्यामुळे इतरावंर वचक बसेल. ग्रामसभा आणि नागरिक समित्या यानां सहभागी करून घेतल्यास निवड व निवृत्ती उपदान वाटप यामध्ये लपवा छपवीस वाव राहणार नाही. लायक असणाऱ्या सर्व निर्धन वृध्दाना वार्धक्य निवृत्ती उपदान मिळण्यासाठी एक मोहिम आखून त्यात ग्राम पंचायती, युवकांचे व महिलांचे गट साक्षरतेचा प्रसार करणारे या सर्वांना सामील करून घेता येईल.

आरोग्यरक्षणाच्या सोयी :

जिल्हामधील सध्याच्या सरकारी व बिनसरकारी दवाखन्यामं ध्ये व रूग्णालयमध्ये जेष्ठ नागरिकाच्यां आरोग्यविषयक गरजा भागविण्यासाठी वृध्दापकाळातील आजारांसाठी बाहयरूग्ण विभाग तत्काळ उपचारार्थ (इमर्जन्सी) आणि खास वॉर्ड सुरू करण्यात येतील. वयस्कर व्यक्तींना मुख्यतः संधिवात, दृष्टी कमजोर होणे, बहिरेपणा येणे, श्वसन संस्थेचे व हृदयाचे आजार, मधुमेह, रक्तदाब, बध्दकोष्ठ इत्यादी त्रास असतात. बऱ्यास जणांना अशा आजारांमुळे चालता फिरता येत नाही. फिरत्या पॉथलॉजिक (विकृतिचिकित्सा) प्रयोग शाळा सुरू करून त्यात भौतिकोपचार (फिजिओथेरेपी) जखमांची मलमपट्टी रक्तदाब, रक्तशर्करा तपासणे या इतर सोयी ठेवल्यास जेष्ठ नागरिकाच्या काही गरजा तरी निश्चितच पूर्ण होऊ शकतील. या खेरीज आपल्याला वृद्ध नागरिकांना विकलागं करण्याऱ्या नेहमीच्या आजारांवर पध्दतशीर उपचार (उदा. निदान व उपचार) मोतीबिंदू कान, दात, संधिवात यातिल शिबिरे इत्यादी आयोजित करता येतील.

आत्मसन्मान, मनोबल आणि आधार सेवेसंबंधी उपाय :

खरे म्हणजे वयस्कर मंडळीकडे भरपुर अनुभव आणि त्या अनुभवाने आलेले इतरही अनेक गुण, कसब, क्षमता त्यांच्याकडे असते. या सर्वाचा फायदा आपल्याला सामाजिक दृष्टया उपयोगी कामांसाठी सहज करून घेता येईल. शिकवण्या घेणे, प्रौढ साक्षरतेचे वर्ग चालविणे, रूग्णालयातील रोग्णांना भेटणे, रेड क्रॉसचे मनोबल वाढण्यासाठी बरीच मदत होईल.

वृद्धानां वृद्धावस्थेत येणाऱ्या समस्याः

वृद्धत्व ही जैविक समस्या असली, तरी वृद्धत्वाची समस्या आधुनिक, सामाजिक असावी. मागील शतकात वृद्धत्वाचा प्रश्न उद्‌भवलेला नसावा. परंतु विसाव्या शतकात मात्र वृद्धत्वाचा प्रश्न चितंनीय झाला असे वाटते. वृद्धाचां प्रश्न आणि त्यांसंबंधीची उपाययोजना याकडे लोकांचे लक्ष वेधले. वृद्धाचां प्रश्न सामाजिक झाल्यामुळे विविध समस्या उद्‌भवलेल्या आहेत. आज दैनदिन आयुष्य बदलून गेले आहे. लोकांचा परस्पराशी संर्पक कमी झाल्यामुळे वेळ जात नाही. रिकामा वेळ वयोवृद्ध लोकांना सतावत असतो. समाजात आपली प्रतिष्ठा टिकून रहावी ही त्यांची धारणा अधिक मजबूत होते. वृद्धांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन बदलतो, याचा त्रास वृद्धानां होतो. समाजाला आपली गरज आता राहिली नाही अशी भावना निर्माण होऊन वाईट वाटते. आजच्या या यंत्रयुगात पैशाला व कमवत्या घटकाला महत्व असल्यामुळे वृद्ध म्हणजे जुने झालेल यत्रं अशी स्थिती होऊन बसते. विविध समस्यांनी जर्जर झालेल्या भारतीय समाजात वृध्दाची समस्या नव्याने निर्माण झाल्यामुळे अनेक प्रकारच्या समस्यांची गुतांगुत वाढून त्या सर्वांची एक दिर्घ अशी शृंखला तयार झाली आहे. या समस्याचें विविध प्रकारात वर्गीकरण केले आहे, ते खालीलप्रमाणे १) कौटुंबिक समस्या २) शारिरीक समस्या ३) मानसिक समस्या ४) आर्थिक समस्या ५) सामाजिक समस्या

१) कौटुंबिक समस्या :

कौटुंबिक समस्या निर्माण होण्याचे पहिले कारण म्हणजे वृद्धापकाळात पूर्ण वेळ कुटुबांत राहिल्याने दैनंदिन घडामोडी व्यतिरिक्त लक्ष देण्याची प्रवृत्ती वाढते व त्यातून लहान सहान गोष्टीत वाद निर्माण होतो. अशाने कौटुंबिक वातावरणात वृद्ध नकोसे होतात व आपोआपच कुटुबांत कुणी आपल्याला फारसे महत्व देत नाही अशी भावना वाढीस लागते. उतारवयात मनुष्याला सामाजिक व कौटुबिक सुरक्षेची गरज अधिक तीव्र प्रमाणात होऊ लागते. काळानुसार व्यक्तीला निरूपयोगी व्यक्तीसारखी वागणूक दिली जाते. त्यांना घरातील मंडळीकडुन दुर्लक्षित केले जाते. जेष्ठ लोक हे कुटुंबातील तरूणावर किंवा कर्त्या मंडळीवर अवलंबुन असतात. त्यांच्या आवश्यकतानां कमी महत्व दिल्या जाते. व्यक्तीची कार्यक्षमता कमी होत त्यांच्या आजार वृध्द लोक आपले विचार, भावना आणि मते कुटुबांत व्यक्त करू शकत नाहीत. त्यांच्या विचाराचे घरातील व्यक्तींना महत्व वाटत नाही. ज्यामुळे वृद्धानां कुटुबांपासुन खुप दुर गेल्यासारखे वाटते त्याच बरोबर अडगळीतील वस्तु ज्याप्रमाणे फेकुन दिल्या जाते त्याप्रमाणे त्यांना वृद्धाश्रमाची वाट दाखविली जाते.

२) आर्थिक समस्याः

आजच्या युगात आर्थिक अडचण ही वार्धक्यातील एक मोठी समस्या आहे. वृद्धावस्थेत

व्यक्तींची कार्य क्षमता कमी होते. व्यक्ती आर्थिक उत्पादनात सहभाग घेऊ शकत नाही. शासकीय नियमाप्रमाणे सरकारी व निमसरकारी संस्थेत कार्य करणाऱ्या व्यक्ती हया निवृत्त झाल्यामुळे त्यांच्या आर्थिकतेत बदल होतो. निवृत्ती वेतनात कुटुंबांचा खर्च भागत नाही. या काळात औषधाचा खर्च वाढतो. त्यामुळे कमी उत्पन्नात खर्च भागविणे शक्य होत नाही. औषधांवर त्यांचा जास्त खर्च होतो व त्यासाठी त्यांना आर्थिक कारणासाठी दुसऱ्यावर अवलंबुन राहावे लागते. त्यांना निवृत्ती वेतन, बॅकेतील बचत, भविष्यकालीन निर्वाह निधीवर अवलंबून राहावे लागते. तथापि त्यांना शासकीय किंवा इतर कोणतीही नोकरी नसते. अशा अकुशल श्रमिकाची स्थिती अत्यंत दयनीय असते. वृद्धावस्थेसाठी ते कोणतीही तरतूद करू शकत नाहीत. या परिस्थितीत निराश्रित वृद्धानां भिक्षा मागणे, आत्महत्या किंवा वृद्धाश्रम यासारखे पर्याय त्यांच्यापुढे उभे राहतात. अशाप्रकारचे पर्याय वृद्धापुंढे उभे राहिल्यामुळे त्यांच्या मनामध्ये संकोचाची भावना निर्माण होते. आर्थिक विवंचना एक प्रकारची परावलंबित्वाची भावना निर्माण करून देत असल्यामुळे वृद्ध व्यक्ती दु:खी, कष्टी होतात.

३) सामाजिक समस्या:

'जुनं ते सोनं' हे खरे असले तरी ही त्यांना समाजामध्ये समायोजन करण्यात अनेक समस्या येतात. त्यांच्या शारीरीक क्षमतेत झालल्या ऱ्हासामुळे त्यांच्यात न्युनगंडाची भावना निर्माण होते. त्यांच्या दर्जा व भुमिका बदलल्यामुळे पुर्वीच्या मान—सन्मान मिळत नाही. ते त्यांच्या मित्र—मंडळीपासुन अलिप्त राहतात. (दुरावतात). तरूण मंडळी त्याच्यांशी फटकुन वागतात. त्याच्यांमध्ये तरूण व वृध्द असे संघर्ष उद्‌भवतात. त्यांच्या मनात सामाजिक असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते. त्याचबरोबर त्यांच्या सामाजिक समायोजनामुळे म्हणजेच वृध्दावस्थमेुळे निरश्रितांची समस्या, आत्महत्या सारख्या समस्या वाढतात. एकटेपणा, अपमानास्पद वागणुक, कुटुंबाकडुन उपेक्षीत आयुष्य त्यांना जगावे लागते. त्यांच्या या समस्या ओळखुन शासनाने कायदयाची तरतुदी केल्या आहेत. राज्यघटनेच्या कलम ४१ नुसार राज्य व केंद्रंशासित राज्यानी वयोवृध्द आजारी व विकलागं नागरीकासांठी मदत पुरविण्याची तरतुद केली. तसेच कायदयाची मदत घेऊन वृध्दाश्रमे, वृध्दासांठी दीन केंद्रं, गृहसेवा व्यवस्था निवृत्ती वेतन, भविष्य निर्वाह निधी, वृध्दापकालीन निवृत्ती वेतन या सारख्या तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. वृद्धत्वाच्या परिणामातून व्यक्ती व्यवसायापासून, नोकरीपासून दुरावते व त्यामुळे आर्थिक नुकसान होते. त्याचा परिणाम म्हणजे व्यक्तींच्या दर्जामध्ये व भूमिकेमध्ये बदल होतो. वृद्धावस्थापूर्वीचा श्रेष्ठ प्रकारचा दर्जा असला तर वृद्धापकाळात दर्जा निम्न होतो. प्रथम श्रेणी अधिकारी असलेली व्यक्ती सेवानिवृत्तीनंतर सामान्य व्यक्तीप्रमाणे जीवन जगु लागते. अधिकारावर असतांना दर्जा व भूमिका आणि नंतरचा दर्जा व भूमिकेत अंतर असल्याकारणाने व्यक्ति जीवनात एक प्रकारचे अंतर निर्माण होते. हया सर्व समस्यांमधुन वृध्दानां जावे लागते आपण एकीकडे म्हणतो की, व्यक्ती हा वृध्द झाल्यावर लहान मुलांसारखा हट्टी होतो. पण दुसरीकडे कुटुंब व समाज त्यांचे समायोजन करून घेत नाही त्यांना पुर्णपणे दुर्लक्षित करतात. आजच्या आधुनिकतेच्या काळामध्ये जेष्ठ नागरीकानां कौटुबिक व सामाजिक समस्यानां सामोर जावे लागते तसेच कुटुंबातील वृद्धानां कुटुबांमध्ये योग्य स्थान न दिल्यामुळे वृद्धाच्या समस्या निर्माण होत आहेत. व वृद्धाच्या सामाजिक व आर्थिक दर्जा खालावत आहे.

४) शारिरीक समस्या :

उतारवयात शरीराची दुर्बलता वाढत जाते व सतत थकवा आल्यासारखे जाणवते. रोगप्रतिकारक शक्ती कमी झालेली असते. डोळे यांची व कानाची क्षमता कमी होवु लागते. शरीराला थरकाप सुटतो. एकाच जागी बसुन किंवा निजुन राहिल्याने पचनशक्ती बिघडते. यासाठी नियमित, ठराविक वेळापत्रक व दैनदिन कार्यक्रम याचां योग्य मेळ घालावा लागतो. मानवी शरीरातील रोगप्रतिबंधक क्षमतेचा ऱ्हास झाला म्हणजे वृद्धत्व येते. रोग प्रतिबंधक क्षमता प्रामुख्याने श्वेतरक्तपेशीवंर अवलंबून असते. त्यामुळे श्वेत रक्तपेशीनां वाढविणे व त्यांचे रक्षण करणे महत्वाचे असते. वृद्धावस्था जैविक प्रक्रिया असल्याकारणाने या अवस्थचे मानवी शरीरावर असंख्य परिणाम दिसून येतात. हे परिणाम अंतर्गत तसेच बाहय स्वरूपाचे असतात. बाहय शरीराबद्‌दल सहज स्पष्ट होतात. केस पाढरे होणे चेहऱ्यावर व त्वचेवर सुरकुत्या पडणे, नाकाचा आकार बदलणे, चेहऱ्यात बदल होणे, दात पडणे, खांदे खाली झुकणे, नखानां विकृती येणे हाता—पायांस कंप सुटणे, इत्यादी बदलाचां समावेश होतो. अंतर्गत बदलात शरीरातील अस्थी ठिसूळ होणे, काही पेशीचें विभाजन थांबणे, रोगप्रतिबंधक क्षमतेचा ऱ्हास होणे, मनोनियत्रंणाचा अभाव, हृदय, किडनी, पचनसंस्थेसंबंधी समस्या निर्माण होणे इत्यादी समस्याचां अंतर्भाव होतो. वृध्दावस्थेमध्ये मलमुत्र विसर्जनावर सुद्धा परिणाम होतो. पचनसंस्था संतुलित कार्य करीत नाही. रक्तदाब कमी—जास्त होतो, दृष्टिदोष, श्रवणदोष वाक्‌दोष निर्माण होतात. व्यक्तीच्या लैगिक संबंधावर परिणाम होतो. अतिसंवेदनक्षमता, भांडखोरपणा, अतिपरालंबित्व येते. काही व्यक्ती काल्पनिक आजार या कल्पनेने ग्रासलेल्या असतात. त्यातुन ते इतराची सहानुभूती मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. या सर्व स्वास्थविषयक समस्यांमुळे वृद्धाची कार्यशक्ती, अर्थाजनशक्ती कमी होते आणि समाजजीवनातील सहभागावर परिणाम होतो. त्याचप्रमाणे काही लोक तर आंधळेपणा, बहिरेपणा व अपंगत्वाने ग्रासलेले असतात. अशाप्रकारे व्यक्तींच्या जीवनाला कोठेतरी अंत वा शेवट असतो. वाढत्या वयाबरोबर शरीर खगंत जात असते. शरीराच्या वरीलप्रमाणे अनेक तक्रारी सुरू होत असतात. खरे पाहता शतायुषी व्यक्ती शारिरीक दृष्टया दुर्बल असतातच. अशा व्यक्तींना वार्धक्य आलेले असते. अशाप्रकारचे शतायुषी आयुष्य लाभण्यासाठी शारिरीक समस्याचां विचार करत बसण्यापेक्षा त्यावर उपायोजना

करून असे चांगल्याप्रकारचे आचरण वृद्धानी केले पाहिजे. उदाहरणार्थ वृद्ध व्यक्तींनी ठराविक वेळी उठणे, नीटनेटके कपडे घालणे, घरच्या कामात यथाशक्ती मदत करणे, फिरावयास जाणे इत्यादी दैनदिन व्यवहार चालु ठेवणे आवश्यक असते. तसे न केल्यास आयुष्य कंटाळवाणे होते. शारिरीक व मानसिक शक्तींचा ऱ्हास लवकर होतो. सर्वांत महत्वाचा मुद्दा म्हणजे वयावृद्ध व्यक्तींना शांत झोप अजिबातच लागत नाही. ही फार मोठी शारिरीक समस्या आहे. पण त्यांचा संबंध मनाशी आहे. चागंली झोप ही सुदृढ आरोग्याची गुरूकिल्ली आहे. पुरेशी झोप न झाल्यास आरोग्याच्या अनेक तक्रारी उद्‌भवतात. थकवा, चिडचिडेपणा, डोके दुखणे, डोळे यांची आग होणे, अस्वस्थपणा कामात लक्ष न लागणे इत्यादी परिणाम दिसून येतात. उतारवयात झोप कमी होते कारण शारिरीक श्रम, स्नायूंच्या हालचाली कमी होतात. अशाप्रकारे विविध शारिरीक समस्यावंर औषधाचांही योग्य वापर केला पाहिजे तर अपेक्षित परिणाम दिसून येतात. वयपरत्वे क्षीण होत जाणारे शरीर, निर्माण झालेल्या व्याधी यामुळे सारे काही बदलते. कधी इच्छा असूनही २—४ किलोमीटर फिरता येत नाही, काम करावेसे वाटूनही शक्ती पुरेशी नसल्याने करता येत नाही. दवाखाना, औषधे याचां कंटाळा येतो. हवी तशी शारिरीक स्वच्छता ठेवण्यासाठीही उठबस करता येत नसेल तर खुप वाईट वाटते. आपल्यामुळे घरातील इतरानां खूप त्रास होतो. या जाणिवेने मन दु:खी होते. अशा प्रकारच्या विविध शारिरीक समस्यामुंळे आज वृद्धांच्या समस्या असंख्य रूपाने तोंड वर काढत आहेत, याचा विचार करणे आवश्यक आहे. अशा या विविध समस्यामुंळे आज वृद्ध व्यक्तींना वृद्धाश्रमाकडे वाटचाल करावी लागत आहे.

वृध्दांसाठी असलेल्या सवलती :

१) सामान्य नागरीकासांठी 'वृध्दापकाल अनुदान' योजना २) अन्नपुर्णा योजना ३) प्राप्तीकर सवलत ४) प्रवास ५) विमानपत्र ६) रेल्वे तिकिट आरक्षण ७) टेलिफोन कनेक्शन

संशोधनाचे उद्देश :

१) वृध्दाच्या कौटुंबिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
२) वृध्दाच्या सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करणे.

गृहीतके :

१) वृध्दाची काटुैबिक परिस्थिती खालावलेली आहे.
२) वृध्दाकंडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन नकारात्मक आहे.

संशोधन पध्दती :

'वृध्दांना उद्‌भवणाऱ्या शारीरिक, सामाजिक व आर्थिक समस्या.' या विषयावर संशोधन करण्याकरीता वर्धा जिल्हातील आर्वी तालुक्यातील निवडक गावाची अध्ययन क्षेत्र म्हणून निवड करण्यात आली. संभाव्य नमूना निवड पध्दतीचा वापर करुन त्यात साधा यादृच्छिक नमूना मधील लॉटरी तंत्राचा वापर करुन ३० उतरदात्यांची संशोधनाकरीता निवड करण्यात आली. तथ्य संकलन करण्याकरीता मूलाखत अनुसूची आणि दुय्यम तथ्य संकलन (इंटरनेट, मासिक, संदर्भ ग्रंथ) यांचा वापर करण्यात आला.

सारणी क्र. ०१ कुटूंबाचा प्रकार दर्शविणारी सारणी

अ.क्र.	विवरण	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
१	संयकुत	०७	२५.००
२	विभक्त	२३	७५.००
	एकूण	३०	१००

उपरोक्त सारणीवरुन असे निदर्शनास येते की, एकूण ३० वृध्दापैंकी कुटूंब प्रकार विचारला असता विभक्त कुटूंबात राहणाऱ्या वृध्दांची वारंवारीता २३ असून त्यांच े शेकडा प्रमाण ७५.०० आहे. आणि संयुक्त कुटूंबात राहणाऱ्या उत्तरदात्याची संख्या ०७ असून शेकडा प्रमाण २५.०० आहे.

वरील विश्लेषणावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, जास्तीत जास्त उत्तरदाते हे विभक्त कुटूंबात राहणारे असून कमीत कमी उत्तरदाते हे संयकुत कुटूंबात राहतात.

सारणी क्र. ०२ कलह होत असल्यास कारण दर्शविणारी सारणी

अ.क्र.	विवरण	वारंवारीता	शेकडा प्रमाण
१	कौटूंबीक कारणाने	१८	६१.६७
२	सामाजीक कारणाने	००	००
३	आर्थिक कारणाने	१२	३८.३३
	एकूण	३०	१००

उपरोक्त सारणीवरुन असे निदर्शनास येते की, एकूण ३० उत्तरदात्यापैंकी कुटूंबात कलह कौटूंबीक कारणाने होतो असे म्हणणारे उत्तरदाते १८ असून त्यांचा शेकडा प्रमाण ६१.६७ आहे तर कुटूंबात कलह आर्थिक कारणाने होतो असे म्हणणारे उत्तरदाते १२ असून त्यांचे शकेडा प्रमाण ३८.३३ आहे.

वरील विश्लेषणावरुन असा निष्कर्ष निघतो की, जास्तीत जास्त उत्तरदाते कुटूंबात कलह कौटूंबीक कारणाने होतो असे म्हणणारे असून कमीत कमी उत्तरदाते कुटूंबात कलह आर्थिक कारणाने होतो असे म्हणणारे आहे.

निष्कर्ष आणि गृहीतकृत्याची पडताळणी :

१. वृध्दाची काटुँबिक परिस्थिती खालावलेली आहे.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये 'वृध्दांना उद्‌भवणाऱ्या शारीरिक, सामाजिक व आर्थिक समस्या.' या विषयी जेव्हा उत्तरदात्याकडून तथ्यांचे संकलन करण्यात आले. त्याचप्रकारे द्वितीय तथ्य संकलन करण्यात आले. त्यावरुन असा निष्कर्ष निघतो कि, आज वृध्दांची कौटुंबिक परिस्थिती खालावलेली आहे. यावरुन प्रस्तुत विषयाचे गृहीतके बरोबर सिध्द होते.

२. वृध्दाकंडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन नकारात्मक आहे. .

प्रस्तुत संशोधनामध्ये 'वृध्दांना उद्‌भवणाऱ्या शारीरिक, सामाजिक व आर्थिक समस्या.' या विषयी जेव्हा उत्तरदात्याकडून तथ्यांचे संकलन करण्यात आले. त्याचप्रकारे द्वितीय तथ्य संकलन करण्यात आले. त्यावरुन असा निष्कर्ष निघतो कि, आज वृध्दाकंडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन नकारात्मक आहे. यावरुन प्रस्तुत विषयाचे गृहीतके बरोबर सिध्द होते.

निष्कर्ष :

संशोधकाने प्रस्तृत संशोधनामध्ये 'वृध्दांना उद्‌भवणाऱ्या शारीरिक, सामाजिक व आर्थिक समस्या.' या विषयावर संशोधन केले असता संशोधकाच्या असे लक्षात आले की, वृध्दाकंडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन नकारात्मक आहे. तसेच आज वृध्दांची कौटुंबिक, शारिरीक, सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती खालावलेली आहे. असे लक्षात येते. एकूण ३० वृध्दांपैंकी कुटूंब प्रकार विचारला असता विभक्त कुटूंबात राहणाऱ्या वृध्दांची वारंवारीता २३ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ७५.०० टक्के आहे. आणि पूर्वीच्या काळी वृध्द संयुक्त कुटूंबात राहत असल्यामुळे 'वृध्दांचे शारीरिक, सामाजिक व आर्थिक समायोजन कुटूंबात होत असल्यामुळे समस्या जानवत नव्हत्या. आज ती परिस्थिती समाजात दिसत नाही. त्यामुळे वृध्दांना या निर्माण होतांना दिसतात.

संदर्भ ग्रथ सुची :

१. लोटे रा. ज, १९८९, ''सामाजिक समस्या'', प्रकाशन मनोहर पिंपळापुरे, नागपूर ४५
२. लिमये वि रा., १९९५, ''वृद्धांसाठी निवडीचे हक्क, स्वेच्छामरण'', उन्मेश प्रकाशन, पुणे, ४६.
३. शर्मा विरेंद्र, १९९९, ''ग्रामीण समाजशास्त्र,'' पंचशील प्रकाशन, जयपूर, ४७
४. सोमन मा. शा., २००८, ''सामाजिक संशोधनाची तंत्रे,'' पुणे विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पुणे, ४८.
५. डॉ. सरदेसाई ह. वि. व इतर, २००४, ''मानसिक ताण आणि वार्धक्य,'' विद्या प्रकाशन, पुणे, ४९.
६. डॉ. हडप गोविंद व इतर, २००७, ''वृद्धांच्या सामाजिक समस्या आणि ज्येष्ठांचे समुपदेशन,'' पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.

डॉ. बालशौरि रेड्डी जी का कृतित्व – एक अनुशीलन

डॉ. बंड्ला श्रीनिवास राव
सहायक आचार्य हिन्दी विभागएस.के.बी.आर.सरकारीमहाविद्यलय, पल्नाडु जिला, आँध्रप्रदेश
मार्चला- 522 426
srinivasaraobandla@gmail.com

DOI: 10.5281/zenodo.7309497

कृतित्वः साशी के अध्ययन काल में ही श्री रेड्डी का परिचय पं.कमलापति त्रिपाठी, काशीनाथ उपाध्याय 'भ्रमर' (बेढब बनारसी), श्री ठाकुर प्रसाद सिंह, श्री लक्ष्मी शंकर व्यास आदि विद्वानों से हुआ. उनका स्नेह-संबंध आज तक अक्षुण्ण चला आ रहा है। काशी में रहते हुए उन्होंने तेलुगु और हिन्दी में लिखना आरंभ किया। उनकी पहली रचना।
'ग्रामसुधार (द्विसाप्ताहिक) में - मेरे प्रिय बालको" छपी। एक मारा के बाद मद्रास से, प्रकाशित होनेवाली 'त्रिलिंग" नामक तेलुगु मासिक पत्रिका में 'लालित कल्लु' शीर्षक से उनका निबंध प्रकाशित हुआ। इसके बादवे निरंतर लेखन कार्य में लगे रहे। आरम्भिक दिनों में वैसे ता रेड्डी जी ने निबन्ध लेखन के प्रति रूचि दिखाई। फिर गम्भीर अध्ययन मनन के उपरान्त क्या साहित्य को अपना प्रिय विषय बना लिया था। रेड्डी जी अपनी रचनाओं के लिए अकसर अपने प्रादेशिक परिवेश एवं इतिवृत्ति को अपना लेते हैं। प्रादेशिक संस्कृति, आचार-विचार, इहिहास को अपनी शैलीगत प्रतिभा के साथ उनन्यासों में पिराकर हिन्दी पाठकों के सम्मुख एक अनोखा और मौलिक रंग-रूप प्रस्तुत करतेहै। इस प्रकार उनको रचनाओं के माध्यम के तेलुगु भाषियों का जीवन-यापन, तौर-तरीके, समाज और इतिहास का परिचय हिन्दी पाठकों को मिल जाता है।

वस्तुतः

इन्होंने हिन्दी साहित्य के साथ तेलुगु के प्राचीन एवं आधुनिक साहित्य, इतिहास एवं संस्कृति का गहन अध्ययन ही नहीं किया, अपितु उन रचनाओं एवं रचनाकारों पर हिन्दी में सफलतापूर्वक ठीका टिप्पणी भी की थी। इस सन्दर्भ में इनका यह वक्तव्य उल्लेखनीय है - '' '' ''पुस्तक रूप में प्रकाशित मेरी पहली कृति 'पंचामृत' है। इसमें तेलुगु के पाँच युग - प्रवर्तक कवियों के प्रमुख अंशों का हिन्दी रूपांतर भी प्रस्तुत हुआ है। इस ग्रंथ में रेड्डी जी ने पहले तेलुगु साहित्य की धारा का संक्षिप्त परिचय तथा छंद, अलंकार आदि का विवेचन भी किया है। अंत में शब्दार्थ भी परिशिष्ट में जोड़ दिये गये है। हिन्दी की प्रमुख पत्रिकाओं में इसकी अच्छी समीक्षा हुई। विद्वानों की भी प्रशंसाएँ प्राप्त हुई। यह कृति सन् 1954 में प्रकाशित हुई और 1955 में केंद्र सरकार द्वारा पुरस्कृत भी हुई थी।

इसी सिलसिले में श्री रेड्डी जी ने सन् 1964 में 'तेलुगु साहित्य का इतिहास' नामक महत्वपूर्ण एवं मौलिक रचना का प्रण्यन किया था। इस ग्रंथ के लिखने में इनको काफी परिश्रम करना पड़ा। इस संदर्भ में रेड्डी जी ने कहा - 'मै ने गत दस-बारह वर्षो में तेलुगु साहित्य का जो अध्ययन एवं अतुशीलन किया, उसका सुन्दर पल यह ग्रंथ है। साढ़े तीन सौ पुष्ठों में प्रकाशित यह ग्रंथ हिन्दी समिति, सूचना-विभाग, उत्तर प्रदेश सरकार द्वारा प्रकाशित है। इस ग्रंथ के प्रणयन में मैं ने जितना श्रम किया, उतना शायद अन्य किसी भी ग्रंथ के लिए नहीं किया। खेद के साथ कहना पड़ता है कि तेलुगु में इस प्रकार समग्र रूप में तेलुगु साहित्य के इतिहास पर एकाध ग्रंथ ही प्रकाशित हो पाया है, जो भी प्रकाशित हुये है, अलग अलग अंश या काल पर। इस संदभई में श्री रेड्डी जी ने तेलुगु प्रदेश का भौगोलिक स्वरूप प्रस्तुत किया है। तदुपरांत वैदिककाल से लेकर आधुनिक काल तक आन्ध्र के इतिहास का संक्षेप में परिवार दिया है। इसके बाद क्रमशः तेलुगु भाषा की प्रशस्ति, विकास का परिचय कराया है। इसके अनंतर तेलुगु के समस्य साहित्य को छः युगों में विभाजित कर प्रत्येक युग की पृष्ठभूमि के साथ तत्युगीन परिस्थितियों कवियों तथा उनकी कृतियों का भी सम्यक विवचन किया है। यह ग्ग्रन्थ तेलुगु एवं हिन्दी विद्वानों के द्वारा भी प्रशंसित हुआ है। इस प्रकार की प्रस्तुकों में उनके ६७आन्ध्र के महापुरुष५, ६७आन्ध्र भारती५, तेलुगु साहित्य के निर्माता, ६७तेलुगु की लोककथाएँ' आदि उल्लेखनीय है। सत् 1987 में तेलुगु साहित्य के निर्माता शीर्षक रेड्डी जी के नियन्थ संग्रह को केन्द्रीय सरकार, शिवा मंत्रालय ने पुरस्कृत किया। तीन सौ पृष्ठों में जिन महान साहित्यकारों से तेलुगु वाइमय के निर्माण में अपनी प्रतिभा एवं विद्वत्ता का योगदान किया है, उन प्रतिनिधि साहित्यकारों पर सोदस्यज परिचयात्मक एवं गवेषपात्मक विश्लेषण हुआ है।

इस प्रकार रेड्डी जी ने अपनी मातृभाषा तेलुगु और उसके साहित्य, उस प्रान्त के इतिहास एवं संस्कृति पर संपूर्ण अधिकार प्राप्त करने के बाद हिन्दी कथा

साहित्य के सृजन में प्रवेश किया। यह सही भी है कि जब एक सृजनात्मक साहित्यकार अपनी मातृभाषा के अलावा अन्य भाषा-साहित्यों पर अधिकार प्राप्त कर लेता है, उनकी रचनाओं में विविधता, व्यापक्ता पर एवं गहनता के साथ मानव-जीवन का जीता-जागता वित्र, शैलीगत-प्रौढ़ता आदि अवश्य प्रकट हो जाती है। परिपास्वरूप वे रचनाएँ साहित्यिक-मूल्यों की दृष्टि से अतयन्त सफल सिद्ध होती है।

बालशौरि रेड्डी ने सन् 1959 तक मौलिक निबन्ध लेखन के साथ तेलुगु से अनेक कहानियों, नाटक-एकांकी और उपन्यासों का हिन्दी में अनुवाद किया था। लेकिन मौलिक हिन्दी उपन्यास के लेखन की दिशा में नाटकिय ढंग से उन्हें प्रवेश करना पड़ा। इस सन्दर्भ में रेड्डी जी का यह वक्तव्यउल्लेखनीय है - 'उपन्यास लिखने की न मै ने कभी कल्पना की थी और न ही योजना बनाई थी। मै इसे संयोग की ही संज्ञा दूंगा कि अचानक एक दिन राजपाल एण्ड सन्स, दिल्ली के अधिपति विश्वनाथ मल्होत्रा से पत्र मिला कि मैं उन्हें एक उपन्यास लिखकर दूँ। पत्र पाते ही मै चौकन्ना रह गया। वैसे मैं ने हिन्दी के प्रायः सभी प्रमुख उपन्यासों की समीक्षा का अध्ययन एवं अध्यापन किया था। उन पर आलोचना पढ़ी थी, कतिपय उपन्यासों की समीक्षा भी की थी, उपन्यास की कला की बारीकियों का सेदान्तिक ज्ञान रखता था। फिर क्या था, मैं कथावस्तु का अन्वेषण करने लगा, विचार करते करते मेरे मस्तिष्क में यह बात आई कि "शबरी" का चरित्र जो रामायण मे चित्रित है। उसकी पृष्ठभूमि तथा उन युगीन स्थितियों का उसमें वर्णन नहीं हुआ है। मुझे उन दिनों में तेलुगु के अनेक रामचरित सम्बन्धी काव्य ग्रन्थों का अनुशीलन करना पड़ा। डॉ. वासुदेव शरप अग्रवाल ने राष्ट्रकवि मैथिलीशरण गुप्त के अभिनन्दन ग्रन्थ के लिए तेलुगु साहित्य में 'रासचरित' शीर्षक पर एक निबन्ध लिख भेजने का आदेश दिया था। उस संदर्भ में शबरी के चरित्र से बहुतप्रभावित हुआ। और शबरी उपन्यास की रचना 21 दिनों में पूरी हुई। रेड्डी जी के इस प्रथम उपन्यास की पर्याप्त लोकप्रियता प्राप्त हुई। अब तक उसके चार संस्करण निकल चुके है। उस उपन्यास की सफलता के बाद वे 'जिन्दगी की साए' - 'यह बस्ती-ये लोग', 'भग्न सीमाएँ', 'स्वप्न और सत्य', 'प्रोफेसर', 'लकुमा (ऐकिहासिक)', 'धरती मेरी माँ', 'द्रांबालन (ऐतिहासिक)', 'बैरिस्टर', 'प्रकाश और परछाई (ऐतिहासिक)' आदि हिन्दी उपन्यासों का प्रपयन किया।

रेड्डी जी जितनी सरलगति से मौलिक रचना का सृजन करते हैं, उसी सहज गति से अनुबाव भी करते है। यह निर्विवाद सत्य है कि बालशौरि रेड्डी ने प्राचीन एवं आधुनिक तेलुगु ग्रन्थों का हिन्दी अनुवाद सर्वाधिक मात्रा में किया है। इस दिशा में आपने तेलुगु साहित्य की सभी विधाओं, काव्य, कहानी, उपन्यास, नाटक-एकांकी, आत्मकथा आदि का सहज-शैली में अनूदित कर राष्ट्रीभाषा हिन्दी की श्रीवृद्दि में इतोधिक सेवा की। इसी प्रकार अपने कुछ हिन्दी ग्रन्थों का तेलुगु में सफलतापूर्वक अनुवाद किया है। डॉ. शांत कुमार नानाराम व्यास कृत 'रामायण काल में भारतीय संस्कृति' का अनुवाद इसका अच्छा उदाहरण है। इस अनूदित रचना ने सन् 1962 में 'आन्ध्र ज्योति' तेलुगु दैनिक पत्रिका धारावाहिक रूप में 36 सप्ताह प्रकाशित होकर पाठक एवं विद्वानों की प्रशंशा प्राप्त की जो सन् 1982 में पुस्तक के रूप में तेलुगु में प्रकाशित हुई। इनकी अन्य तेलुगु रचनाएँ है - 'जीवन सूत्र', 'तेरे वेनुक' 'दूरपुटंचुलु' आदि उपन्यास और 'वेशया' काव्य। इनके अतिरिक्त आकाश वापी और दूरदर्शन से भी उनकी बिबिध-मुसी अनेप रचनाएँ प्रसारित हो चुकी है। अतः श्री रेड्डी जी का लेखन-कार्य निरंतर एतिहास है।

श्री बालशौरि रेड्डी ने अपने आलोचनात्मक एवं परिचयात्मक ग्रन्थों द्वारा हिन्दी जगत का तेलुगु के विशाल एवं समृद्ध साहित्य से परिचित करवाया। आपने अपनी रचनाओं द्वारा भारत की भावात्मक एकता को बल देने के साथ हिन्दी तथा तेलुगु साहित्यों के समन्यात्मक अध्ययन की दिशा में एक नया मार्ग खोला है। उत्तर भारत के पाठकों को तेलुगु भाषा एवं आन्ध्र भाषियों की संस्कृति सभ्यता और रहन-सहन के सम्बन्ध में जानकारी देने के लिए ही वे लगभग चालीस वर्षों से हिन्दी में सर्जनात्मक कार्य कर रहे है। इस सर्जनात्मक कार्य ने उन्हें पर्याप्त सफलता भी मिली है। तेलुगु तथा हिन्दी में प्रकाशित बत्तीस मौलिक रचनाएँ एवं बाईस अनूदित ग्रन्थ आपकी सर्जनात्मक प्रतिभा के परिवायक है।

शिल्प पक्षः

श्री रेड्डी का कृतित्व विपुल और बहुमुखी है। अहिन्दी भाषी लोने पर भी हिन्दी भाषा और व्याकरण की इनको सम्यक जानकारी है। श्रेष्ठ संपादक होने के नाते ये शब्द की पकड़ और अर्थ की सरिमा से भी अभिन्न है तथा श्रेष्ठ जध्येता और स्वाध्यापी होने के नाते इनका साहित्य-अध्ययन भी गहन, विपुल और व्यापक है। इनके ये सभी वैशिष्ट्य इनकी निबन्धमाला में भी आसानी से परिलचित किये जा सकते है। रेड्डी जी ने 12 उपन्यास लिखे है, किन्तु उनमें भी अपनी श्रेष्ठ उपन्यास-कला का परिचय दिया है। विषयप्रकार की दृष्टि से इनके निबन्ध साहित्यिक और सीभात्मक कोटि के अधिक है, जिनमें एक

और यदि विषय-व्यापकता, विषय-विश्लेषण और आवश्यक विषय-सामग्री की प्रस्तुति जैसी विशेषताएँ मिलती है तो दूसरी ओर सहचता, सरसता और सरलता जैसे गुण तथा निजत्वका पर्याप्त समावेश भी पूरा-पूरा मिलता है। सब मिलाकर कौतूहलवर्धकता और प्रभावोत्पादकता में ये उपन्यास सपल है। भाषा पर इनका पूरा-पूरा अधिकार है। ये शब्द की सर्थकता से भली-भाँति अवगत है। इसीसे इनकी भाषा-शब्दावली एक ओर से तो विथयानुकूल रहती है और दूसरी ओर सहजसरल प्रवाहशील और प्रभावशाली भी मिलती है। शब्दावली मुख्यतः तत्सम-तरक हिन्दी की है, जिसमें स्थान-स्थान पर तद्भव-देशज शब्द से लेकर अंग्रेज़ी तथा सरल-प्रचलित उर्दू के शब्द भी सामहित है। सरल प्रचलित नुहावरे समुचित उद्धरप आदि भी इस भाषा को सरलता प्रदान करते है। वाक्य-विन्यास भी प्रायः सरल सामान्य ही मिलता है।

शैली-वेविध्य इस उपन्यास-कला की अपनी विशेषता है। वर्णन-विवरण, उद्धरण, सूत्र व्याख्या और गवेषण आदि नाना शैखियों से समन्वित इस शैली को मिश्रित शैली कहा जा सकता है।

कृतित्व

प्रकासित मौलकि रचनाएँ: (हिन्दी)

उपन्यासः १. सबरी २. जिंदगी की राह ३. यह कस्ती ये लोग ४. भग्न सीमाएँ ५. बैरिस्टर ६. स्वप्न और सत्य ७. प्रकास और परछाई (ऐतिहासिक) ८. लकुमा (ऐतिहासिक) ९. धरती मेरी माँ १०. प्रोफेसर ११. वीर केसरी (ऐतिहासिक) १२. दावानल (ऐहिसासिक)

कहानी संग्रहः बैसाखी

बाल साहित्यः १. तेलुगु की लोक कथाएँ, २. आन्ध्र के महापुरुष ३. सत्य की खोज ४. तेनाली राम के लतीफे ५. तेनालि राम के नये लतीफे ६. बुद्ध से बुद्धिमान ७. न्याय की कहानियाँ ८. आदर्श जीवनियाँ ९. आमुक्त माल्यता (बाल उपन्यास) १०. आन्ध्र की सोक कथाएँ ११. दक्षिण की लोक कथाएँ १२. तेनाली राम की कहानियाँ।

संस्कृति एवं साहित्य से संबंधित पुस्तकेः १. पथामृत २. आन्ध्र भारती ३. तेलुगु साहित्य का इतिहास ४. तमिलनाडु ५. कर्नाटक ६. वीरेशलिंगम पंतुलु (संक्षिप्त जीवनी) ७. तेलुगु साहित्य के निर्माता ८. तेलुगु वाड्मय विधि विधाएँ।

तेलुगु से अनुदित पुस्तकेः उपन्यासः १. रूद्रमदेवी (नोरि नरसिंहता) २. नारायण भट्ट (नोरि नरिसंहशास्त्री) ३. राजशेखर चरित्र (कंदुकूरि वीरेशलिंगम पंतुलु) ४. अल्पजीवी (राचकोंडा शास्त्री) ५. चंद्रपुप्ता का स्वप्न ६. कौसल्या (प्रोलाप्रगड सत्यनारायणमूर्ति) ७. कौमुदी (राबूरि भरद्वाज, ८. नियाते के पुतले (पिनिसेट्टि क्षीराममूर्ति) ९. पुण्यभूमिः आँखें खोलो (बीनी देवी)

कहानी संग्रहः १. अटके आँसू २. तेलुगु कह उत्कुष्ट कहानियाँ ३. तेलुगु की बीस कहानियाँ ४. तेलुगु की श्रेष्ठ कहानियाँ ५. स्वर्प कमल

नाटक/एकांकीः शुभ निमंत्रप (बोम्भिडिपल्लि सूर्याराव) २. मनोरमा (पोलंकि राजमन्नार) ३. नई धरती (नार्ल वेकटेश्वरराव) ४. विनोद तरंगिणी (कंदुकूरि वीरेशलिंगम पंतुलु) ५. तेलुगु नाटक

हिन्दी से तेलुगु में प्रकाशित पुस्तकें:

१. जीवन सूत्रम २. दुरपुटंचुलु

अनुवादः हिन्दी से तेलुगु मेः १. वेश्या (काव्य), २. रामायण कालंलो भारतीय संस्कृति ३. हिन्दी की प्रतिनिधि कहानियाँ, ४. बिल्लेसुर वकरिहा ५. निराला साहित्य साधन।

रेड्डी जी आजकल ‘‘दक्षिणायन' एक सोधपरक ग्रंथ तथा एक सामाजिक उपन्यास के लेखन के साथ ‘मेरी अमेरिका यात्रा' पुस्तकों के लेखन में संलग्न है।

शोध विषय रेड्डी जी के उपन्यासों पर है। अतः रेड्डी जी के उपन्यासों की विषयवस्तु का संक्षिप्त यहाँ प्रस्तुत करना आवश्यक ही नहीं अनिवार्य भी मानता हूँ।

डॉ. बालशौरि रेड्डी जी ने अपने कुछ सामाजिक उपन्यासों की रचना स्वतंत्रत्तर जन जीवन के संदर्भ में किया है तो अन्य सामाजिक उपन्यासों में स्वतंत्रा के पूर्व हुई राजनीतिक घटनाओं जैसे नमक सत्याग्रह, भारत छोड़ो आन्दोलन, भारत-पाकिस्तान विभाजन, आदि के परिप्रेक्षय में तत्कालीन परिवेक्ष का निर्माण किया है। उन्होंने अपने सभी सामाजिक उपन्यासों में निम्न एवं मध्यवर्गीय परिवारों के परिवेश को स्वाभाविक ढंग से निर्मित किया है। गाँधीजी के ग्रामोद्योग, विश्वबन्धुत्व, वसुधैव कुटुम्बबम् आदि आदर्श सिद्धांतों के प्रति आस्था रखने के कारण ही उन सिद्धांतों के अनुरूप वातावरण का निर्माण उन्होंने उपन्यासों के पात्रों के माध्यम से ऐसे परिवेश का चित्रण समुचित ढंग से प्रस्तुत किया है। उन्होंने भग्न सीमाएँ, बैरिस्टर, स्वप्न और सत्य, धरती मेरी माँ, और प्रोफसर आदि सामाजिक उपन्यासों के माध्यम से सरकार की विभिन्न योजनाओं, सिंचाई के प्रबन्ध के प्रयत्नों, परिवार कल्याण के प्रयत्नों, लघु एवं भारी उद्योगों की स्थापना के प्रयत्नों, ग्रामीण विकास की अन्य योजनाओं के अनुरूप वातावरण का निर्माण किया है।

जिस प्रकार हिन्दी के अन्य सामाजिक उपन्यासकारों ने अपने उपन्यासों के माध्यम से विभिन्न समस्याओं का चित्रंकन किया है, उसी प्रकार हिन्दीतर

भाषी हिन्दी उपन्यासकार श्री बालशौरि रेड्डी ने भी अपने सभी सामाजिक उपन्यासों में आन्ध के सामाजिक जीवन का सशक्त चित्रांकन किया है। उन्होंने जुआ, नारी की पवित्रता को समस्या, धार्मिक रूढ़ियों, अंधविश्वासों, बहु-विवाह, बाल्य-विवाह, विधवा-विवाह, अनमोल-विवाह, संयुक्त परिवार प्रथा, आधुनिक उच्च शिक्षा के अभिशाप, अशिक्षा, विवाह पूर्व प्रेम, कुँआरी माँ की समस्या, पारिवारिक कलह, भोजन की समस्या, स्वच्छ जल की समस्या, झूठे विश्वासों और प्रतिष्ठाओं के लिए खन-खच्चर करने की समस्या, मुकद्दमेबाजी, संपत्ति काकलोभ, संबंधों में तनाव, लड़ाई-झगड़े, साहुकार वर्ग द्वारा ग्रामीणों का शोषण, सरकारी सुविधाओं का धनी वर्ग द्वारा अपहरण, शैक्षणिक संस्थाओं में भाई-भतीजावाद, व्यक्तितगत स्वार्थों के लिए हो रहे दंगे और मारपीट, सामाजिक विरोधी तत्वों का प्रचार, ईर्ष्या आदि सामाजिक समस्याओं का सशक्त
चित्रांकन आन्ध्र की वत्येकतः मध्यवर्ग की पुष्ठभूमि में प्रस्तुत किया है।

उद्देश्यः

साहित्यकार किसी-न-किसी उद्देश्य की पूर्ति के लिए ही अपनी कृति का सृजन करता है। उपन्यासकर अपने जीवन में प्राप्त आघातों एवं अनुभवों को अधिकाधिक मात्रा में अपने उपन्यासों द्वारा प्रस्तुत करता है। अपने अनुभवों के माध्यम से लेखक अपने पाठकों को उन आधातों से बचाने का दिशा-निर्देश करता है। लेखक जब अपने जीवन में समाज के विभिन्न लोगों के संघर्ष में आता है तो वह अपने जीवन में घटनेवाली घटनाओं का अध्ययन भी करता है। उन प्रभावों को भी अपने उपन्यासों के माध्यम से लेखक प्रस्तुत करता है, जिसके माध्यम से अपने उद्देश्यों को निश्चित करके वह समाज को अपने उपन्यासों के द्वारा दिशा निर्देश करना चाहता है। श्री बालशौरि रेड्डी जी ने अपने प्रत्येक उपन्यास की रचना एक निश्चित उद्देश्य को लेकर योजना के अनुरूप ही की है। अपने ऐतिहासिक उपन्यासों के रचनागत उद्देश्यों को स्पष्ट करते हुए लेखक ने मध्यवर्ग के सांस्कृतिक विकास की प्रेरणा को स्वीकार किया है। सामाजिक बुराइयों को दूर करके सामाजिक एकता लाने के उद्देश्य से श्री रेड्डी जी ने अपने सामाजिक उपन्यासों की रचना की है। ''जिन्दगी की राह" उपन्यास का प्रमुख उद्देश्य है - विशेष रूप से स्त्री के लिए सहनशीलता एवं आत्म निग्रह की आवययक्ता है। इसका दूसरा उद्देश्य है कि मानव को अपनी शक्ति एवं सामर्थ्य के अनुरूप ही स्त्री के लिए सहनशीलता एवं आत्म निग्रह की आवययक्ता है। इसका दूसरा उद्देश्य है कि मानव को अपनी शक्ति एवं सामर्थ्य के अनुरूप ही चलना चाहिए। राजाराम के समान नकली हौसले के पीछे पड़कर भिखारी बनना नहीं चाहिए। शहरी जीवन पर एक व्यंव्यात्मक दृष्टिकोण एवं नगरीय लोगों के जीवन में सुधार लाना ही ''यह बस्ती'' ये लोग उपन्यास का विशेष उद्देश्य है। मध्यवर्गीय हिन्दू परिवार के जुड़े प्रेम और विवाह की समस्याएँ एवं उनके समाधान को ही उद्देश्य बनाकर लेखक ने '''भग्न सीमाएँ" उपन्यास की रचना की है। जीवन साथी के निर्णय में डॉ. राजेन्द्र के समान दुविधा में रहने से जीवन की सीमाएँ भग्न होने की बात बताई गई है। अनमेल विवाह पर पारिवारिक, सामाजिक व्यवस्था का दबाव, शिक्षित की अस्त्वि-चेतना तथा परिवार और समाज की व्यक्ति विरोधी मान्यताओं का विरोध एवं पारिवारिक दबाव के कारण अनचाही पत्नी को स्वीकार करने से उत्पन्न पारिवारिक समस्याएँ आदि के प्रस्तुतीकरण को उद्देश्य बनाकर श्री रेड्डी जी ने बैरिस्टर की रचना की है। वैसे ही ग्रामीण और शहरी परिवेश की विविध समस्याएँ एवं दक्षिण भारतीय भावों की और मध्यवर्गीय दयनीय स्थिति का प्रतिपादन तथा मानव जीवन के आदर्श और यथार्थ का प्रस्तुतीकरण 'स्वप्न और सत्य' उपन्यास में किया गया है। इसमें चंद्रशेखर के समान ग्रामीण विकासात्मक कार्यक्रमों को अपनाने के लिए भारतीय नवयुवकों को प्रोत्साहन दिया गया है। लेखक मानते है कि ऽधरती मेरी माँ" उनकी दृष्टि में सारी मानव जाति एक ही है, और मानव सभी इस धरती की ही सन्तान है। वसुधैव कुटुम्बकम् 'धरती मेरी माँ' उपन्यास का प्राण है और यही उसका महत्वपूर्ण उद्देश्य भी है। भारतीय आदिवासी जातियों का विकास एवं ग्रामों का उद्धार भी इस उपन्यास का दूसरा महत्वपूर्ण उद्देश्य है। सुरक्षित वर्ग की मनोविश्लेषणात्मक संशिलष्टता को उद्देश्य बनाकर श्री रेड्डी जी ने 'प्रोफेसर' उपन्यास की रचना की है। मानव चाहे कितना भी शिक्षित जी ने 'प्रोफेसर' उपन्यास की रचना की है। मानव चाहे कितना भी शिक्षित क्यों न रहे, अपनी महत्वाकांक्षा, ईर्ष्या, द्वेष, पाश्चात्य सभ्यता क्यों न रहे, अपनी महत्वाकांक्षा, ईर्ष्या, द्वेष, पाश्चात्य सभ्यता का व्यामोह एवं विदेश गमन की उत्कट आकांक्ष से ग्रसित होकर अपने जीवन को ही सुधा के समान त्यागने की जिस सच्चाई को अभिव्यक्ति की गई, वह अपने पाठकों को सचेत करती है।

पौरापिक उपन्यास श्री रेड्डी जी का एक मात्र शबरी है। उसमें शबरी की भक्तिपरायणता और जाति गत भेदों को विस्पष्ट रूप से दिखाना उपन्यासकार का उद्देश्य है।

श्री रेड्डी जी के ऐतिहासिक उपन्यासों में 'दावानल', 'धरती का पुत्र' और 'लकुमा' है। इनमें दक्षिण भारत की संस्कृति, सभ्यता और राजनीतिक व्यवहार, त्यागशीलता, धीरता, शूरता, देशभक्ति, और आत्मबलिदान को लक्ष्य करके सारे हिन्दुस्तान में प्रचार करने का जो उद्देश्य है, उसकी पूर्ति हुई।

अतः

कहा जाता है कि बालशौरि रेड्डी जी ने समाज में फैली हुई विभिन्न समस्याओं को सजीवात्मक ढंग से अपने उपन्यासों के माध्यम से व्यक्त किया है। वे अपने प्रयन्तों के माध्यम से चाहे ग्रामीण समाज हो, शहरी समाज हो, सभी क्षेत्रों में वे समुचित सुधार लाकर भारतीय जनजीवन को सुदृढ बनाने का यत्न किया है। प्रेमचन्द की तरह श्री रेड्डे जी भी प्रमुख आदर्शोन्मुख यथाथवादी उपन्यासकार है। अपने इस उद्देश्य को उन्होंने सभी सामाजिक उपन्यासों द्वारा सुंदर ढंग से प्रस्तुत किया है। उपन्यासों का सामान्य परिचयः श्री बालशौरि रेड्डी के गत दो दशकों में रचे गये और प्रकाशित हुए बारह महत्वपूर्ण उपन्यास है। ये सभी उपन्यास प्रायः सप्तम एवं अष्टम दशकों में रचे गये है। उनका सामान्य परिचय क्रमशः इस प्रकार है -

1. शबरी	1959
2. जिंदगी की राह	1962
3. यह बस्ती ये लोग	1963
4. भग्न सामाएँ	1965
5. बैरिस्टर	1967
6. प्रकाश और परछाई	1968
7. स्वप्न और सत्य	1968
8. धरती मेरी माँ	1969
9. लकुमा	1969
10. प्रोफसर	1979

शबरीः

श्री बालशौरि रेड्डी को सर्वाधिक ख्याति उनके सशक्त मौलिक उपन्यासों के ही कारण प्राप्त हुई। श्री रेड्डी जी साधारणतः हिन्दी के साठोत्तरी उपन्यासकार है। परन्तु उनका पहला उपन्यास 'शबरी' 1959 में प्रकाशित हुआ था। यह भक्ति भावना से ओतप्रोत पौरापिक उपन्यास है। शबरी और मर्यादा पुरूषोत्तम भक्तवत्सल राम के कथानक से हम सुपरिचित है। उक्त कथानक में मानस और अध्यात्म रामायण का मूलाधार है। परन्तु उपन्यासकार ने अपनी सहज कल्पना का भी इसमें पर्याप्त उपयोग करके इसे नयी भावभूमि और वेतना प्रदान ही है। चमत्कार तत्व का भी तीन-चार स्थलों पर प्रभाक्कारी उपयोग किया गया है। शबरी उपन्यास सबसे अधिक लोकप्रिय पौरापिक उपन्यास है। शबर जाति की बेटी शबरी बहुत ही शीलवान, सुंदर, विनयी, उतनी ही निर्भीक और वीरांगना थी। इस उपन्यास में बड़ी सशक्त व प्रांजल भाषा का प्रयोग किया गया है। अनेक रामायणों से प्राप्त शबरी प्रसंग को बालशौरी रेड्डे ने अपनी सजह एवं विश्वसनीय सृजनात्मक कल्पनाशक्ति के द्वारा सहज ग्रागय एवं वरेण्य बना दिया है। इस उपन्यास के बारह संस्करण निवल चुके है।

नारी शक्ति, भक्ति, शौर्य, त्याग और एकनिष्ठता के ताने-बाने से यह लघु उपन्यास बुनी गयी है। जातिवादी भावना की सारहीनता और ऋषियों की लोकोत्तर परख और उदारता का भजा गिग्दर्शन किया गया है। पौरापिक परिवेश में देखने पर इस कृति की कल्पना, चमत्कार एवं अदिरंजना भी जीवन-धार का अंग बन जाती है।

जिन्दगी की राह

'जिन्दगी की राह" श्री रेड्डी का 1962 में लिखित दूसरा उपन्यास है। यह मध्यवर्गीय हिन्दू समाज की ववाहिक समस्य पर आधारित है। प्रेम विवाह और निर्धारित विवाहों के वात्याचक्र को लेखक ने उसकी सम्पूर्णता में उभारा है। मानव अपने ढंग से जीना, जीवन-साथी चुनना चाहता है, परन्तु अन्ततः उसे नियति के हाथ की कठपुतली बनना ही पड़ता है। उपन्यासकार ने इस कृति के विषय में उचित ही कहा है - इस उपन्यास में वर्णित कतिपय घटनाएँ यथार्थ का स्पर्श करते हुए भी उसकी छाया मात्र कही जा सकती है। कल्पना का आश्रय तो प्रत्येक लेखक को लेना ही पड़ता है। बस घटनाएँ अस्वाभाविक न हो। पात्रों का निर्माण करते समय मेरा ध्यान इस ओर अवश्य रहा है कि वे वस्तु और वातावरण के अनुरूप तथा सच्चे रूप में समाज के सामने आएँ। इसलिए जहाँ खूबियाँ दिखाई गई, वहाँ दुर्बलताएँ भी। अपने पात्रों को आदर्शमय बनाना अथवा नग्न रूप में उपस्थित करना मेरा अभिमत लभी नहीं रहा है। (1) उपन्यास के समस्त पात्रों और घटनाओं में केन्द्रीभूत चरित्र सरला का है। अन्त तक वह अपने जीवन मूल्यों के लिए संघर्षरत रहती है। जब उसके जीवन के सभी द्वार बन्द हो जाते है, तो वह मरण भी स्वीकार करती है। उसका प्रिय ईमानदार होते हुए भी वैसा सिद्ध न हो सका। "जिन्दगी की राह" उपन्यास मूल रूप से मध्यवर्गीय भारतीय हिन्दू समाज की वैवाहिक समस्याओं के आधार पर लिखा गया है। लेखक ने इसमें प्रेम विवाह एवं निर्धारित विवाहों के गुण-दोषों को स्पष्ट किया है। इस सन्दर्भ में लेखक ने आन्ध्र की विभिन्न सामाजिक समस्याओं को प्रस्तुत किया गया है। यथा। दहेज - ग्रंथा, प्रथा, अनाथ बच्चों की समस्या, उच्च शिक्षा के अभिशाप,

विवाह पूर्व प्रेम, कुँआरी माँ की समस्या, स्वतन्त्रता का दुरुपयोग, पद व अधिकार का दुरुपयोग।

यह बस्ती ये लोगः

"यह बस्ती ये लोग" श्री रेड्डी जी का सन् 1963 में लिखित उपन्यास है। यह मद्रास नगर के माध्यम से हमारे भ्रष्ट सामाजिक जीवन के विविध रूपों को प्रस्तुत करनेवाला सामाजिक उपन्यास है। यह उपन्यास अपेक्षाकृत एक छोडी रचना है। प्रगति और जीवन भी तेज सफतार से अपने भीतर कितनी बहुमुखी धुद्रता भरे हुए है, इसी तथ्य को कृति प्रस्तुत करती है। इस उपन्यास का कथानक 32 लघु खंडों में बिभाजित है। सम्पूर्ण कथानक में मद्रास महानगर के अनेक जीवन अंचल प्रस्तुत है। इसमें बीस से अधिक पात्र है और वे सभी परिस्थितियों के हाथ के खिलौते है। गोविन्द और सरोजा इस कृति के आधारभूत पात्र है। इन दोनों के माध्यम से ही मद्रास महानगर की बहुमुखी विदूपता उद्घाटित होती है। यह कृति मूलतः सिनेमा के लिए लिखी गयी थी, अतः चमत्कार, आकस्मिकता और मनोरंजन जैसे सिनेतत्व भी है।

भग्न सीमाएँ:

'भग्न सीमाएँ' श्री रेड्डी का सन 1965 में लिखित चौथा उपन्यास है। यह मध्यवर्गीय हिन्दू परिवार की प्रेम एवं विवाह समस्या के ताने-बाने से बुना गया है। परम्परा और आधुनिक युवा-निर्णय का संघर्ष इसके मूल में है। त्याग, कर्तव्य, प्रेम त्रिक के निर्वाह में जीवन ही बीत गया, परन्तु किसी ध्रुव पक्ष का संधान डाक्टर राजेन्द्र न कर पाया। डॉ. राजेन्द्र ने यही अंततः अनुभव किया कि जीवन का दूसरा नाम ही दुःखों की कहानी है।

डॉ. राजेन्द्र, शीला और वसन्ता अपनी-अपनी संशिलष्ट मानसिकता में जीतेहै और टूटत हैं।

परिवार और व्यक्तिगत रूचि के संघर्ष में राजेन्द्र पिस जाता है और कह उठता है - 'मेरे हृदय और मस्तिष्क की सीमाएँ भग्न हो चुकी है।" (2) जातिवाद निर्धारित विवाह एवं दहेज आदि के स्तर पर भी यह उपन्यास जीवन्त सिद्ध होता है। जन्म से मृत्यु तक शीला जीवन-मूल्यों के लिए संघर्ष करती रही। उसे अपने माता-पिता का पता नहीं, वह तो बाल्यावस्था सेही एक पेशेवर वेश्या परिवार में पली। उसने सदा अन्याय

और व्यभिचार का डटकर विरोध किया। अपने जीवन को नयी भूमि दी। वह कलाओं और मानवीय सुखों से भरपूर थी। अंत में उसे दुनिया से विदा होना पड़ा। वसन्ता का खालीपन कभी भरा नही। वह सुशिक्षित, योग्य, सुन्दर एवं स्वाभिमानिनी थी। घोर रिवतता में भी वह जीवन को नयी गति और शक्ति देती रही।

विसंगति और जीवन की अपूर्णता के तेज तेवर इस उपन्यास में आस्वादित है।

"भग्न सीमाएँ" उपन्यास में दहेज की समस्या अनमेल विवाह की समस्या, सरकार की ओर से दिये जानेवाले अनुदान को अधिकारी वर्ग द्वारा गरीबों तक पहुँचने न देने की समस्या आदि को मध्यवर्ग के परिवेश में प्रस्फुट किया गया है।

बैरिस्टरः

"बैरिस्टर" श्री रेड्डी का पाँचवाँ और सामाजिक उपन्यास है। यह सन् 1967 में प्रकाशित हुआ था। 'इस सामाजिक उपन्यास में मानव मन के संस्कारों और सहज इच्छाओं के संघर्ष को मूर्त रूप दिया गया है। (3) अनमेल विवाह, बहु विवाह और झूठी सभ्यता के कुपरिपाम इस उपन्यास में अत्यन्त प्रभावपूर्ण ढंग से चित्रित है। भारतीय नारी की गरिमा, सादमी, कर्तव्यपालन और सहनशीलता का भव्य चित्रप इस उपन्यास में हुआ है। बैरिस्टर होकर सुधाकर दूसरों को न्याय दिलाने में अत्यन्त निपुण थे, परन्तु चिराग तले अंधेरे की भाँति वे अपनी सुयोग्य पत्नी की प्रायः उपेक्षा करते रहे। वासना और आडम्बर के शिकार बनते रहे।

अनसूया भारतीय आदर्श पत्नी का प्रतिनिधित्व करती है। श्री रेड्डी के अधिकांश नारी पात्र एक निजी दीप्ति लेकर आते है। सभी उपन्योसों मे ऐसा हुआ है। बैरिस्टर उपन्यास अन्ततः विसंगति में संगति एवं विरोध में मैत्री को कृति है। यह एक चरित्र-प्रधान मौलिक उपन्यास है। लेखक का कथानक-निर्माण एवं चरित्र-गठन में पर्याप्त सफलता मिली है। चरित्र पाठक को झकझारते है और तादात्मय कराते है। "बैरिस्टर" उपन्यास के माध्यम से लेखक ने मानव मन के संस्कारों और सहज इच्छाओं के संघर्ष को मूर्त रूप दिया है। उन्होंने स्त्री-पुरुष सम्बन्धी के विघटन का पथार्थ चित्रण भी प्रस्तुत किया है। अनमेल विवाह, बहु विवाह, शिक्षित व्यक्ति की अस्तित्व-चेतना, परिवार एवं समाज की व्यक्ति विरोधी मान्यताएँ, पारिवारिक दबाव के अनवाही स्त्री से विवाह, पति-पत्नी के सम्बन्धी का विघटन, सौत के कारण उत्पन्न पारिवारिक कलह आदि सामाजिक समस्याओं का चित्रण लेखक ने पथार्थ ढंग से किया है। बालशौरि रेड्डी जी ने इस उपन्यास के माधयम से निस्वार्थ एवं आनंद दायक ग्रामाण जीवन का चित्रण एक और किया है तो दूसरी और भारतीय जीवन परम्परा को छोड़कर पाश्चात्य जीवन परम्परा के व्यामोह में घुटन एवं निराशा से पूर्ण दुःखदायक जीवन बितानेवाले शिक्षित शहरी लोगों के जीवन का भी पथार्थ चित्रण किला

इस प्रकार श्री रेड्डी के औपन्यासिक कृतित्व में उत्तरोत्तर भारतीय मानव समाज के विविध रूप पर्याप्त विश्वसनीयता से उभरते रहे है। उनके कथानक और शिल्प में पैनापन और निखार आता गया है।

उसके बाद वे भारतीय इतिहास की ओर अन्मुख हुए है। इसमें भी आन्ध्र प्रदेश का मध्यकाल अधिक प्रिय रहा है। श्री रेड्डी के बारह में से पाँच उपन्यास ऐतिहासिक है।

प्रकाश और परछाईः

"प्राकाश और परछाई' श्री रेड्डी का पहला ऐतिहासिक उपन्यास है। यह आन्ध्र प्रेदेश की मध्ययुगीन ऐतिहासिक पृष्ठभूमि पर आधारित लघु उपन्यास है। आन्ध्र प्रदेश के महाराजा कृष्णदेव राय का समय स्वर्ण युग के रूप में विख्यात है। इस युग में राजनीतिक प्रभुत्व के अतिरिक्त कला, साहित्य एवं नैतिक मूल्यों का भी पर्याप्त विकास हुआ। इस महान साम्राज्य के सूत्र-संचालक महामंत्री हिम्मरुसु थे। भारतीय इतिहास में चाणक्य की समता कर सकने वाला यही नाम है।

वस्तुतः यह उपन्यास एक आन्ध्र प्रदेशीय ग्रामीण बालक किस प्रकार घोर विपरीत एवं दुधुर्ष हालत में अदम्य उत्साह और परिश्रम से अपना विकास करता है, यह तथ्व इस उपन्यास में चरितार्थ हुआ है। परन्तु ऐसे महान व्यक्ति का अन्त अत्यन्त करूपापूर्ण हुआ।

स्वप्न और सत्यः

'स्वप्न और सत्य' उपन्यास में श्री बालशौरि रेड्डी जी ने ग्रामीण बालक किस प्रकार घोर विपरीत एवं दुर्धर्ष हालत में अदम्य उत्साह और परिश्रम से अपना विकास करता है, यह तथ्य इस उपन्यास में चरितार्थ हुआ है। परन्तु ऐसे महान व्यक्ति का अन्त अत्यन्त करूणापूर्ण हुआ।

स्वप्न और सत्यः

'स्वप्न और सत्य' उपन्यास में श्री बालशौरि रेड्डी जी ने ग्रामीण एवं परिवेश की बहुतसी सामाजिक समस्याओं का चित्रण एवं उनका सामाधान भी प्रस्तुत किया है - जैसे ग्रामीण संयुक्त परिवार की समस्या, सम्पत्ति के लोभ की समस्या, सम्बन्धी के तनाव की समस्या संयुक्त संपित्त की समस्या, गाँवों की उन्नति के लिए दिए गए सरकारी अनुदान का धनवानों द्वारा अपहरण की समस्या, साहूकारों एवं जमीदारों द्वारा गरीबों के शोषण की समस्या, भोजन, वस्त्र एवं आवास की कमी की समस्या, स्त्री की आर्थिक असहायता की समस्या, मुकद्दमों को समस्या, स्त्री-पुरुषों के अवैध सम्बन्धों की समस्या, आपसी फूट, दंगे और मारपीट की समस्या, राजनीति के षड्यन्त्र, शैवाणिक संसयाओं में परिव्याप्त भाई-भतीजावाद की समस्या आदि।

धरती मेरी माँः

सन् 1969 में लिखित वसुधैव कुटुम्बकम् सामाजिक चेतना का प्रशस्त उपन्यास है। यह श्री रेड्डी का आठवाँ उपन्यास है। विश्व चेतना इसका प्राप है। वह आदर्शोन्मुख यथार्थवादी उपन्यास है। इस उपन्यास में लेखक ने अनेक सामाजिक समस्याओं परबारीकी से चर्चा की। हरि चरण, रूप नारायण, लोनी और मेरी इस उपन्यास के प्रमुख पात्र है। हरिचरण और रूपनारायण दोनों जियोलॉजिकल सर्वे ऑफ इंडिया में काम करते है। उच्च शिक्षा प्राप्त करने के लिए हरिचरण को उच्च शिक्षा के लिए सरकार की ओर से पैरिस भेजा जाता है। वहाँ अपने प्रोफेसर ब्राउन की लड़की मेरी को पढाने में मदद करता है। इस संपर्क के कारण दोनों में प्रेम होता है। हरिचरण लिखता है - ॶतुमको भारतीय नागरिकता ग्रहण करनी होगी, मेरी सम्मिलित परिवार की एव सदस्या के रूप में रहना पड़ेगा, हम दोनों को अपने माता-पिता की अनुमति लेनी होगी और भारतीय परिवेश में तुम को जीवन व्यतीत करना होगा (4) मेरी उक्त शर्तों को मान लेती है, दोनों का विवाह संपन्न होती है। इस संदर्भ में मेरी समझती है कि 'धरती मेरी मा' है, "चाहे वह भारत की हो या अपने देश की।" (5) भूगर्भ खोज के लिए रूपनारायण हरिचरण विहार है नाहर काटिया और सिंगवन में जाते है। रूपन्तरायण वहाँ के आदिवासी यही नाम है।

वस्तुतः यह उपन्यास एक आन्ध्र प्रदेशीय ग्रामीण बालक किस प्राकर घोर विपरीत एवं दुर्धर्ष हालत में अदम्य उत्साह और परिश्रम से अपना विकास करता है, यह तथ्व इस उपन्यास में चरितार्थ हुआ है। परन्तु ऐसे महान व्यक्ति का अन्त अत्यन्त करूणापूर्ण हुआ।

स्वप्न और सत्यः

स्वप्न और सत्य' उपन्यास में श्री बालशौरि रेड्डु जी ने ग्रामीण एवं परिवेश की बहुतसी सामाजिक समस्याओं का चित्रण एवं उनका सामाधान भी प्रस्तुत किया है - जैसे ग्रामीण संयुक्त परिवार की समस्या, सम्पात्ति के लोभ की समस्या, सम्बन्थों के तनाव की समस्या संययुक्त संपत्ति की समस्या, गाँवों की उन्नति के लिए गए सरकारी अनुदान का धनवानों द्वारा अपहरण की समस्या, साहूकारों एवं जमीदारों द्वारा गरीबों के शोषण की समस्या, भोजन, वस्त्र एवं आवास की कमी की समस्या, स्त्री की आर्थिक असहायता की समस्या, मुकद्दमों की समस्या, स्त्री-पुरुषों के अवैध सम्बन्धों की समस्या,

आपसी फूट, दंगे और मारपीट की समस्या, राजनीति के षइयन्त्र, शैवणिक संस्थाओं में परिव्याप्त भाई-भतीजावाद की समस्या आदि।

धरती मेरी माः

सन् 1969 में लिखित वसुधैव कुटुम्बकम् सामाजिक चेतना का प्रशस्त उपन्यास है।यह श्री रेड्डी का आठवाँ उपन्यास है। विश्व चेतना इसका प्राण है। वह आदर्शोन्मुख पथार्थवादी उपन्यास है। इस उपन्यास में लेखक ने अनेक सामाजिक समस्याओं परबारीकी से चर्चा हो। हरि चरण, रूप नारायण, सोनी और मेरी इस उपन्यास के प्रमुख पात्र है। परिचरण और रूपनारायण दोनों जियोलॉजिकल सर्वे ऑफ इंडिया में काम करते है। उच्च शिक्षा प्राप्त करने के लिए परिचरण को उच्च शिक्षा के लिए सरकार की ओर से पैरिस भेजा जाता है। वहाँ अपने प्रोफेसर ब्रउन की लड़की मेरी को पढ़ाने में मदद करता है। इस संपर्क के कारण दोनों में प्रेम होता है। परिचरण लिखता है - 'तुमको भारतीय नागरिकता ग्रहण करनी होगी, मेरी सम्मिलित परिवार की एव सदस्या के रूप में रहना पड़ेगा, हम दोनों को अपने माता-पिता की अनुमति लेनी होगी और भारतीय परिवेश में तुम को जीवन व्यतीत करना होगा'। (6) मेरी उक्त शर्तो को मान लेती है, दोनों का विवाह संपन्न होती है। इस संदर्भ में मेरी समझता है कि "धरती मेरी माँ' है, चाहे वह भारत की हो या अपने देश की।" (7) भूगर्भ खोज के लिए रूपनारायण परिचरण विहार के नागर काटिया और सिंगवन में जाते है। रूपन्तरायण वहाँ के आदिवासी बस्ती संथाल में रहने लगता है। वहाँ भीलों की उन्नति के लिए सुधार कार्यक्रम अपना कर उस धरती में पानी, बिजली, खेती-बाड़ी, खाद, अस्पताल आदि का व्यवस्था करते है। रूप नारायण एवं सोनी का विवाह संपन्न होता है।

'धरती मेरी माँ' जिसमें लेखक धरती को माँ मानते ह, अर्थाद सारी मानव जाति एक ही है और सभी मानव इस धरती को ही संतान है। इस प्रकार वे "वसुधैवकुटुम्बकम्" की उम्क्ति का समर्थन करते है। इस संदर्भ में फ्रांसीसी महिला मेरी का वक्तव्य उल्लेखनीय है - ५५मेरी धमनियों में जो रकत बह रहा है, उसमें इंग्लैंड और फ्रांस का समन्वयात्मक रूप है। मेरी संतान में भारतीय रक्त का भी संगम हुआ है। इस प्रकार हम में विश्व की सारी विशेषताएँ आ गयी है। मेरे लिए पैरिस की मिट्टी से जैसी ममता है, वही ममता भारत की मिट्टी से है। सच कहें तो 'धरती मेरी माँ है।' (8) इतना ही नहीं, उस उपन्यास में आदिवासियों का विकास, उनके रहन-सहन तथा संस्कृति में विकास तथा ग्रामों का उद्धार आदि बातों पर भी प्रकाश डालते है। आधुनिक सामाजिक जीवन पर व्यंग्य कसते हुए उपन्यासकार कहलवाते है - ५आज के समाज में सत्य नहीं है, जो जितनी चतुराई से, जितनी क्षमता के साथ दूसरों पर प्रभाव डाल सकता है, वह अपनी वेष-भूषा, रहन-सहन से आकर्षित कर पाता है। आजकल तो सब जगह कृत्रिमता छाई हुई है। वास्तविकता का लोप हो गया है। इस प्रकार रेड्डी जी ने प्रस्तुत उपन्यास में अनेक राष्ट्रीय एवं अंतर्राष्ट्रीय समस्याओं पर प्रकाश डालते हुए भावुक, वैज्ञानिक रूपनारायण के माध्यम से जीवन मूल्यों की स्थापना करने की चेष्टा की।

लकुमाः

"लकुमा" श्री रेड्डी का 1969 में रचित नवम उपन्यास है। यह इतिहास, रोमांस और ललित कलाशों के समन्वयात्मक ताने-बाने से बुना गया है। यह उपन्यास मूलतः आन्ध्र प्रदेश के 13वीं शती के राजा कुमारगिरि रेड्डी के वैभवपूर्ण एवं घटना संकुल समय के इतिहास को कल्पना-कलित कमनीयता के साथ प्रस्तुत करता है। लकुमा इस उपन्यास की नायिका है। वह अपने नृत्यकलागत लोकोत्तर निपुणता और अनिंध सौदर्य के आधार पर राजा कुमारगिरि की राजनर्तकी, फिर प्राण-प्रिया और नृत्यकलाशास्त्र का मूलाधार बनती है। लकुमा में शालीनतास्वाभिमान एवं निःस्वार्थता कूट-कूट कर भरी हुई है। राज कुमार-गिरि लकुमा के गुणों से मोहित होकर राजकाज के प्रति उदासीन हो जाते है। लकुमा में वे अपने नृत्यकलाशास्त्र की आधारभूत प्रचुर नूतन सामग्री प्राप्त करते है। यही लकुमा जब यह अनुभव करती है कि उसके कारण सम्राट अपनी प्रजा के प्रति उत्तरदायित्व भूज गये है, उनकी रानी भी अपेक्षिता हो गई है, उसी क्षण रानी भी लकुमा को उकत समस्या से अवगर कराती है और उनके रास्ते से तुरंत हट जाने का स्पष्ट विचार व्यक्त करती है। ऐसी स्थिति में लकुमा नृत्य सभा में कटार मारकर आत्महत्या कर लेती है और अपनी महानता की अटल छाप छोड़ देती है। अमर शिल्पी सोमदेव का चरित्र इस कृति की अनुपम विशेषता है। परन्तु उसका भी दुःकद अन्त हुआ।

प्रेफेसरः

प्रेफेसर श्री रेड्डी का 1971 में रचित एक महत्वपूर्ण सामाजिक उपन्यास है। क्रमानुसार यह उनका दसवाँ उपन्यास है। यह उच्च मध्यवर्गीय समाज के अत्यन्त एवं प्रबुद्ध व्यकितायों के जीवन की आकांक्षाओं - ग्रीन्थियों से संबंधित कृति है। इसमें पात्रों के तीन दल है। एक प्रौढ़ों का, दूसरा युवको का ओर तीसरा सहिलाओं का दल अलग-अलग जीवन-मूल्यों से उलझतेसुलझते जीवन

बिताते है। उच्च शिक्षा और शोधोपाधि प्राप्त कर और विश्वविद्यालय में प्राध्यापक एवं रीडर बनकर भी निरन्तर सहकर्मियों की उखाड़-पछाड और पदोन्नति की महत्वाकांक्षा में जीनेवाले व्यक्ति देश और समाज को क्या दे सकते है? ये लोग घर और बाहर दोनों से उखड़ जाते है। तो दूसरे ओर शैक्षिक रूप से अति व्यस्त प्रोफेसर अपने परिवार को ही भूल जाते है तो कहीं छात्रों का शोषण होता है। प्रेफसर उपन्यास में ग्रामीण जीवन में आदमी के बदलते स्वरूप, नारियों के जिद्दी स्वभाव एवं उनके विलायत जाने की महत्वाकांक्षा, अन्यों से तुलना कर परिवार एवं समाज में तनाव विघटन पैदा करने की नारियों की दुर्भलता, शिक्षण संस्थाओं में भाई-भतीजावाद एवं सिफारिशों की परम्परा, अपने शैक्षपिक कार्यों में व्यस्त रहकर घर, परिवार के लोगों के सुखदुःख न देखनेवाले प्राध्यापक, पति से अपने अधिकारों को माँगनेवाली सजग नारी, बात-बात पर कुउर्क कुतर्क पारिवारिक तनाव उत्पन्न करनेवाली दुराग्रही एवं अहंभावी नारी, पुरथ्व एवं स्त्री की महत्वाकांक्षाओं की आपूर्ति के कारण को गई आत्महत्या और समस्याओं का सजीव चित्रप प्रस्तुत उपन्यास में मिलता है। कभी-कभी शिक्षित किन्तु अहंकारिणी, सहत्वाकांक्षिणी एवं वितृष्णा से ग्रासित पत्नी के कारण भी विद्रानों का जीवन संकटों का समपना करता है। सुधा इसका उदाहरण है। जहाँ तक उपन्यास के उद्देश्य की बातर है, वह दो सुशिक्षित जोड़ों की जीवन-दृष्टि में निहत है। प्रोफेसर उपामति और उनकी साध्वी पत्नी की जीवन-दृष्टि में और रीडर आनंद सुधा की जीवन-दृष्टि में कितना पार्यकय है, यह ध्यातव्य है। दो शिक्षित पीढ़ियों की जीवन-दृष्टि में जो अन्तर है, उसे बहुत ही स्पष्ट एवं कलात्मक शैली में व्यक्त किया गया है।

धरती का पुत्र (वीर केसरी)

वीर केसरी (धरती का पुत्र) श्री बालशौरि रेड्डी जी सन् 1978 में प्रकाशित ग्यारहवाँ और ऐतिहासिक उपन्यास है। इसके नया नाम 'धरती का पुत्र' है। इसमें आन्ध्र प्रदेश के विजयनगर साम्राज्य, तंजौर राज्य एवं मदेरै राज्य के शौर्यपूर्ण संघर्ष और युद्ध का रोमांचकारी इतिहास अत्यन्त कलात्मक स्तर पर प्रकट किया गया है। यह 14 वीं शंती का वृत्त है। इतिहास और कल्पना का आनुपातिक मेल कृति को पर्याप्त महत्वपूर्ण बना देता है। विजय नगर साम्राज्य की न्यायशीलता और शक्ति का आस्फालन इस रचना का लक्ष्य है। कर्तव्य और पितृभावित का संघर्ष इस उपन्यास की रीढ़ है।

दावालनः

"दावालन" श्री बालशौरि रेड्डी का सन् 1979 में प्रकाशित वारहवाँ ऐतिहासिक उपन्यास और अंतिम है। यह पलनाडु महायुद्ध से सम्बन्धित उपन्यास है। उसकी तुलना ५५महाभारत' से की जाती है। और घटनाओं तथा पात्रों में अनेक समानताएँ भी देखी जाती है। "पलनाडु के इस युद्ध ने आन्ध्र के कवियों, नाटककारों, लेखको एवं इतिहासकारों पर ऐसा प्रभाव डाला कि इसे इतिवृत्त बनाकर दर्जनों काव्य, नाटक, उपन्यास, वीरगीत, महाकाव्य, गीतिकाव्य तथा फिल्में भी बनायी गयी। आज से 300 वर्ष पूर्व कवि सार्वभौम श्रीनाथ ने द्विपद छन्द में महाकाव्य का रूप दिया था। ई. सन् 1862 में वीरभद्र कवि ने 'वीरभागवत' नाम से महाकाव्य ही प्रस्तुत किया (9) इन बारह उपन्यासों के माध्यम से हम सहज ही इस निष्कर्ष पर पहुँच सकते है कि श्री रेड्डी एक सिद्धहस्त उपन्यासकार है। उनके इस कृतित्व के बिना हिन्दी के साठोत्तर उपन्यासों का अध्ययन विकलांग एवं अपूर्ण ही कहा जाएगा। प्रस्तुत अध्याय के आधर पर कहा जा सकता है कि श्री बालशौरि रेड्डी के एक मौलिक उपन्यासकार है। उन्होंने पौरापिक, ऐतिहासिक, राजनीतिक, मासाजिक, मस्यामूलक सभी प्रकार की समस्याओं पर रचना की है। सामाजिक उपन्यासों के माध्यम से उन्होंने भारतीय समाज में फैली हुई अनेक समस्याओं पर प्रकाश ही नहीं डाला, बल्कि उनके निवारण के लिए समुचित मार्गदर्शन किया है। उन्होंने अपने उपन्यासों में नारी को अत्यन्त महत्वपूर्ण स्थान दिया है। निजी जीवन में भी नारी के प्रति सहृदय बने रहने के कारण ही उन्होंने नारी समस्याओं केयथार्थ धरातल पर प्रस्तुत किया है। नगर जीवन की कुरोतियाँ - जैसे जुआ खेलना, काला बाजारी, धनिकों द्वारा गरीबों का शोषण, व्यभिचार, कृत्रिम जीवन बिताना, पाश्चात्य सभ्यता का अन्धानुकरण, सुरक्षित वर्गों मे व्याप्त महत्वाकांक्षा, ईर्ष्या, द्वेष एवं विदेश गमन का व्यामोह आदि का उन्होंने विस्तृत विश्लेषण किया है और नगरीय जन-जीवन को सुधारने का प्रयास किया है।

अपने उपन्यासों का मध्यवर्ग का विणेपकर आन्ध्र के ग्रामीण जीवन का चित्रण प्रस्तुत करते हुए श्री रेड्डी जी ने स्पस्ट किया है कि भारत के प्रत्येक ग्राम की उन्नति के बिना भारत की उन्नति सम्भव नहीं है। अपने इस उद्देश्य की पूर्ति के लिए उन्होंने अपने उपन्यासों में ग्रामों की अनेक समस्याओं पर समग्र रूप से प्रकाश डालकर ग्रामों की श्रीवृद्धि के लिए दिशानिर्देश दिया है। ग्रामों में परिलथित परिवार, संयुक्त वर्ग द्वारा ग्रामीणों का शेषण, सरकारी सुविधाओं का थनी वर्ग द्वारा ग्रमीणों का शोषण, सरकारी सुविधाओं का धनी वर्ग द्वारा अपहरण,

आवास की कमी, भोजन की कमी, स्वच्छ जल की कमी, ऋणा की देषपूर्ण पद्धति, गरीबी की विकट समस्या, झूठे विश्वासों और प्रतिष्ठाओं के लिए खूल-खच्चर और मुकद्दमेबाजी, आदि समस्याओं को विस्तार से प्रस्तुत करके उनके निवारण के लिए माध्यम से मुखयतः आन्ध्र के ऐसिहासकि, पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिय सन्दर्भोसे परिचित कराने का प्रयत्न किया है। स्वतंत्रता-प्राप्ति के पूर्व से हिन्दी भाषा एवं साहित्य के प्रचार एवं विकास में दक्षिण भारतवासियों ने अपना विशिष्ट योगदान दिया है। इस दिशा में अनेक निस्वार्थ हिन्दी प्रचारक एवं सृजनशील साहित्यकारों ने हिन्दी की महत्वपूर्ण सेवा की है। श्री बालशौरि रेड्डी जी हिन्दी और तेलुगु के सुदिख्यात साहित्यकार है। हिन्दी प्रचारक एवं साहित्यकार के रूप में आपने अद्वितीय परिश्रम किया है। आपका व्यक्तित्व और कृतित्व दक्षिण के हिन्दी लेखकों के लिए प्रेरणा स्रोता है। तेलुगु भाषी बालशौरि रेड्डी को हिन्दी में अपनी सर्वनात्मक एवं अनूदित रचनाओं के लि राष्ट्रीय स्तर पर ख्याति मिली है। श्री रेड्डी की प्रतिभा बहुमुखी है। वे एक साथ सफल सर्जनात्मक लेखक, अनुवादक, सम्पादक, हिन्दी तथा तेलुगु की सभी साहित्यिक विधाओं के सफल रचयिता भी है। आपकी अनेक हिन्दी रचनायें लोकप्रिय एवं चर्चित ही नहीं हुई, अपितु अनेक पुरस्कारों से सम्मानित भी हुई हैं। अपनी साहित्य यात्रा में मातृभाषा से अधिक राष्ट्रभाषा को महत्व प्रदान करना रेड्डी जी की विशेषता है। वस्तुतः वे दक्षिण और उत्तर की सांस्कृतिक एवं भावात्मक एकता के मिनलबिन्दु है। राष्ट्रीय एकता की दिशा में आपका योगदान अविस्मरणीय है।

1. बालशौरि रेड्डी - जिन्दगी की राह - दो शब्द
2. डॉ. बालशौरि रेड्डी - भग्न सीमाएः पृ. 167
3. डॉ. बालशौरि रेड्डी - बैरिस्टर - दो शब्द
4. बालशौरि रेड्डी - धरती मेरी माँ - पृ.सं.
5. बालशौरि रेड्डी - धरती मेरी माँ - पृ.सं.
6. बोलशौरि रेड्डी - धरती मेरी माँ - पृ.सं.
7. बोलशौरि रेड्डी - धरती मेरी माँ - पृ.सं.
8. बालशौरि रेडी - धरती मेरी माँ - प.सं.
9. बालशौरि रेड्डी - दावालन - भूमिका - पृ. ६

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, October 2022, Volume-14 Issue-15

महुआ पाला में वेदे समाज

कौशिक साहा
पूर्व छात्र, विश्व भारती, बंगाल विभाग, शांतिनिकेतन
Email Id – saha.9koushik@gmail.com

DOI: 10.5281/zenodo.7309507

सारांश:
मयमनसिंह गीता के विभिन्न पाला में सबसे उल्लेखनीय पाल महुआ पाल है। जहां वैदिक समाज की छवि उभरी है। यद्यपि यह श्रंखला मुख्य रूप से प्रेम कहानी पर आधारित है, लेकिन इसमें समाज के वेदों का जीवन चित्र उभरा है।

बेदेरा मुख्य रूप से पहाड़ियों या जंगलों में समूहों में रहते हैं। हर वेद में एक सरदार या दलपति होता है। महुआ पाला में हमरा बेडे नाम के एक सरदार की भी कहानी है। वैदिक जाति खानाबदोश है, उनका कोई घर नहीं है, उनके सिर पर छत नहीं है, उनका कोई देश नहीं है, कोई सामाजिक सम्मान नहीं है। वे लगातार घूमते रहते हैं, खून भटकने की लत के समान है। खानाबदोश जीवन भोजन और जीवित रहने की इच्छा का आदी है। वेदो समाज में, सरदार का शब्द अंतिम शब्द है। पार्टी के सदस्यों द्वारा प्रमुख के आदेशों का पालन किया जाना है, और यदि कोई अपवाद किया जाता है, तो उस व्यक्ति को बहिष्कार और यहां तक कि मौत की सजा दी जाती है, और यह नियम पार्टी के सभी सदस्यों पर समान रूप से लागू होता है .इस प्रकार मयमनसिंह गीतिका में महुआ पाल वेदो समाज के विभिन्न रीति-रिवाज, नियम, रीति-रिवाज आदि सामने आए हैं। यह महुआ पलटी इस बात का उदाहरण है कि बंगाली साहित्य में इन प्राचीन, खानाबदोश, निम्न वर्ग के लोगों की जीवन गाथाओं को किस प्रकार चित्रित किया गया है।

सूचकांक शब्द: महुआ, हमरा वेदे, खानाबदोश, अंत्यज, ताबीज-आकर्षण, तंत्र-मंत्र।

मुख्य लेख: मयमनसिंह गीता के विभिन्न पाला में सबसे उल्लेखनीय पाल महुआ पाल है। जहां वेदे समाज की छवि उभरी है। यद्यपि यह श्रंखला मुख्य रूप से प्रेम कहानी पर आधारित है, लेकिन इसमें समाज के वेदों का जीवन चित्र उभरा है। बेदेरा मुख्य रूप से पहाड़ियों या जंगलों में समूहों में रहते हैं। हर वेद में एक सरदार या दलपति होता है। महुआ पाला में हमरा बेडे नाम के एक सरदार की भी कहानी है। बेडे जाति खानाबदोश हैं, उनके पास कोई घर नहीं है, उनके सिर पर छत नहीं है, अपना कोई देश नहीं है, कोई सामाजिक सम्मान नहीं है। वे लगातार घूमते रहते हैं, खून भटकने की लत के समान है। खानाबदोश जीवन भोजन और जीवित रहने की इच्छा का आदी है। वेद स्वयं को मत या मन्ता कहते हैं। माता का अर्थ है भीख मांगकर खाना। वे सांप, बंदर, भालू आदि नृत्य करके, जादू के टोटके करके, जड़ और ताबीज और ताबीज बेचकर, तंत्र और मंत्र पढ़कर और लोगों से पैसा कमाकर अपनी आजीविका कमाते हैं। पहाड़ों या जंगलों में रहते हुए भी वेदों का स्थायी ठिकाना नहीं है। वेद आमतौर पर प्रदर्शन करने के लिए एक देश से दूसरे देश की मंडली में यात्रा करते हैं—

हमरा कैद्य डाक दिया के मैंकिया ओर भाई।
खेल दिखाने के लिए विदेश चलते हैं।।[1]

महुआ का बचना उस समय वैदिक समाज में चोरी की प्रवृत्ति का प्रमाण हमरा द्वारा वेद की छह माह की पुत्री महुआ को चुराने से मिलता है—

छह महीने की बच्ची केन्या बेहद खूबसूरत है।
हमरा ने रात में तार चुरा लिया।।[2]

वैदिक समाज में मुख्य रूप से जाति-केंद्रित होने के कारण, वैदिक समाज में विवाह जाति तक ही सीमित था। परिणामस्वरूप, जब नादिर चंद ने महुआ को प्रेम का प्रस्ताव दिया, तो उसने इसे अस्वीकार कर दिया—

बेशर्म कोई बेशर्म टैगोर बेशर्म नहीं होता।
सुराही को गले में डुबाना।।[3]

नादिर चंद के साथ प्रवास करने से पहले महुआ के भाषण से बड़ों के प्रति बच्चों की बाध्यता का अंदाजा आसानी से लगाया जा सकता है—

मैं एक ऐसी महिला हूं जिसके पास अच्छे मूल्य हैं।
मैं अपने पिता के साथ नहीं रहूंगा।।[4]

वैदिक समाज में, सरदार का शब्द अंतिम शब्द है। पार्टी के सदस्यों द्वारा प्रमुख के आदेशों का पालन किया जाना है, और यदि कोई अपवाद किया जाता है, तो वह व्यक्ति बहिष्कार और यहां तक कि मृत्यु के लिए उत्तरदायी है, और यह नियम पार्टी के सभी सदस्यों पर समान रूप से लागू होता है। इसी तरह, जब हमरा की दत्तक बेटी महुआ ने नादर चंद से शादी का प्रस्ताव रखा, तो हमरा ने पिता के रूप में नादर चंद को स्वीकार करने से इनकार कर दिया और नादर चंद को उनकी बेटी द्वारा मारने का आदेश दिया। यह वेदे समाज के सख्त अनुशासन को दर्शाता है। इस घटना में पार्टी नेता हमरा ने अपनी बेटी से पार्टी की छवि बचाने की गुहार लगाई. हालांकि हमरा के फैसले कठोर हैं, लेकिन उनकी सहानुभूति और करुणा मानसिकता स्पष्ट है। क्योंकि महुआ और नादेर चंद की मौत के बाद उनके शवों को उसी कब्र में दफनाया गया था। यानी यहां से हमें हमरा की सहानुभूति और करुणा की पहचान मिलती है। इससे हम समझ सकते हैं कि हमरा ने शुरुआत में आवेग में एक कड़ा फैसला लिया लेकिन बाद में अपने किए पर पछताया—

मैं तुम्हारे भवन में नहीं लौटूंगा।
तुम बस घर जाओ, मैं जंगल में जाऊंगा।।[5]

अंत में हम कह सकते हैं कि महुआ पलती वास्तव में वैदिक समाज का आख्यान है। इस भजन के अलावा, बंगाली

साहित्य के अन्य लेखकों ने भी वेदों के बारे में लिखा है। मध्य युग में बंगाली साहित्यिक दिमाग में भी उनका उल्लेख है। हालाँकि, बंगाली साहित्य में उनका कई स्थानों पर उल्लेख किया गया है, लेकिन उनके जीवन अभ्यास पूरी तरह से मयमनसिंह गीतकार महुआ पाला में परिलक्षित होते हैं।

संदर्भ:

1. 'मायमनसिंह-गीतिका', सुखमय मुखोपाध्याय और सुखेंदुसुंदर गंगोपाध्याय, भारती बुक स्टाल, 6बी रामनाथ मजूमदार स्ट्रीट, कोलकाता-700009, संशोधित और बड़ा तीसरा संस्करण: जनवरी, 1991, पुनर्मुद्रण: दिसंबर, 2014, पृष्ठ। 3.

2. तदेव, पी. 2.

2. 3. तदेव, पी. 8.
3. 4. तदेव, पी. 1 1।
4. 5. तदेव, पी. 34.

वृद्धाचे कौटुंबिक व सामाजिक समायोजन

डॉ. लोकेश बी. नंदेश्वर,
अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा
Email:proflolesh123@gmail.com
DOI: 10.5281/zenodo.7309513

प्रस्तावना:

वर्तमान स्थितीत भारतीय समाजात संयुक्त कुटुंबाचे विघटन झाल्यामुळे वृद्ध महिलांच्या विविध समस्या निर्माण झाल्या आहेत. आधुनिक काळात औदयोगिकरण, शहरीकरण, पाश्चिमात्यीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, व्यक्तीवादी विचारसरणीचा प्रभाव अशा अनेक कारणामूळे भारतीय समाजजीवनात परिवर्तन झाले आहेत. जीवनाच्या विविध अंगात प्रगती होऊ लागली. ग्रामीण समुदायाकडून शहरी समुदायाकडे लोक जाऊ लागले. गृहोद्योग, शेती उद्योगातील पारंपारिक ज्ञान व साधने मागासलेली ठरली. संयुक्त कुटुंबाची जागा विभक्त कुटुंबाने घेतली आहे. वृद्धांचे मुल शहरात राहायला जातात व गावामध्ये वृद्धांना ठेवल्या जाते. वृद्धांचे मुल शहरामध्ये पैसा कमावण्यासाठी जातात. त्यामुळे वृद्ध व्यक्ती एकटेपणाचे जीवन जगतात. त्यांचा सांभाळ करण्यासाठी त्यांच्या जवळ कोणीच राहत नाही. त्यामुळे वृद्ध व्यक्तीच्या समस्या वाढल्या आहेत. सद्याच्या स्थितीत जातीसंस्था जाती पंचायत संस्था कालबाहय मानल्या गेल्या. व्यक्तीवादी विचारसरणीचा प्रभाव दैनंदिन जीवनात दिसु लागला. वृद्धांचे महत्व आणि कार्य ज्या सामाजिक परिस्थितीत होते ती परिस्थिती बहुतांशी बदलली आहे. अशा विपरित परिस्थितीमूळे भारतीय समाजात वृद्धांची समस्या निर्माण झालेली आढळते. संयुक्त राष्ट्र संघाने १९९९ मध्ये आंतरराष्ट्रीय वृद्ध वर्ष घोषित केले आहेत. वृद्धापकाळाचा विचार करित असताना वृद्धावस्थेला मानवी जीवनातील शेवटची अवस्था म्हणून निर्देशले जातात. वृद्ध काळाची सुरूवात वयाच्या ६० वर्षापासून होते. त्यामूळे वृद्धांत शारिरिक बदल जाणवतो. केस पांढरे येते व त्वचावर सुरकृत्या पडतात. हाड ठिसूळ होतात. डोळयांने त्यांच्या दिसत नाही. पचन क्रियेत बिघाड अशा पद्धतीचा त्यांच्या शरीरात बदल होतो.

वृद्ध महिलांना कुटुंबामध्ये सांभाळून घेतले जात नाही. तसेच त्यांना कुटुंबात महत्व दिल्या जात नाही. वृद्धांना वाढत्यावयानुसार शारिरीक, मानसिक, आर्थिक, सामाजिक, परावलंबीच या समस्या वृद्ध महिलांना येतात. विविध आजार या वयात निर्माण होतात. त्यामुळे दवाखान्याकरिता त्यांना पैसा लागतो. आर्थिक समस्या मोठया प्रमाणात वृद्धांना निर्माण होतात. वृद्धांच्या खर्चामुळे त्यांच्या कुटुंबात वाद निर्माण होतो. खर्चाच्या त्रासापायी वृद्धांवर कुटुंबात लक्ष दिल्या जात नाही तर या कारणामुळे वृद्धाच्या मानसिकतेवर परिणाम होतो. वृद्धांमध्ये वाढत्या वयानुसार मानसिक बदल त्यांच्यात जाणवतो. सतत बडबड करणे. आपलाच हट्ट धरणे. इतर कुटुंबातील व्यक्तीवर नाव बोट ठेवणे अशा प्रकारचे कुटुंबात वर्तन करतात. त्यामुळे कुटुंबात वृद्ध व्यक्तींना ठेवण्यास कंटाळा येतो. त्यामूळे वृद्ध निराधार बनतात. त्यांना आधार दिल्या जात नाही. याही कारणामुळे निराधार वृद्ध रस्त्यावर भिक्षा मागताना आपल्याला दिसून येतात. भिक्षा मागून पोटाची सोय करतात. वृद्धांच्या समस्या आपल्याच देशात दिसून येतात असे नाही. इतरही देशात वृद्धांच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. भारतामध्ये वृद्धांच्या समस्यांबद्दल बिकट परिस्थिती निर्माण झाली आहेत. वृद्ध महिलांना कुटुंबापासून दुरावल्या जातात. वृद्धांची मुले वेळ काढून एकही दिवस वृद्धांना गावाकडे बघायला जात नाहित. वृद्ध महिलांना वृद्धाश्रमामध्ये पुढील आयुष्य जगावे लागते. अशा पद्धतीने भारतामध्ये वृद्ध महिलांना समस्या भेडसावत आहे. वृद्ध महिलांना एकाकी जीवन जगावे लागते. वर्तमान काळात मात्र वृद्धांना वेगळे ठेवण्याची प्रवृत्ती वाढत आहेत. वृद्ध कुटुंबात राहतात तर उर्वरित वृद्ध एकाकी जीवन जगतात. वृद्धांचा प्रश्न आधुनिक आहे. भारतातील वृद्धांच्या समस्यांचे स्वरूप सर्वच ठिकाणी सारखे नाही. शहरी ग्रामीण व आदिवसी समाजातील वृद्धांचा प्रश्न पूर्णपणे वेगळा आहे. आधुनिकीकरणाचा व वृद्धांच्या प्रश्नाचा घनिष्ठ संबंध आहेत. ज्या समाजात आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया प्रगत झाली असेल त्या समाजात वृद्धांचा प्रश्न निर्माण झाला आहेत. वास्तविक पाहता वृद्धापकाळात वृद्ध इतरावर अवलंबुन राहतात. इतरांची गरज असते. व्यक्ती शारिरीक व मानसीक दृष्टिने थकलेली असते. अशाच अवलंबित्वाच्या काळात वृद्धांना कामापासून दुर केले जातात. साधारण काम करण्या—या वर्गातील वृद्धांची दशा तर आणखीच चिंताजनक असते. कामगार म्हणून आयुष्यभर मिळवलेली मर्यादित उत्पन्ने गरजा भागवण्यात संपलेली असतात. वृद्धापकाळात उत्पन्नाचा इतर कोणताही मार्ग उरत नाही. कामगार वर्गातील वृद्धांची जबाबदारी टाळण्याचा प्रयत्न करतो. यामुळे वृद्धांच्या समस्या निर्माण झाल्या. वृद्धांचा सांभाळ करणारी पर्यायी व्यवस्था मोठया प्रमाणावर अस्तित्वात नाही.

वृध्दावस्थेतील समस्या:

वृध्दांच्या समस्येच्या विचार करतांना प्रामूख्यांने एक गोष्ट लक्षात ठेवणे अंत्यत आवश्यक आहे. ती म्हणजे जगातील सर्व वृध्दांच्या समस्या समान स्वरूपांच्या नाहीत. देश, समाज,संस्कृतीपरत्वे आणि सामाजिक मूल्य परत्वे संकेत व रूढी प्रमाणे समस्येचे स्वरूप भिन्न असते. पाश्चिमात्य देशाच्या तूलनेमध्ये भारतीय वृध्दांच्या समस्याची तिव्रता खूपच कमी आहे. आजही भारतात बहूताश वृध्दव्यक्ती हे आपल्या कुटूंबासोबतच राहत आहे. परंतू दिवसेंदिवस याचे प्रमाण झपाटयाने कमी होवू लागले आहेत. हेही समाजाचे वास्तव नाकारून चालणार नाही. परिणामी वृध्दांचे लोकसंख्येतील ६.०० टक्के ते ७.०० टक्के

देखील चिंताजनकच होय. वृध्दावस्था हा रोग किंवा व्याधी नाही. मानवी किंवा कोणत्याही प्राण्यानमध्ये हि अवस्था अपरिहार्य असते. वृध्दावस्था हि व्याधी नसली तरी वृध्दावस्थेच्या काळात अनेक शारिरीक आणि मानसीक व्याधी निर्माण होतात. वृध्दावस्था हि आयूष्याची संध्याकाळ असते. त्यामूळे वृध्दव्यक्तीची योग्य काळजी, सेवा सूश्रूषा करणे, मानसीक आणि कौटूंबिक शांतता लाभणे इत्यादी गोष्टी आवश्यक असतात. परंतू या गोष्टीची काळजी घेतली जात नाही उलट वृध्दांकडे दूर्लक्ष केल्या जाते. त्यामूळे त्यांच्या वृध्दावस्थेत अनेक समस्या निर्माण होतात. वृध्दांवस्थेतील महत्वाच्या समस्या या पूढील प्रमाणे—

१. शारिरीक समस्या :

वृध्दावस्थेत व्यक्तीच्या शरीरात बराच जैवीक बदल घडून येतो. वाढत्या वयाबरोबर शरीरात बदल होत असतात. साधारणत: ५० वर्षाच्या वयानंतर हे बदल जाणवू लागतात. शारिरीक बदल हे अंतर्गत आणि बाहयस्वरूपाचे असतात. बाहय बदलावरून एखादी व्यक्ती वृध्द आहे किंवा नाही हे चटकन ओळखता येते. केस पांढरे होणे,चेह—यावर व त्वचेवर सूरकूत्या पडणे, नाकांचा आकार बदलने, चेह—यात बदल होणे, दात पडणे, खांदे खाली झूकणे, हातपायांना कंप सूटणे, इत्यादी प्रकारचे बाहय बदल वृध्दावस्थेत आढळून येतात. तर अंतर्गत बदल मध्ये त्वचाक्षीण होणे, मनोनियंत्रनाचा अभाव,किडनी,पचनसंस्थे संबंधीच्या समस्या निर्माण होतात. ब्लडप्रेशर कमी जास्त होणे, कार्यशक्तीचा —हास कमी दिसणे,ऐकू न येणे, इत्यादी शारिरीक दोष निर्माण होतात.

२. मानसिक समस्या :

वृध्दावस्थेत शारिरीक बदल होतात त्याचप्रमाणे त्यांच्या मानसिकतेत बदल घडवून येतात. वयोमानाप्रमाणे मानसिक बदल होणे अपरिहार्य असते. वृध्दावस्थेत विचार शक्तीचा —हास होणे, कार्यक्षमता कमी होणे, काही शिकण्याची आवड नसणे, विसरभोळेपणा वाढणे, इत्यादी मानसिक बदल होतात. क्षुल्लक कारणांमूळे ते भांडण करतात. वृध्दावस्थेत व्यक्तीमध्ये न्युनगंडाची भावणा प्रामूख्याने आढळून येते. घरातील व्यक्ती आपल्याला विचारित नाही त्यांना आमची गरज राहिली नाही. कुनीही मान देत नाही अशा गोष्टीचाच विचार करतात. या गोष्टीचा परिणाम त्यांच्या वर्तनावर होतो. आणि अनेकदा वृध्दलोकांचे वर्तन विक्षिप्त होते.

३. आर्थिक समस्या :

वृध्दावस्थेमध्ये आर्थिक समस्या हि महत्वाची आहे. कारण वृध्दावस्थेत व्यक्तीची कार्यक्षमता कमी होते. व्यक्ती आर्थिक उत्पादनात सहभाग घेवू शकत नाही. नोकरी करण—या व्यक्ती ५८ किंवा ६० वर्षानंतर निवृत्त होतात. वृध्दापकाळामुळे व्यक्तीला कुणी काम देत नाही. जे लोक नोकरीवर असतात ते निवृत्त झाल्यानंतर घर बांधणे, मुला—मुलीचे लग्न करणे इत्यादी कारणासाठी पैसे खर्च करतात. निवृत्ती वेतनात कुटूंबाचा खर्च भागत नाही. याच काळात औषधांचा खर्च वाढतो. त्यामुळे कमी उत्पन्नात खर्च भागविणे शक्य होत नाही. ज्यांना निवृत्ती वेतन मिळते त्यांची विशेष अशी आर्थिक समस्या नसते. परंतु जे लोक नोकरी करित नव्हते,मोलमजुरी करून आपल्या कुटूंबाचे पालनपोषण करायचे अशा वृध्दांना मात्र आर्थिक समस्या गंभीर आहेत. अनेक निराश्रीत वृध्द भिक्षा मांगतात परंतु पैसा नसल्यामुळे अनेक प्रश्न निर्माण होतात.

४. सामाजिक समस्या :

वृध्दांचे प्रश्न हे व्यक्तीगत स्वरूपाचे असले तरी हे प्रश्न विशिष्ठ वृध्दा पुरते सिमीत नाहीत. देशातील बहूसंख्या वृध्दांच्या संदर्भात हे प्रश्न निर्माण झाले आहेत त्यामूळे वृध्दांची समस्या एक सामाजिक समस्या ठरली आहे. वृध्दांच्या समस्यांच्या परिणाम समाज जिवनांवर देखील होत आहे त्यामूळे वृध्दांचे प्रश्न सोडविण्याची विशेष आवश्यकता भासत आहे. वृध्दावस्थेमूळे व्यक्ती निवृत्त होते. त्याचे आर्थिक नुकसान होते. कमी उत्पन्नामुळे वृध्दांना आपल्या गरजा कमी कराव्या लागतात. वृध्दात्वपुर्वी त्यांच्या समाजात वेगळा दर्जा व भुमिका असते परंतु वृध्दात्वामुळे त्यांचा दर्जा आणि भुमिकेत बदल होतो. दर्जा आणि भुमिकेत बदल झाल्यामुळेत्यांच्यात न्युनगंड निर्माण होतो तर काही वृध्द पुर्वीचे भुमिकेनूसार मानसन्मान मिळावा अशी आशा व्यक्त करतात. परंतु आता त्यांना पुर्वीचा मान सन्मान मिळत नाही. तरूण मंडळी त्यांच्याशी फटकुन वागतात त्यामुळे त्यांच्यात वैकल्य निर्माण होतो. व्यवसायातील किंवा कामाच्या क्षेत्रातील मित्रमंडळी पासून ते दुरावतात या सर्व गोष्टीचा परिणाम त्यांच्या सामाजिक संबंधावर होतो. व्यक्तीचे सामाजिक संबंध कमी होतात. ते एकाकीपणे जिवण जगतात. त्यामुळे वृध्दांच्या मनात सामाजिक असूरक्षततेची भावना निर्माण होते या गोष्टीचा परिणाम त्यांच्या कौटूंबिक जिवनावर होतो. वृध्दांचे विचार आणि कुटूंबातील तरूण लोकांचे विचार यांच्यात तफावत निर्माण होते. त्यातून कौटुंबिक तनाव आणि संघर्ष उद्भवतो. वृध्दलोक आपल्या कुटूंबातील सदस्याबद्दल इतर लोकांशी चर्चा करतात. आपला अनादर करतात व कुटूंबातील लोकांचे वर्तन आवडत नाही कारण वृध्दलोक हे जून्या मुल्य आणि प्रमाणकांना अधिक महत्व देतात तर तरूण मंडळी नविन मुल्य आणि प्रमाणकांचा स्विकार करतांना आढळतात. त्यामुळे वृध्द आणि तरून या दोन पिढयामध्ये संघर्ष होतो आणि त्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होतात.

५. बौध्दीक समस्या :

वृध्दांना बौध्दीक समस्यांचा सामना करावा लागतो. कारण जुनी मुल्य व्यवस्था जावून त्या जागी नविन मुल्य व्यवस्था आलेली असते. त्यामुळे वृध्दांच्या कोणत्याही सल्ल्यांचा फारसा कुणालाही उपयोग नसतो. तसेच काळाचा विचार करतांना वृध्दांच्या सर्व कल्पना मान्य करणे ही तरूणांना शक्य नसतो. परिणामी घरात तरूण व वृध्दव्यक्ती यांच्यात वारंवार संघर्ष होतात. संघर्ष करण्यासाठी शारिरीक स्थिती नसतांना देखील जर वृध्दांनी संघर्ष केला तर त्यांचीच पुन्हा जास्त शारिरीक हाणी होते तसेच रिकामा वेळ भरपूर असल्याने व दूस—यांकडे वेळेचा अभाव असल्याने त्यांना आपल्या भावना इतरांजवळ व्यवस्थित पध्दतीने व्यक्त करणे ही शक्य नसते.परिणामी एक तर वृध्द स्वत:शीच बोलतात किंवा एकदम अबोल होतात. हि बौध्दीक समस्या बहुतेकांच्या संदर्भात निर्माण झालेली दिसून येतो.

उपाययोजना :

निवृत्ती वेतन सुरू करून किंवा वृध्दाश्रम सुरू करूण वृध्दांची समस्या सुटणे शक्य नाही.असे अलिकडच्या काळात जाणवू लागले आहे. कारण वृध्दांची समस्या केवळ अन्न, वस्त्र,निवारा,व आरोग्य याच घटकांशी संबंधीत नाही तर ती ब—याच प्रमाणात भावनिक पातळीवरची आहे. ढासळत्या मुल्य व्यवस्थेवर वृध्दांना समाजात राहणे अशक्य होत असेल तर तो दोष समाजांचा आहे. वृध्दांचा नाही हे मान्य केले पाहिजे. अनेक लोक तारूंण्यात आपल्या वृध्दापकाळाची सोय करून ठेवतात. अनेक क्षेत्रात सेवा निवृत्तीवेतन मिळते परंतु भावना आटलेल्या असतिल व रिकामा वेळ जात नसेल तर वृध्दांमध्ये एक प्रकारची प्रमाणक रचना निर्माण होते व आर्थिक दृष्टया संपन्न असलेले वृध्द देखील आलेला दिवस ढकलने अशा मनोवृत्तीने समाजात वावरत असलेले दिसुन येतात या साठी पुढील काही सूचना करता येतील जेणे करून वृध्दांना वेळ चांगला घालविता येईल. आश्चर्यकारक बाब अशी आहे की, आर्थिकदृष्टया निम्न वर्गात वृध्दापकाळाच्या समस्या फारशा निर्माण होत नाहीत तर आर्थिक दृष्टया मध्यम वर्गियात त्या जास्त प्रमाणात निर्माण होतात कारण मध्यम वर्गीयांनी जिवन कसे घालवावे या विषयी एक ठराविक दृष्टी बनलेली असते. वृध्दपकाळात व्यक्तीला जन्मभर सांभाळलेली मुल्य बदलता येणे शक्य नसते. त्यामूळे तरूण पिढीनेदेखील त्यांच्याशी तडजोड करूनच वागले पाहिजे.

१. वृध्दांनी प्राप्त परिस्थिती बदलने आपल्या हाती नाही हे मान्य करून तरूणांशी अनुकूलता साधावी.
२. विचारल्याशिवाय उगीचच आपली मते मांडीत बसू नये कारण त्यामूळे त्यांच्या संपर्कामध्ये येणारे लोक कंटाळतात व त्यांना टाळतात.
३. वृध्दांनी शक्य असल्यास पर्यटन करावे तशा अनेक सवलतीत पर्यटनाच्या योजना अस्तीत्वात आहेत.
४. एखादा छंद उदा. लिहणे, वाचणे, असा वृध्दानी स्वत:ला लावून घ्यावा,जेणेकरून त्यांना रिकाम्या वेळेची समस्या जाणवणार नाही.
५. सगळयाच गोष्टी स्वत:च्या मनासारख्या घडणार नाहीत हे वृध्दांनी मनोमनी मान्य करावे व घटनांबद्दल प्रदर्शन करणे टाळावे, त्यामुळे कौटूबिंक संघर्ष ओढवणार नाहीत.
६. जेष्ठ नागरिक संघाची सीापना गावोगावी व्हावी जेणेकरून वृध्दांना तेथे आपला वेळ अधिक चांगला घालविता येईल.
७. कुटूंबात रहावे लागत असल्यास कौटूंबिक परिस्थितीशी स्वत:चे समायोजन करून घ्यावे.

थोडक्यात, वृध्दांनी व तरूणांनी परस्परांच्या मदतीने हि समस्या सोडविली पाहीजे. वृध्दावस्था हि काही व्याधी नव्हे तर प्रत्येक व्यक्तीच्या आयूष्यात येणारी ती अटळ व्यवस्था आहे. ती आनंदी अवस्थेत घालविणे हे आवश्यक आहे. वृध्दांनी काही प्रमाणात स्वत:चा वेळ समाजसेवेसाठी दिला तर त्यांच्या माध्यमातूनही समाजाचा बराचसा विकास साध्य होवू शकेल.

संदर्भ :

१. आगलावे, प्रदिप, (२००९), भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, नागपूर, साईनाथ प्रकाशन.
२. हडप, गोविंद आणि जोशी, अरविंद, (२००७), वृध्दांच्या सामाजिक समस्या आणि ज्येष्ठाचे समुपदेशन, नागपूर, पिंपळापूरे प्रकाशन.
३. खडसे, भा. की., (१९९२), भारतीय सामाजिक समस्या, नागपूर,मंगेश प्रकाशन.
४. लोटे,रा.ज., (१९८५), सामाजिक समस्या, नागपूर,पिंपळापूरे प्रकाशन.
५. मदन, जी. आर., (२००१),भारतीय सामाजिक समस्याएँ, जवाहरनगर, विवेक प्रकाशन.

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, October 2022, Volume-14 Issue-15

सोलापूर जिल्ह्यातील साक्षरतेचा चिकित्सक अभ्यास

श्री नानासाहेब दत्तात्रय वाघमोडे

उपशिक्षक, भूगोल विभाग, श्री शिवाजी विद्यालय व ज्युनिअर कॉलेज महुद, ता. सांगोला, जिल्हा.सोलापूर व कर्मवीर भाऊराव पाटील विद्यालय व रमेश खलीपे ज्युनिअर कॉलेज, पिलीव, ता.माळशिरस, जि. सोलापूर

Email: nanasahebw2@gmail.com

DOI: 10.5281/zenodo.7309523

सारांश:

भारत देशातील राष्ट्रीय साक्षरता अभियानानुसार,जर एखाद्या व्यक्तीला त्याचे नाव वाचता आणि लिहिता येत असेल तर तो साक्षर आहे असे संबोधले जाते. लोकसंख्येतील साक्षरतेची कमी पातळी सामाजिक आणि आर्थिक विकास आणि राजकीय शक्तीच्या मार्गावर अडसर बनून राहते. निरक्षरता ही कोणत्याही देशातील विकासाला हानिकारक असते. विशेषत: समाजातील प्रौढांमध्ये तंत्रज्ञान सामाजिक विकासामध्ये साक्षरता ही महत्वाची भूमिका बजावते. साक्षरता हे लोकसंख्येचे गुणात्मक गुणधर्म आहे जे एखाद्या क्षेत्राच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाचा एक विश्वसनीय निर्देशांक आहे (Chandana, R.C. and Sidhu, M.S.1980). अभ्यास क्षेत्रामध्ये करमाळा, माढा, मोहोळ, दक्षिण सोलापूर, पंढरपूर आणि सांगोला येथे जास्त साक्षरता वाढीचा दर आढळतो, कारण शैक्षणिक सुविधेची उपलब्धता. बार्शी, उत्तर सोलापूर, माळशिरस आणि मंगळवेढा तालुक्यामध्ये साक्षरतेच्या दरात मध्यम वाढ नोंदवली गेली आहे. साक्षरता दराची कमी वाढ फक्त अक्कलकोट तहसीलमध्ये नोंदवली गेली आहे.

बीजसंज्ञा: *साक्षर, निरक्षर, विकास, साधनसंपत्ती, लोकसंख्या इ.*

प्रस्तावना:

साक्षरता म्हणजे साक्षर असणे म्हणजेच वाचन आणि लिहिण्याची क्षमता असणे. वेगवेगळया देशांमध्ये साक्षरतेचे वेगवेगळे मानक आहेत. भारतातील राष्ट्रीय साक्षरता अभियानानुसार, जर एखाद्या व्यक्तीने आपले नाव लिहिण्याची आणि वाचण्याची क्षमता प्राप्त केली तर त्याला साक्षर मानले जाते (Wikipedia). साक्षरता याचा अर्थ असा होतो की, देशातील अशिक्षित लोकांना शिक्षित करून त्यांना साक्षर (अक्षर ओळख असने) करणे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर, साक्षर असणे म्हणजे लिहिता-वाचता येणे होय. सध्या वर्तमान काळात शिक्षणाचे महत्त्व भरपूर आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी एका ठिकाणी म्हटले आहे की शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे ते पिल्यावर माणूस गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही. शिक्षण ही जीवनातील एक आवश्यक बाब आहे. याशिवाय अशिक्षित लोकही आपल्याच समाजाचा भाग आहेत. आणि त्यांना साक्षर करणे आपले कर्तव्य आहे. कारण जर एखाद्या देशाचा प्रत्येक नागरिक साक्षर असेल तरच त्या देशाची प्रगती होईल. साक्षरतेचा संबंध देशाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाशी आहे. शिक्षणाशिवाय व्यक्तीचे जीवन पशूप्रमाणे होते. निरक्षर लोक शासनाकडून आलेल्या योजना व्यवस्थित समजू शकत नाही व यामुळे त्यांना सरकारी योजनांचा लाभ मिळत नाही. साक्षर लोक शासनाच्या योग्य निर्णयांमध्ये सहयोग करतात आणि चुकीच्या निर्णयांचा विरोध देखील करतात. साक्षर व्यक्तीला आपल्या मताची किंमत माहिती असते. म्हणून तो योग्य नेत्यालाच आपले मत देतो.

आपला भारत देश हा कृषिप्रधान देश आहे. प्रामुख्याने जर या देशातील शेतकरी साक्षर असेल तरच तो शेतीमधून अधिक उत्पन्न प्राप्त करू शकतो. शिकलेले शेतकरी वैज्ञानिक पद्धतीने शेती करतात. ते नवनवीन आधुनिक उपकरणांचा उपयोग करून शेतातून अधिक धान्य उत्पन्न करतात. आणि आपल्या गावाचा व देशाचा विकास करतात. निरक्षरता ही देशाच्या विकासा बाधक आहे. निरक्षर लोक शासनाकडून आलेल्या योजना व्यवस्थित समजू शकत नाही व यामुळे त्यांना सरकारी योजनांचा लाभ मिळत नाही. साक्षर लोक शासनाच्या योग्य निर्णयांमध्ये सहयोग करतात आणि चुकीच्या निर्णयांचा विरोध देखील करतात.

अभ्यास क्षेत्र:

सोलापूर जिल्हा हा भीमा-सीना नद्यांच्या खोऱ्यात वसलेला आहे. भीमा नदीचा उगम हा भीमाशंकर पुणे जिल्ह्यात होऊन महाराष्ट्र राज्यातील सोलापूर जिल्ह्यातुन पुढे कर्नाटक राज्यात कृष्णा नदीला मिळते. सोलापूर जिल्ह्याचे स्थान हे 17°10' उत्तर ते 18°32' उत्तर अक्षांश आणि 74°42' पूर्व ते 76°15' पूर्व रेखांश दरम्यान आहे. सोलापूर जिल्ह्याच्या पश्चिम दिशेस महादेव डोंगररांगा तर पुर्वेस उस्मानाबाद जिल्ह्यातील बालाघाटच्या डोंगररांगा आहेत. जिल्ह्याच्या नैऋत्येस सांगली, पश्चिमेस सातारा, वायव्येस पुणे, उत्तरेस अहमदनगर, पूर्वेस बीड व उस्मानाबाद आणि दक्षिणेस कर्नाटक राज्यातील विजापूर जिल्हा हे लगतचे जिल्हे आहेत. जिल्ह्याचे प्रशासकीय कामकाजासाठी अकरा तालुक्यांमध्ये विभागणी केली आहे, ज्यामध्ये 1150 गावे आणि 13 शहरी भाग आहेत. करमाळा, माढा, बार्शी, उत्तर सोलापूर, दक्षिण सोलापूर, मोहोळ, पंढरपूर, माळशिरस, सांगोला, मंगळवेढा, अक्कलकोट हे अकरा तालुके आहेत. 2011 च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या 43,17,756 होती. ज्या मध्ये नागरी लोकसंख्या ही 29,18,665 आणि ग्रामिण लोकसंख्या 20,81,749 होती. महाराष्ट्र राज्यामध्ये सोलापूर जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ सुमारे 4.8 टक्के आहे आणि सुमारे 4.51 टक्के लोकसंख्या ही सोलापूर जिल्ह्याची आहे. महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांमध्ये सोलापूर जिल्हा हा क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने चौथ्या क्रमांकावर आणि लोकसंख्येच्या

दृष्टीने सातव्या क्रमांकावर आहे. जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र 14,889 चौरस किलोमीटर आहे.

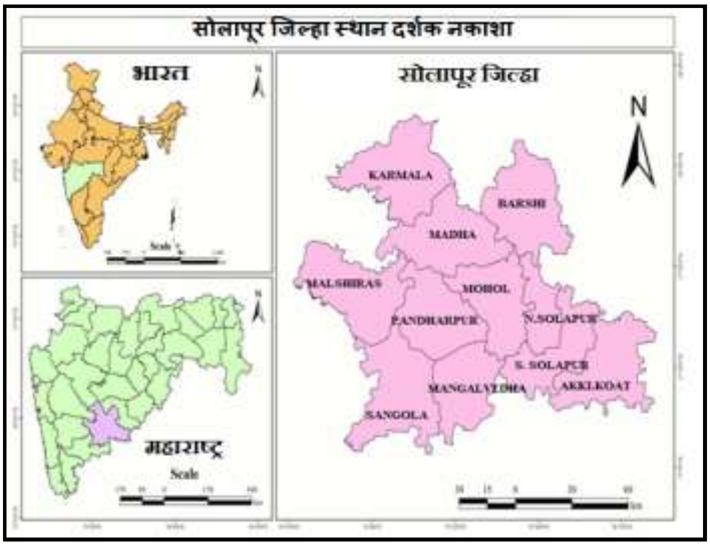

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

सोलापूर जिल्ह्याच्या साक्षरतेचा अभ्यास करण्याकरिता खालील उद्दिष्टे प्रामुख्याने विचारात घेतली आहेत.

1. सोलापूर जिल्ह्यातील साक्षरता वाढीचा दर अभ्यासने.
2. सोलापूर जिल्ह्यातील साक्षरता वितरण अभ्यासने.

माहितीचा स्रोत आणि संशोधन / अभ्यास पद्धती:

सध्याचा साक्षरतेचा अभ्यास हा प्रामुख्याने दुय्यम माहितीच्या स्रोतावर आधारित आहे. सन 2001 आणि 2011 मधील सोलापूर जिल्ह्याच्या, जिल्हा जनगणनेच्या अहवालामधुन साक्षरता विषयक माहिती गोळा करून त्याचे पृथ्थकरण केले आहे. भौगोलिक दृष्टिकोनातून माहितेचे विश्लेषण आणि व्याख्या करण्यात आली आहे. संगणकाद्वारे एम. एस. एक्सेल मध्ये या माहितीवर प्रक्रिया, विश्लेषण आणि प्रतिनिधित्व करण्यासाठी वापर केला आहे. साक्षरतेचे जास्त, मध्यम आणि कमी नमुने तपशीलवार तपासले आहेत. साक्षरता दराचे मोजमाप खालील सूत्राच्या सहायाने केले गेले आहे.

$$\text{साक्षरता दर} = \frac{\text{साक्षर लोकसंख्या}}{\text{एकूण लोकसंख्या}} \times 100$$

(वय वर्षे 6 च्या पुढे)

माहितीचे संकलन केल्या नंतर, त्याची गणना केली जाते आणि विश्लेषण केले जाते कारण त्यामधिल चढउतार टाळण्यासाठी आणि विश्वसनीय परिणाम मिळविण्यासाठी तालुका हे संशोधनाचे मूळ एकक म्हणून घेतले आहे.

सोलापूर जिल्हा 2001 आणि 2011 साक्षरता दर:

सन 2001 मधील साक्षरता:

खालील तक्त्यात 2001 मधील एकूण अभ्यास क्षेत्रामध्ये 71.70 टक्के साक्षरता आहे, परंतु स्थानिक वितरण हे तालुक्या तालुक्यामध्ये बदललेले आढळते. जास्त साक्षरता (72.82% च्या वर) दोन तालुक्यामध्ये म्हणजे बार्शी आणि उत्तर सोलापूर या तालुक्यामध्ये आढळते कारण हे तालुके शैक्षणिक, सामाजिक दृष्ट्या विकसित आहेत. माढा आणि माळशिरस तालुक्यांत मध्यम साक्षरता (69.56 ते 72.82%) नोंदवली गेली आहे. करमाळा, मोहोळ, पंढरपूर, दक्षिण सोलापूर, सांगोला, मंगळवेढा आणि अक्कलकोट या तालुक्यांमध्ये साक्षरतेची कमी वाढ (69.56% पेक्षा कमी) नोंदली गेली आहे कारण या तहसीलमध्ये शैक्षणिक सुविधांचा विकास कमी आहे.

तक्ता क्र. 1 सोलापूर जिल्हा साक्षरता वाढीचा दर 2001 ते 2011

तालुके	साक्षरता (%)		साक्षरता वाढीचा दर (%) 2001 ते 2011
	2001	2011	
करमाळा	68.7	75.52	9.93
माढा	70.1	77.12	10.01
बार्शी	74.1	78.93	6.52
उ. सोलापूर	76.1	82.07	7.84
द. सोलापूर	67.4	73.42	8.93
मोहोळ	69.5	75.77	9.02
पंढरपूर	69.8	77.68	11.29
माळशिरस	71.7	76.63	6.88
सांगोला	66.3	72.89	9.94
मंगळवेढा	66.7	72.25	8.32
अक्कलकोट	67.7	69.63	2.85
सोलापूर जिल्हा	71.70	77.02	7.42

(माहीतीचा स्त्रोत: सोलापूर जिल्हा जनगणना अहवाल 2001 आणि 2011)

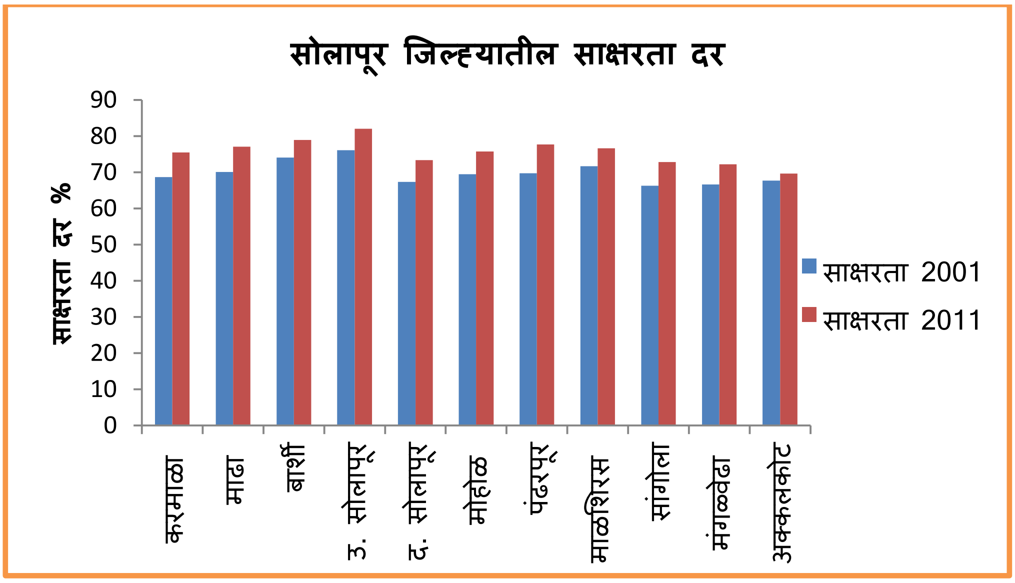

सन 2011 मधील साक्षरता:

वरील तक्त्यात 2011 मधील एकूण अभ्यास क्षेत्रामध्ये 77.02 टक्के साक्षरता आहे, परंतु स्थानिक वितरण हे तालुक्या तालुक्यामध्ये बदललेले आढळते. जास्त साक्षरता (77.91 % च्या वर) दोन तालुक्यामध्ये म्हणजे बार्शी आणि उत्तर सोलापूर या तालुक्यामध्ये आढळते कारण हे तालुके शैक्षणिक, सामाजिक दृष्ट्या विकसित आहेत. करमाळा, माढा, मोहोळ, पंढरपूर आणि माळशिरस तालुक्यांत मध्यम साक्षरता (73.77 to 77.91 %) नोंदवली गेली आहे. दक्षिण सोलापूर, सांगोला, मंगळवेढा आणि अक्कलकोट या तालुक्यांमध्ये साक्षरतेची कमी वाढ (73.77 % पेक्षा कमी) नोंदली गेली आहे कारण या तहसीलमध्ये शैक्षणिक सुविधांचा विकास कमी आहे.

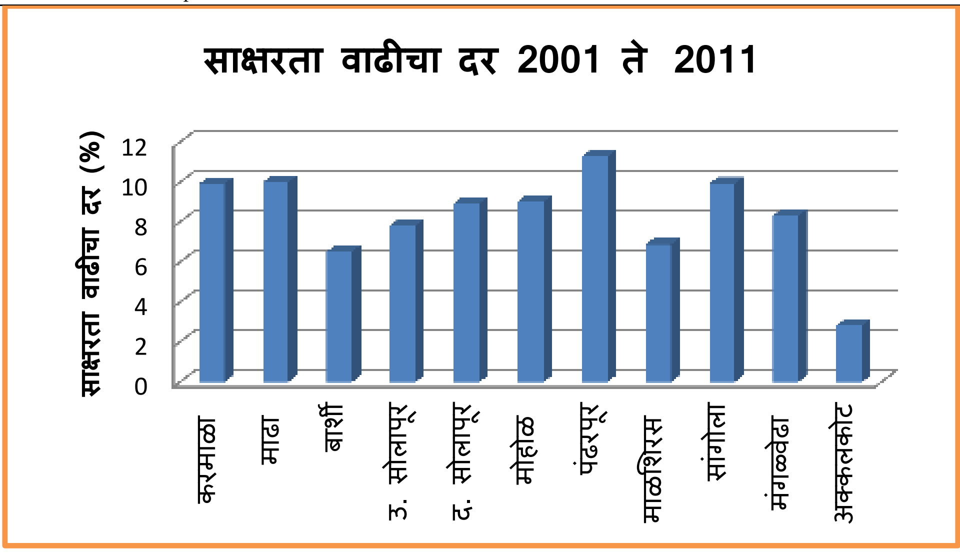

अभ्यास क्षेत्रातील साक्षरता वाढीचा दर (सन 2001 ते 2011):

तक्ता क्र. 1 हे दर्शवतो की संपूर्ण अभ्यास क्षेत्रात तपासाच्या कालावधीत साक्षरता दरात +07.42 टक्के वाढ झाली आहे. परंतु स्थानिक वितरण तालुक्या- तालुक्यामध्ये बदलते. करमाळा, माढा, मोहोळ, दक्षिण सोलापूर, पंढरपूर आणि सांगोला येथे जास्त साक्षरता वाढीचा दर (8.48% पेक्षा जास्त) आढळतो, कारण शैक्षणिक सुविधेची उपलब्धता, ज्यामुळे या तालुक्यामध्ये साक्षरतेचा जास्त दर आढळतो. बार्शी, उत्तर सोलापूर, माळशिरस आणि मंगळवेढा तालुक्यामध्ये साक्षरतेच्या दरात (5.66 ते 8.48 %) मध्यम वाढ नोंदवली गेली आहे. साक्षरता दराची कमी वाढ (5.66% च्या खाली) फक्त अक्कलकोट तहसीलमध्ये म्हणजेच 2.85 टक्के नोंदवली गेली आहे.

निष्कर्ष:

एकूणच संशोधन कालावधीमधील अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की अभ्यास क्षेत्रातील साक्षरता दरावर सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक घटकांचा मोठा प्रभाव आहे. सर्वात जास्त एकूण लोकसंख्येची साक्षरता ही प्रामुख्याने उत्तर सोलापूर, बार्शी तालुक्यांमध्ये असल्याचे आढळून येते, याचे मुख्य कारण म्हणजे हे तालुके शैक्षणिक, सामाजिक दृष्ट्या विकसित आहेत. करमाळा, माढा, मोहोळ, पंढरपूर आणि माळशिरस तालुक्यांत मध्यम साक्षरता नोंदवली गेली आहे तर दक्षिण सोलापूर, सांगोला, मंगळवेढा आणि अक्कलकोट या तालुक्यांमध्ये साक्षरतेची कमी वाढ नोंदली गेली आहे कारण या तहसीलमध्ये शैक्षणिक सुविधांचा विकास कमी आहे. अभ्यास क्षेत्रामध्ये करमाळा, माढा, मोहोळ, दक्षिण सोलापूर, पंढरपूर आणि सांगोला येथे जास्त साक्षरता वाढीचा दर आढळतो, कारण शैक्षणिक सुविधेची उपलब्धता. बार्शी, उत्तर सोलापूर, माळशिरस आणि मंगळवेढा तालुक्यामध्ये साक्षरतेच्या दरात मध्यम वाढ नोंदवली गेली आहे. साक्षरता दराची कमी वाढ फक्त अक्कलकोट तहसीलमध्ये नोंदवली गेली आहे.

संदर्भ:

1. D.G. Ujalambe (2008): An Analysis of Population Pressure and Landuse Pattern in Parbhani District Unpublished Ph.D. thesis submitted to SRTMU Nanded.
2. S.S. Venkatrao (2008): Study of Industrial Development in Parbhani District- A Geographical Review Unpublished Ph.D. thesis submitted to BAMU Aurangabad.
3. Chandana, R.C. and Sidhu, M.S.(1980): Introductioj n to population Geography, Kalyani publishers, New Delhi.
4. *ए. बी. सौदी आणि पी. एस. 'कोळेकर मानवी लोकसंख्या भूगोल' निराली प्रकाशन, पुणे 1995.*
5. *सोलापूर जिल्हा जनगणना अहवाल 2001 आणि 2011.*
6. *सोलापूर जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन सन 2014, सोलापूर जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय सोलापूर.*

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, October 2022, Volume-14 Issue-15

कृतीशील व आधुनिक भारताचे निर्माते पंडित जवाहरलाल नेहरु

डॉ. संभाजी संतोष पाटील
श्री.शि.वि.प्र. संस्थेचे भाऊसाहेब ना.स. पाटील साहित्य व
मु.फि.मु.अ. वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे
Email- sspatil2011@rediffmail.com

DOI: 10.5281/zenodo.7309529

प्रस्तावना — पंडित जवाहरलाल नेहरु हे स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान होते. ते एक अत्यंत संपन्न व प्रभावी व्यक्तीमत्व होते. स्वातंत्र्य लढ्यातील ते अग्रणी नेते होते. स्वतंत्र्य भारताचे अत्यंत लोकप्रिय पंतप्रधान याबरोबरच ते विविध विषयांचे व्यासंगी अभ्यासक आणि विचारवंत होते. इतिहास, धर्म, राजकारण, अर्थकारण, परराष्ट्र नीती अशा विविध विषयांवर स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळापासून त्यांनी भाषण, लेखनातुन आपले विचार मांडलेत. सुदैवाने आपल्या विचारांना मुर्त स्वरुप देण्याची संधी त्यांना लाभली. स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान म्हणून भारताचे भवितव्य घडविण्याची संधी त्यांना मिळाली. नेहरुंच्या विचारातील द्रष्टेपणा, त्यांचे प्रभावी व्यक्तीमत्त्व यामुळे पंतप्रधानपदाच्या त्यांच्या कारकिर्दित देशाच्या सर्व राज्यकारभारावर आणि धारेणावर त्यांच्याच विचारांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. स्वतंत्र भारताची राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, परराष्ट्रनिती कोणत्या एका व्यक्तीच्या विचारांनी सर्वात जास्त प्रभावित झाली असेल तर ती नेहरुच्यांच होय. भारतीय लोकांमध्ये असलेले दारिद्र्य, अज्ञान, विषमता नष्ट करुन संपन्न, समृध्द आणि समतेच्या तत्वावर आधारलेल्या समाजाचे स्वप्न साकार करण्याची संधी आपणास मिळालेली आहे याची जाणीव पंडित नेहरूंना होती. फाळणी जन्य हिंसाचार, जातीय दंगली, संविधान निर्मितीची क्लीष्ट प्रक्रिया, उंचावलेल्या भारतीय लोकांच्या अपेक्षा, काश्मीरचा प्रश्न इतर आव्हाने त्यांच्या नेतृत्वाखाली नवस्वातंत्र भारताच्या शासनाने समर्थपणे पेलली. असंख्य प्रश्नांना तोंड देत असतांनाच या देशात लोकशाही व समाजवाद यांची पायाभरणी करणे या देशाची आर्थिक नियोजनाची व विकासाची प्रक्रिया गतीमान करणे, आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा व सुरक्षितता अबाधित ठेवील असे परराष्ट्र धारेण आखणे, अंमलात आणणे अशा मुलभूत महत्वाच्या जबाबदाऱ्या त्यांच्या नेतृत्वाखाली सरकारने पेलल्या. भारताला आधुनिकतेच्या वाटेवर आणण्याच्या कामात त्यांचा महत्वपूर्ण वाटा आहे. त्यांचपूर्वी समाजवाद म्हणजे एक अंधुकशी संकल्पना एवढीच मांडणी झाली होती. नेहरुंनी समाजवादाला राष्ट्रसभेच्या चळवळीचे तत्वज्ञान बनविले आणि सत्तेवर आल्यानंतर ते प्रत्यक्षात आणण्याचे प्रयत्न केले. आधीच्या विचारकांनी लोकशाही व स्वराज्य यांनाच साध्य मानले होते. पंडित नेहरूंनी त्यांचा विचार सामान्य माणसाला सुखाचे जीवन देणारी साधने यादृष्टीने केला. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याकडे जागतीक पातळीवरील स्वातंत्र्य चळवळीचा एक भाग त्यांनी पाहिला. बंदिस्त विचार, राजकारणाचे धार्मिकीकरण आणि धर्मवेड यांच्याविरुध्द लढा पुकारुन पंडित नेहरूंनी विज्ञाननिष्ठा, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय प्रश्नांचा धर्मनिरपेक्ष विचार आणि आधुनिक दृष्टिकोन याची कास धरली, ते ध्येवादी होते. एक मुत्सदी राजकारणी होते. उत्तम लेखक, इतिहास तज्ञ, विज्ञाननिष्ठ, आदर्श प्रशासक, समाजवादी विचारांचे प्रवर्तक, शांतता निर्माण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर केलेल्या कार्यातुन शांतीदुत निर्माण झाला. महत्वाचे उदयोगांचे राष्ट्रीकरण, जमीनदारी समाप्त करणे, सहकारी तत्वावर शेती विकास करणे हि नियोजनाची महत्वाची उद्दिष्टये होती. राष्ट्रीय स्वावलंबन, अन्नधान्यात स्वावलंबन असावे, आंतरराष्ट्रीय बाजारात स्पर्धा न करता व्यापार करावा हे पंडित नेहरूंच्या संदर्भातील विचार मानवतावादी होता. आधुनिक भारताचे जनक म्हणून त्यांना आजही गौरविण्यात येते. त्यांनी भारताची निस्वार्थ सेवा स्वातंत्र्यपुर्व काळात देशास मुक्त करण्यापासुन ते विकसीत भारत करण्यासाठी केली. भारतीय धर्मनिरपेक्षता हि त्यांच्याच कार्याची देण आहे पंडित नेहरू यांचे विचार फारच उपयुक्त व मोलाचे आहेत.

संशोधनाचा उद्देश

कृतीशील व आधुनिक भारताचे निर्माते पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा उद्देश आहे.

संशोधन पध्दत

कृतीशील व आधुनिक भारताचे निर्माते पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा अभ्यास करतांना ऐतिहासिक नोंदी व इतरांनी नोंदविलेली मते याची माहिती विविध साधनांद्वारे प्राप्त केली आहे. या लघुशोध निबंधासाठी संदर्भग्रंथ, पुस्तके, गौरवग्रंथ, इंटरनेट, वर्तमानपत्र इत्यादी दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आला असून आशय विश्लेषणाचे तंत्र वापरुन मुद्देसुद मांडणी करण्यात आली आहे.

विषयाचे महत्व

आधुनिक भारताच्या जडण—घडणेत पंडीत नेहरू यांनी फार मोलाचे योगदान दिले आहे. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात ब्रिटीशांनी त्यांना नउ वर्ष तुरुंगात डांबले होते. भारताचे ते पहिले पंतप्रधान होते. समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय, गटनिरपेक्षता हि त्यांच्या विचारांची प्रमुख तत्वे होती. ते राष्ट्रवादी व मानवतावादी होते. आंतरराष्ट्रीय वादाचे ते भारतातील प्रमुख तत्ववेत्ते होते. त्यांनी भारताची सेवा केली भारतात नियोजन विकास करण्यासाठी नियोजन आयोगाची स्थापना करण्यात आली. नेहरू हे नियोजन आयोगाचे पहिले अध्यक्ष होते. त्यांनीच भारतात नियोजनातून विकास प्रक्रिया सुरु केली. मोठमोठ्या उद्योगधंद्यावर राज्याचे नियंत्रण असेल. बॅंका, रेल्व, सहकार या महत्वाच्या सेवा क्षेत्रात राज्यांचा अधिकार तसेच जमिनी खाजगी मालकीची असेल पण जमीन धारण्याची क्षमता कायद्याने मर्यादित केलेली असेल. खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्राने सहकार्याने काम करावे. निवड क्षेत्रांचे राष्ट्रीयीकरण करुन इतर क्षेत्र खजगी ठेवण्यात यावे या विचारांनी पंडित नेहरूंनी महत्व दिले.

१. लोकशाही विषयी विचार

पंडित नेहरूंच्या विचारांच्या पाश्चात्य उदारमतवादाचा प्रभाव होता. भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर स्पष्टपणे दिसून येते. संसदिय शासन पध्दती व लोकशाही मूल्ये यावर त्यांचा विश्वास होता. या विश्वासामुळेच त्याच्यात हुकुमशहा होण्याचा विचारदेखील आला नाही. सामान्य माणसांवर, मानवी एकतेवर, निर्भय व नि:पक्षपाती निवडणुकांवर, विचार अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर, वृत्तपत्र स्वातंत्र्यावर व संसदिय शासनपध्दतीवर त्यांचा विश्वास होता. ते पुर्णत: लोकशाहीवादी होते. भारतातील संसदिय लोकशाहीचे ते जनक आहेत. "पंडित नेहरूंना लोकशाही म्हणजे जीवन जगण्याचा मार्ग अपेक्षीत होता. लोकशाही सर्वत्र त्यांना हवी होती. त्यासाठी शिक्षण व स्वशासन आवश्यक आहे. समाजाचे स्वशासन म्हणजे लोकशाही, लोकशाहीची संकल्पना त्यांच्यासाठी राजकीय, धर्मनिरपेक्ष, मानवतावादी होता."[१] लोकशाहीशी एकनिष्ठ राहण्याची व देशसेवा करण्याची प्रतिज्ञा त्यांनी फार पुर्वीच घेतलेली होती. परंतु

लोकशाही ही राजकीय स्वातंत्र्यासाठी अशी गरजेची होती. तशीच स्त्रिया, मागासवर्ग, दरिद्री, कष्टकरी यांची दडपशाही संपवून समता प्रस्थापित करण्यासाठीसुध्दा आवश्यक होती. राजकीय धटकांइतकाच त्यांचा सामाजिक घटकांवर भर होता. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता प्रस्थापीत करणे हे त्यांच्या लोकशहीचे उद्दिष्ट होते. एका नवीन समाजरचनेच्या उभारणीचे हे ध्येय होते त्यासाठी समाजव्यस्थेच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय अंगाचे नियंत्रण करणाऱ्या वर्गाचे आव्हान होते. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर नेहरूंची गाढ श्रध्दा होती. व्यक्तीच्या ठिकाणी असणाऱ्या नैसर्गिक बुध्दीमत्ता विवेकशक्ती यावर त्यांचा विश्वास होता. व्यक्तीला पुरेशी संधी मिळाल्यास तिचा विकास होईल असे त्यांना वाटत होते. राज्याच्या सर्वश्रेष्ठतेसाठी व्यक्तीचा बळी देणे नेहरूंना मान्य नव्हते ते हाडाचे लोकशाहीवादी होते. लोकशाहीची त्यांची संकल्पना विस्तृत, गतीमान, स्थितीशील नव्हती. त्यांच्यादृष्टीने चांगल्या सुसंस्कृत संपन्न जीवनाचे उद्दिष्ट साधणारे लोकशाही हे साधन होते. लेकशाही काही मूल्यांची आणि नैतिक मानदंडाची योजना होती. पंडित नेहरूंनी एकाधिकारशाही आणि सत्तेचे केंद्रीकरण यांचा नेहमीच तिरस्कार केला. व्यक्तीला विचार, मुद्रण, उपासना संघटना अशी स्वातंत्रे मिळाली पाहिजे असा त्यांचा विचार होता. अर्थातच हि स्वातत्र्ये अनिर्बंधित असु नये. देशाची सुरक्षितता आणि व्यक्तीचे स्वातंत्र्य यात नेहरूंनी समतोल साधण्यावर भर दिला. स्वातंत्र्याचे जसे नेहरू भेक्ते होते तसेच शांतताप्रेमीही होते. युध्द व हिंसा यांना त्यांच्या विचारात स्थान नव्हते. आपल्या सभोवतालच्या समस्या शांततेच्या मार्गाने हाताळाव्या प्रश्न सोडवतांना शांतता ढळू देऊ नये यावर त्यांचा कटाक्ष होता. घटनात्मक मार्गाचे ते पुरस्कर्ते होते. त्याकरिता मन वळवणे वाटाघाटी करणे, मध्यस्थाची, लवादाची योजना करणे, बळाचा वापर करण्याऐवजी समायोजन, परस्पर सामंजस्य यांचा अवलंब करणे या लोकशाही पध्दतींवर नेहरूंची श्रध्दा होती. सर्वाधिक लोकशाहीचा दृष्टीकोन मांडणारे नेहरू लोकशाही हा जीवनाचा मार्ग आहे. समाजातील जात, वंश, वर्ण, धर्म यासारख्या कृत्रिम अडथळ्यांना घालवणे लोकशाही प्रस्थापनेसाठी आवश्यक आहे. राजकीय, आर्थिक, सामाजिक स्वातंत्र्य व समतेवर आधारित समाजव्यवस्था यांचा समन्वय आवश्यक आहे. त्यांना परस्परांपासून अलग करणे मान्य नव्हते. पाश्चात्य लोकशाहीच्या ते विरोधात होते. कारण पाश्चात्य लोकशाहीत सत्तेची मक्तेदारी, आर्थिक बाबतीत संपन्न लोकांची असते. श्रीमंत वर्ग कायम सत्तेंत असतो तेथे लोकशाही संस्थांचा उपयोग श्रीमंताच्या हितसंबंधाचे रक्षण करण्यासाठी केला जातो. नेहरूंच्या मते वर्तमान युग समतेचे युग आहे. मात्र सर्वत्र समता नाकारली जात आहे. मात्र जोपर्यंत समतेवर आधारित लोकशाही अस्तीत्वात येत नाही, तोपर्यंत वास्तविक लोकशाही अस्तित्वात येणार नाही. आर्थिक लोकशाहीवर नेहमीच भर होता. कारण त्याशिवाय समाजवादी समाजरचना अस्त्वित येणार नाही असे त्यांना वाटत होते. समाजातील सामाजिक, आर्थिक विषमता भेदभाव संपविल्याशिवाय लोकशाही यशस्वी होणार नाही. पंडित नेहरू लोकशाहीच्याच बाजूने होते. त्यांच्या मते संसदिय लोकशाही गतीशील व्यवस्था आहे. हि व्यवस्था सातत्य व बदल झेलते. हि व्यवस्था शिस्तीला स्थान देते. संसदिय शासन पध्दतीमुळे उद्देश प्राप्ती शांततामय मार्गाने होऊ शकते. संसदिय शासन पध्दतीच्या बाबतीत नेहरूंचे असे मत होते की, हि पध्दत यशस्वी होण्यासाठी सहकार्य, प्रतिबध्दता व स्व शासनाची गरज आहे.

२.समजावादाविषयी विचार :—

समाजवाद नेहरुंच्या व्यक्तीमत्वाचा महत्वाचा भाग होता. शोषणमुक्त समाजवादी भारत हे त्यांचे उदिदष्टे होते. राष्ट्रीय कॉंग्रेसने ज्या समाजवादी विचारांना त्यांच्या कार्यक्रमात मान्यता दिली त्याचे श्रेय नेहरुंना जाते. भारतीय संविधानात समाजवादी तरतुदी समाविष्ट करण्यात त्यांचा मोठा वाटा आहे. अर्थात त्यांचा समाजवाद पोथीनिष्ठ नव्हता. लेनीन, माओप्रमाणे नव्हते. तर त्यांचे समाजवादाचे विचार फेबीयन समाजवादाच्या जवळचे होते. त्यांच्या लिखाणात हे जाणवते, 'मी प्रवृत्तीने व्यक्तीवादी समाजवादी आहे', असे त्यांनी म्हटले आहे. त्यांच्या समाजावादी विचारांवर मानवतावादी उदारमतवादी विचारांची छाप आहे त्यांच्या समाजवादास मानवी भौतिकवादाची छटा आहे. "स्वातंत्र्यपूर्व काळात शेतकऱ्यांची बंडे चिरडली गेली त्यामध्ये मोठा हातभार जमीनदार वर्गाचा होता. त्या वर्गाने हि बंडे मोडून काढुन सरकारला आधार दिला. त्यामुळे भारतातील खेडयांची व शेतीची दुरावस्था निर्माण झाली. शेतकऱ्यांना दारिद्रयाला, पिळवणुकीला तोंड द्यावे लागू लागले. त्यामुळे त्यामधुन बाहेर पडण्यासाठी समाजवाद हा एक उपाय आहे याची खात्री नेहरुंना पटली. कुळांचे प्रश्न सोडविणे. शेतकऱ्यांच्या श्रमांचा योग्य तो मोबदला त्यांना मिळवून देणे तसेच त्यांची कर्जातून सूटका करणे असे प्रश्न सोडविण्याची गरज आहे, याची जाणीव नेहरुंना झाली. त्यामधून राजकारण व समाजवाद यांची सांगड घातली पाहीजे याची जाणीव होऊन त्यांनी समाजवादाचा पाठपुरावा करण्यास सुरुवात केली."[२] पंडित नेहरूंनी राजेशाहीला विरोध केला होता. समाजवाद मांडतांना त्यांनी हे स्पष्ट केले होते की, माझा समाजवादावर, लोकशाहीवर गणराज्यावर विश्वास आहे परंतु, राजेशाहीवर नाही. पूर्वीच्या काळी असणाऱ्या राजेशाहीवर तर नक्कीच नाही. पुर्वीच्या राजेमहाराजांकडे जशी सत्ता होती तशीच सत्ता आधुनिक काळातील भांडवलदार, सरंजामदारांकडे केंद्रीत झाल्यामुळे त्यांची पिळवणूक करण्याची प्रवृत्ती वाढू लागली आहे. त्यामुळे त्यांनी समाजवादाचा विचार मांडतांना राजेशाहीस विरोध केला. लोकशाही समाजवादासाठी वर्गसंदर्भ व हिंसा हा मार्क्सवादी मार्ग पंडित नेहरूंना मान्य नव्हता. त्यांना श्रीमंताची आर्थिक मक्तेदारी नष्ट करायची होती व पुर्णपणे खाजगीकरण देखील समाप्त करायचे होते. त्यांचा असा विश्वास होता की, मानवी मूल्यांच्या संवर्धनासाठी क्रांतीकारी समाजवाद व भांडवलशाही उपयुक्त नाही. पंडित नेहरूंनी मानवी मूल्यांच्या संवर्धनासाठी लोकशाही समाजवाद स्थापन करण्यासाठी नविन मार्ग विकसीत केला. तो म्हणजे नियोजनाव्दारे विकास, त्यांना योग्य मार्ग वाटत होता. या मार्गाने काही कालावधीत वर्गविरहीत समाज सहकार्याच्या प्रयत्नांतून निर्माण करता येईल असे त्यांचे मत होते. नियोजनावदारे विकासास ते लोकशाही मार्ग मानत होते. "भारताच्या सर्व जीर्ण व्याधीचे निराकरण समाजवादी नियोजनाव्दारेच होऊ शकेल असा नेहरूंचा विश्वास होता. दैन्य, दास्य, बेरोजगार व मागासलेपणा समाजवादाखेरीज कधीच दूर होणार नाहीत. सरंजामी पायावर आधारित भारतीय समाजरचनेत क्रांतीकारक बदल फक्त सामजवादाच्याच मार्गाने घडवून आणाता येईल असा विश्वास त्यांनी वारंवार व्यक्त केला आहे. व्याधीचे निराकरण जसे केवळ लक्षणांवर इलाज करुन केले जाऊ शकत नाही त्याचप्रमाणे आर्थिक अरिष्टांचे निर्मुलन केवळ त्यांच्या परिणामांचा मुकाबला करुन कधीच साध्य होणार नाही. तर त्याच्या मुळ कारणांपर्यंत पोहचून ते नष्ट करावे लागेल अशी नेहरूंची खात्री झाली होती."[३]

३. परराष्ट्र धोरण —

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात भारतास महत्वाचे स्थान प्राप्त करुन दिले आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर त्यांनी स्विकारलेले अलीप्ततावादाचे धोरण तर त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या यशाचे गमक होते. पंडित नेहरू यांना भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जाते. भारताचे पहिले पंतप्रधान या नात्याने काम पाहत असतांना देशाच्या धोरणास आणि राजकारणास योग्य

दिशा त्यांनी दिली. तात्वीक बैठकीवर आधारलेले धोरण त्यांनी आखले. आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण यांचा सखोल विचार करुन वेळेचे भान ठेऊन त्यांनी आपले धोरण आखले होते. आजसुध्दा त्यांच्या धोरणाचा उपयोग होतांना दिसत आहे. त्यांचा देशाच्या मंत्रीमंडळावर प्रभाव होता. पंडित नेहरुयांचे टिकाकार व विरोधी पक्षातील नेते यांनासुध्दा पंडित नेहरू यांच्या परराष्ट्रीय धोरणास पाठिंबा व्यक्त केला होता. मायकेल ब्रेशर यांनी नेहरूंच्या राजकीय चरित्रामध्ये म्हटले आहे की, "बाहय जगाविषयीच्या भारताच्या धोरणांविषयीचे नेहरू हे तत्ववेत्ते होते, शिल्पकार होते. नेहरूंनी ज्याप्रमाणे भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर प्रभुत्व गाजविले तसे इतर कोणत्याही देशामध्ये एका माणसाने गाजविले नसेल."[४] परराष्ट्रीय राजकारणाबाबत नेहरूंना असणारी आवड लक्षात घेऊन त्यांच्या मंत्रीमंडळातील सहकाऱ्यांनी आणि कॉंग्रेसच्या नेत्यांनी परराष्ट्रविषयक धोरण ठरविण्याबाबत जवळजवळ पूर्ण स्वातंत्र्य दिले. पंतप्रधानपदावर असतांना परराष्ट्र खातेही त्यांच्याकडे होते. भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर नेहरूंच्या कल्पना आणि तत्वे त्यांच्या आकांक्षा आणि उद्दिष्टे, व्यक्तीगत मते, ईच्छा त्यांच्या आवडीनिवडी यांची छाप पडलेली दिसुन येते. अर्थात देशाच्या परराष्ट्र धोरणाबद्दल नेहरूंच्या कल्पना स्पष्ट होत्या. कोणत्याही देशाचे परराष्ट्र धोरण हे त्या देशाच्या हितसंबंधांवर अवलंबुन असते. हे हितसंबंध राजकीय असतात तसेच आर्थिकही असतात. परराष्ट्र धोरण हे काही मुठभर लोकांच्या कल्पना शक्तीच्या उदयाला येत नसते तर देशाच्या भौगोलिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थितीतुन बनत असते. भारताचे परराष्ट्र धोरण ठरवितांना सुध्दा भारताचे हिसंबंध, त्यांचे भौगोलिक स्थान, भारताची राजकीय आणि आर्थिक आकांक्षा यांचा विचार करूनच नेहरूंनी ते ठरविले होते. त्यांच्या परराष्ट्र धोरणाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

i) जागतिक शांततेचा पुरस्कार —

पंडित नेहरू हे शंततावादी नेते होते. जागतिक शांतता हि काळाची गरज आहे. जगात शांतता प्रस्थापित झाली तरच मानवाच्या उज्ज्वल भविष्याची स्वप्ने आपणास पाहता येतील असे त्यांनी म्हटले होते. त्यांना जागतिक शांततेविषयी असलेला आस्थेचा आधार मानवतावाद हा होता. दुसऱ्या महायुध्दानंतरच्या काळात अण्वस्त्रांच्या निर्मितीमुळे मानवजातीच्या अस्तीत्वालाच धोका निर्माण झाला आहे. अणुयुध्दातुन संपूर्ण मानव संस्कृतीचाच विनाश ओढवण्याची भीती आहे. अशा परिस्थितीत युध्दाचा पर्याय कोणालाच परवडणार नाही. कारण युध्दामुळ सर्वनाश अटळ आहे. म्हणून प्रत्येक राष्ट्राने शांततापूर्ण मार्गावर विश्वास व्यक्त करण्याची गरज निर्माण झाली आहे असे पंडित नेहरूंनी सांगितले. त्यांचा आंतरराष्ट्रवादावर विश्वास होता जगातील सर्वच राष्ट्रांनी संकुचित राष्ट्वादाचा त्याग करुन आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात परस्पर सामंजस्याची भावना वृध्दिंगत करण्याच्या दिशेने प्रयत्न करावेत असे त्यांना वाटत होते. शांततेच्या पुरस्कारामागे केवळ तत्वाज्ञान नव्हते. त्यामागे व्यावहार ही होता भारत हा नुकताच स्वतंत्र देश बनला होता. भारतात दारिद्र्य होते. सर्व बाबतीत मागासलेपणा होता. भारताची प्रगती करुन घेण्यासाठी शांततेची आणि इतर राष्ट्राच्या सहकार्याची गरज होत नेहरुंनी ते ओळखले. राष्ट्राराष्ट्रातील अनेक प्रश्नांबाबत तणाव वाढू नयेत आणि तो प्रश्न शांततेच्या मार्गाने सुटावे यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. दुसऱ्या महायुध्दानंतर जगामध्ये संघर्षाचे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. बर्लिनचा प्रश्न, सुवेझ कालव्याचा प्रश्न, कोरियाचा प्रश्न, सायप्रस्तचा प्रश्न अशा सर्व प्रश्नांबाबत नेहरुंनी दोन्ही बाजूमध्ये सामंजस्य निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केले. नेहरुंच्या शांततावादाची कसोटी घेणारे काही क्षण झााले. पण नेहरुंचा शांततावाद म्हणजे स्वातंत्र्य नव्हते. तो व्यवहारावादी होता याचे त्यावेळी दर्शन झाले. भारताला स्वातंत्र्य मिळताच पहिला प्रसंग निर्माण झााला तो काश्मीर प्रश्नांच्या रुपाने १९४८ साली पाकीस्तानने काश्मीरमध्ये फौजा घुसविल्या आणि आक्रमण केले. या आक्रमणाला तोंड देण्यासाठी नेहरुंनी पथमच लष्कराचा वापर केला. पाकीस्तानच्या फौजांना माघार घेण्यास भाग पाडले अणि आपला शांततावाद हा दुर्बलांचा शांततावाद नाही हे दाखवून दिले. शांततावादाचा मार्ग सामर्थ्य असेल तरच शांततावदाला खरा अर्थ प्राप्त होतो हे नेहरूंना माहित होते. योग्य वेळी त्यांनी अशाप्रकारे युध्दाचा निर्णय घेतला तरी काश्मीरचा प्रश्न संयुक्त राष्ट्राकडे सोपवुन शांततेच्या आणि वाटाघाटीच्या मार्गावरील आपली निष्ठा दाखवुन दिली.

१ साम्राज्यवाद व वसाहतवादास विरोध —

युरोपियन साम्राज्यवादास जे देश बळी ठरले होते त्यात भारत देश देखील होता. भारतावरील इंग्रजांच्या राजवटीस पंडित नेहरू यांचा विरोध होता. परंतु भारतातून परकीयांची सत्तानष्ट व्हवी एवढेच त्यांना वाटत नव्हते तर सर्व जगातूनच साम्राज्यवादाचा व वसाहतवादाचा शेवट झाला पाहिजे हि त्यांची भुमिका होती. साम्राज्यवाद हा मानवी संस्कृतीला लागलेला एक कलंक आहे. कारण साम्राज्यवादी राष्ट्रे इतर राष्ट्रांच्या राजकीय स्वातंत्र्यावर तर घाला घालतातच पण ती इतरांच्या आर्थिक शोषणासही कारणीभुत होतात म्हणून जगातून साम्राज्यवाद व वसाहतवाद यांचे उच्चाटन झाले पाहिजे. जगातील प्रत्येक राष्ट्राला स्वत:चे राजकीय भवितव्य घडविण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे असे त्यांनी म्हटले होते.

२ आंतरराष्ट्रीय सहकार्य —

पंडित नेहरू यांनी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचा पुरस्कार केला होता जगातील राष्ट्रांनी परस्परांच्या सहकार्याने प्रगतीकडे वाटचाल करण्याचे उद्दिष्ट ठेवावे असा त्यांचा आग्रह होता ते असे म्हणतात की आधुनिक काळात विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे जग फार जवळ आले आहे त्यामुळे सर्वच राष्ट्रांना एकमेकांच्या सहकार्याची गरज भासू लागली आहे तेव्हा सर्व राष्ट्रे सहकार्याच्या भावनेने एकत्र आली तर त्यांना आपली प्रगती तर साधता येईलच त्याखेरीज आंतरराष्ट्रीय सद्भाव व सामजंस्य यांना चालना मिळून जागतिक शांततेस पोषक वातावरणही निर्माण होऊ शकेल.

३ अलिप्तता —

आंतरराष्ट्रीय राजकारणात पंडित नेहरूंनी अलिप्ततेचे धोरण स्विकारले. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे ते मध्यवर्तीसुत्र बनले. अलिप्तता हे आता केवळ भारताचे धोरण राहिलेले नाही ती एक जागतिक स्वरुपी चळवळ बनलेली आहे. पंडित नेहरूंना 'अलिप्ततावादी चळवळीचे जनक' मानले जाते. दुसऱ्या महायुध्दानंतर जगाची विभागणी अमेरिकेच्या नेतृत्वाखालील भांडवलशाहीवादी लोकशाही राष्ट्रे आणि रशियाच्या नेतृत्वाखालील साम्यवादी राष्ट्रे अशा दोन परस्परविरोधी सत्तागटामध्ये झाली होती. त्यांच्यात सुरु असलेली स्पर्धा व परस्पर मात करण्याची त्यांनी बाळगलेली आकांक्षा यामुळे जगात शीतयुध्दाची परिस्थिती निर्माण झाली होती. जागतिक राजकारणातील तणाव खूपच वाढला होता. तशाच अमेरिका व रशिया या दोन्ही अण्वस्त्रधारी राष्ट्रे असल्याने परिस्थितीचे गांभीर्य अधिकच वाढले होते. संपूर्ण जग युध्दाच्या धोक्याच्या कृष्णछायेखाली वावरु लागले होते. अशा परिस्थितीत कोणत्याही सत्तागटात सामील न होता त्यापासून वेगळ राहवयाचे पण त्याचवेळी दोन्ही गटातील राष्ट्रांना जागतिक शांततेसाठी एकत्र आणण्याचा प्रयत्न करावयाचा, त्यांना शांततामय सहअस्तीत्व व आंतरराष्ट्रीय सहकार्य यांचे महत्त्व पटवून देऊन संघर्षाच्या मार्गापासून परावृत्त करावयाचे अशा प्रकारचे परराष्ट्र धोरण अंगीकारणे गरजेचे आहे असा विचार नेहरूंनी केला. त्यांच्या या धोरणालाच 'अलिप्ततावादी धोरण' असे म्हटले जाते. त्यांच

अस्तित्ववादी धोरणत विधायक भूमिकेवर भर होता. अलिप्तता म्हणजे आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य व जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी पुढाकार घेणे होय. नेहरूंचे हे धोरण दूरदर्शीपणाचे व मानवजातीच्या कल्याणाचे होते हे काळाच्या कसोटीवर सिध्द झाले आहे.

४ पंचशील तत्वे —

आंतरराष्ट्रीय संबधांच्या बाबतीत पंडित नेहरूंनी ज्या तत्वाचा पुरस्कार केला होता ती तत्वे पंचशील तत्वे म्हणून ओळखली जातात. जगातील सार्वभौम राष्ट्रांनी परस्परांशी कशाप्रकारे सन्मानपुर्वक व्यवहार करावा या संबंधी मार्गदर्शन करणारी ती तत्वे होत. इ.स. १९५४ मध्ये चीन व भारत यांच्यात जो मित्रत्वाचा करार झाला त्यामध्ये चाऊ—एन—लाय व पंडित नेहरू यांनी पंचशील तत्वांचा पुरस्कार केला होता. ती तत्वे पुढीलप्रमाणे — १) परस्परांच्या अंतर्गत कारभारामध्ये हस्तक्षेप न करणे, २) परस्परांच्या प्रदेशावर आक्रमण न करणे, ३) परस्परांच्या प्रादेशिक एकात्मतेबद्दल आणि सार्वभौमत्वाबद्दल आदर बाळगणे, ४) शांततामय सहजीवन व आर्थिक सहकार्य या तत्वांचा स्विकार करणे, ५) राष्ट्रीय समानता व परस्परांचे हित सांभाळणे.

हि पंचशील तत्वे म्हणजे त्यांच्या जागतिक शांतता वादाचा एक भाग मानली पाहिजेत. राष्ट्राराष्ट्रामध्ये शांतता व सहकार्य निर्माण होण्याच्या दृष्टीने त्यांनी हि पंचशील तत्वे मांडली होती. सर्व राष्ट्रांमध्ये दिसुन येणारी शस्त्रास्त्र स्पर्धा आणि त्यातून निर्माण होणारा अविश्वास नष्ट होऊन त्याऐवजी विश्वासाचे आणि सहकार्याचे युग निर्माण व्हावे हा त्यामागील हेतु होता.

४. राष्ट्रवाद —

पंडित नेहरू हे उदारमतवादी वृत्तीचे होते यावरुन त्यांची राष्ट्रवादाची कल्पना हि आधारलेली होती. ते राष्ट्रवादी विचारांचे होते. भारतात सर्वांमध्ये राष्ट्रीय ऐक्याची भावना निर्माण झाली पाहिजे याची त्यांना जाणीव होती.मानवी स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने आणि देशाच्या प्रगतीच्यादृष्टीने राष्ट्रवादाला किती महत्त्व आहे हे त्यांना पटलेले होते. त्यांचा राष्ट्रवाद हा धार्मिक राष्ट्रवाद नव्हता. राष्ट्रवादाचे सामर्थ्य स्पष्ट करतांना पंडित नेहरू यांनी असे म्हटले की, “भूतकाळातील यश संपदा, परंपरा आणि अनुभव यांच्या एकत्रीत आठवणी म्हणजे राष्ट्रवाद होय. पूर्वी कधीच एवढा राष्ट्रवाद नव्हता इतका आता प्रबळ बनला आहे. ब्रिटीश या देशातून जोपर्यंत जाणार नाहीत तोपर्यंत देश विकास शक्य नाही.”[५] पंडित नेहरूंचा राष्ट्रवादाबद्दलचा दृष्टीकोन आधुनिक होता. भारतीय लोकांमध्ये धर्म, जात, पंथ, भाषा, प्रांत अशी अनेक प्रकारची विविधता आहे. या विविधतेतुन एकता शोधणारा त्यांचा राष्ट्रवाद होता. विविधतेत असणारी एकता हे भारतीय राष्ट्रवादाचे वैशिष्ट्ये असल्याचे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे. त्यांच्या राष्ट्रवादी विचारांमध्ये परंपरेची जाणीव ठेवून पण त्याचबरोबर बदलत्या परिस्थितीला अनुसरुन आपल्यात बदल करणे या गोष्टीला महत्व आहे. त्यांचा राष्ट्रवाद केवळ प्राचीन परंपरेचा अभिमान बाळगणारा नाही किंवा गतकालीन वैभवात रममान होणारा नाही. आधुनिक परंपरेशी सुसंगत असा नवा एकात्म भारत आपल्याला घडवायचा आहे याची जाणिव त्यांना होती. भारतात राष्ट्रीय ऐक्याची भावना प्रबळ बनवायची असेल तर आपले आपआपसातील धर्म, जात, पंथ, भेद दूर झाले पाहिजेत असे त्यांचे मत होते. राष्ट्रवादाचे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक बाबतीत होणारे फायदेही त्यांना जाणवले होते. राष्ट्रवादामुळे सामाजिक आणि राजकीय ऐक्य त्याचप्रमाणे आर्थिक उन्नती घडवून आणण्यास मदत होते. नेहरूंच्या या राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेतुन त्यांचा साम्राज्यवाद विरोध उदयास आला. भारत हे राष्ट्र असल्यामुळे भारताला स्वत:चा कारभार करण्याचा हक्क प्राप्त झाला पाहिजे, परकीयांची सत्ता आपण झुगारून दिली पाहिजे हे त्यांनी सांगितले आणि म्हणुनच त्यांनी स्वयंनिर्णयाच्या तत्वांचा पुरस्कार केला. स्वयं—निर्णयाचे नाव याचा अर्थ प्रत्येक राष्ट्राला स्वत:बद्दलचे निर्णय स्वत:च घेण्याचा अधिकार असला पाहिजे हे तत्व होय. “पंडित नेहरूंनी राष्ट्रवादास क्रांतीकारी छटा प्रदान केली. त्यांच्या नेतृत्वाशी राष्ट्रवाद हि प्रागतिक चळवळ झाली. त्यांच्या नेतृत्वाखालील या चळवळीने समान संधीचा आग्रह धरला. समाजातील सर्व घटकांना शहरी, ग्रामीण, गरीब यांना समान अधिकार मिळावा. समान संधी मिळावी समाज सामाजिक, आर्थिक स्वातंत्र्याचा त्यांनी आग्रह धरला.”[६]

५. आंतरराष्ट्रवाद —

पंडित नेहरूंच्या प्रागतिक राष्ट्रवादाने आंतरराष्ट्रीय वादास जन्म दिला. जागतिक शांतता हि केवळ आंतरराष्ट्रीय वादानेच निर्माण होऊ शकते असा त्यांचा विश्वास होता. आंतरराष्ट्रीय वादात मानवाचे हित आहे या मताचे ते होते. त्यांचे असे मत होते की, भारतीय स्वातंत्र्य लढा हा जागतिक स्वातंत्र्य लढ्याचे एक महत्वाचे अंग आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर भारताने इतर देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी मदत करावी. त्यांनी आपल्या व त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सातत्याने उध्दार केला आहे. त्यांच्या मानवतावादी धोरणातून, दृष्टीकोनातून त्यांच्या विश्वराज्याची कल्पना पुढे आली. संपूर्ण जग हे एकमेकांवर कोणत्या ना कोणत्या गोष्टीसाठी अवलंबून असते त्यामुळे सहकार्य हेच एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. आज कोणतेही राष्ट्र एकाकी जीवन जगु शकत नाही. विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रचंड प्रगतीमुळे जग अतिशय लहान होत चालले आहे. दळणवळणाच्या वाढत्या साधनांमुळे राष्ट्रांना परस्परांवर अवलंबुन असणे अगत्य आहे. राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वाचा विचार आता आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोनातून विचार करण्याची वेळ आली आहे. पंडित नेहरूंनी आंतरराष्ट्रीय संघटनेची आवश्यकता प्रतिपादन केली. पंडित नेहरूंच्या मते आंतरराष्ट्रीयवाद म्हणजे सार्वजनिक हितासाठी सर्व स्वतंत्र राष्ट्रांचा संघ आणि परस्पर सहकार्य होय. ‘वसुधैव कुटुंबकम’ या विचाराच्या प्रभावाने विश्वबंधुत्व आणि विश्वएकतेचे विचार त्यांनी व्यक्त केले असल्याचे दिसून येते. याच विचाराने प्रतिबिंब त्यांच्या राजकारणात आणि त्यांनी कायम स्विकारलेल्या परराष्ट्रीय धोरणत सापडते. आंतरराष्ट्रीय शांतता हे ध्येय त्यांनी कायम उराशी बाळगलेले दिसते. म्हणूनच त्यांनी संयुक्त राष्ट्रसंघच्या निर्मितीचे समर्थन केले होते. आंतरराष्ट्रीय शांततेला जेव्हा जेव्हा धोका निर्माण होण्याची परिस्थिती निर्माण झाली त्या—त्यावेळी त्यांनी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कार्याला पाठिंबा दिला. राष्ट्रांनी आपल्या वैयक्तिक समस्या आंतरराष्ट्रीय कायद्याने व संयुक्त राष्ट्रसंघामार्फत मिटवाव्यात असे त्यांना वाटे. चीनने आक्रमण केल्यानंतरही चीनला संयुक्त राष्ट्रसंघाचे सभासदत्व मिळावे यासाठी त्यांनी जो प्रयत्न केला तो आंतरराष्ट्रीयवाद निर्माण होऊ शकणार नाही आणि या गटबाजीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी प्रत्येकाने व्यापक असा दृष्टीकोन स्विकारला पाहिजे. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, आंतरराष्ट्रीय कल्याण इत्यादी व्यापक भुमिका यासाठी आवश्यक आहे असे पंडित नेहरू म्हणतत. त्यांनी आंतरराष्ट्रीयवादाच्या फक्त राजकीय स्वरुपाचाच विचार केला नाही तर आर्थिक क्षेत्रातही आंतरराष्ट्रीयवादाचे समर्थन केले. त्यांचे ह `मत होते की, राष्ट्रवादाची भावना आजही जेवढी प्रखर आहे तेवढी ती पूर्वीही होती. राष्ट्रवादाच्या नावाखाली अनेक युध्दे झाली. अगणित लोकांची हत्या झाली परंतु, तो एक खोटा आभास असून वास्तविकतेशी त्यांचा संबंध नाही. कारण उत्पादन आंतरराष्ट्रीय बाजार, व्यापार आदि सर्व गोष्टींचे आंतरराष्ट्रीयीकरण झाले आहे. कोणतेही राष्ट्र स्वाधीन आणि स्वावलंबी नाही. प्रत्येकजण एकमेकांवर अवलंबून आहे. “आंतरराष्ट्रीय शांतता, परस्पर राष्ट्रामध्ये मैत्रीभाव,

आंतरराष्ट्रीय सद्भावाचे वातावरण असल्याशिवाय कोणत्याच राष्ट्राचा विकास होऊ शकत नाही. युध्द किंवा युध्दजन्य परिस्थिती राष्ट्राच्या विकासाची साधनसामग्री समाप्त करते. समाजाची रचनात्मक क्षमता विनाश करण्यासाठी कार्यरत होते. विकसित राष्ट्रे अविकसित राष्ट्रांना आर्थिक मदत देऊ शकत नाही, दिली तर शस्त्रास्त्र खरेदीसाठी देतात. स्वत:च्या वर्चस्वासाठी देतात. त्यांच्यामते जागतिक औद्योगिकीकरणासाठी आंतरराष्ट्रीयवाद आवश्यक आहे. औद्योगिकीकरणाने राष्ट्रीय सीमांना बाजूस ठेवलेले आहे. औद्योगिकीकरणाने जागतिक बाजारपेठ निर्माण केलेली आहे. हि जागतिक बाजारपेठ आंतरराष्ट्रीयवादाचा मार्ग मोकळा करील. त्यांच्यामत औद्योगिकीकरण जागतिक झालेले आहे. उत्पादन जागतिक झालेले आहे. परपस्परावलंबन वाढलेले आहे. कोणताच देश पुर्णत: स्वावलंबी राहिलेला नाही कारण परावलंबन झालेले आहे."[७]

६. मूल्यमापन —

स्वातंत्र्य चळवळीतील प्रमुख नेते आणि स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान म्हणून पंडित नेहरूंनी केलेल्या कार्याचे भारताच्या विकासातील योगदान फार मोठे आहे ते एक प्रभावी व्यक्तीमत्व होते. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात आणि नंतर पंतप्रधानपदी असतांना त्यांना असाधारण अशी लोकप्रियता लाभली. नेहरू हे सुसंस्कृत होत आणि आधुनिक विचारांचे होते. तत्कालीन भारतीय नेत्यांमध्ये त्यांच्याएवढे आधुनिक मन असणारा नेता कदाचित दुसरा नसेल. त्यांचे विचार विज्ञाननिष्ठ होते. ते स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते होते. व्यक्तीस्वातंत्र्याचे रक्षण करणारी शासनव्यवस्था म्हणून लोकशाहीचा त्यांनी पुरस्कार केला. साम्राज्यवाद, वसाहतवाद यांना ज्याप्रमाणे त्यांचा विरोध होता, तसाच फॅसिस्ट हुकूमशाहीलाही होता. लोकशाहीचे ते खंदे पुरस्कर्ते होते. ते पंतप्रधानपदी असतांना त्यांना प्रचंड लोकप्रियता लाभली. त्यांनी भारताची निस्वार्थ सेवा स्वातंत्र्यपुर्व काळात देशास मुक्त करण्यापासुन ते विकसित भारत करण्यासाठी केली. भारतासारखी विकसनशील राष्ट्रे आपली स्वातंत्र्य, सार्वभौम जपून कोणत्या पध्दतीने प्रगती साधू शकतील याचा विचार करुन नेहरूंनी जागतिक राजकीय व्यवस्थेत मोलाची भर घातली. एकीकडे भांडवलशाही तर दुसरीकडे साम्यवाद या दोन्हीकडे जाता लोकशाही समाजवादी मार्गाने कल्याणकारी राज्य स्थापन करता येते हे तिसऱ्या जगातील राष्ट्रांना पटवून देऊन नवीन पर्याय समोर ठेवला. खरे तर समाजवाद, लोकशाही या संकल्पना भारतीय नव्हत्या तरीसुध्दा त्या संकल्पना राबविण्याचे कार्य नेहरूंनी केले आणि त्या यशस्वीरित्या राबविल्या. व्यक्ती स्वातंत्र्य जपत असतांनाही राज्यसंस्था कल्याणकारी बनू शकते हे पंडित नेहरूंनी दाखवून दिले.

संदर्भग्रंथ सूची —

१) प्रा. कुलकर्णी बी.वाय., प्रा. नाईकवाडे अशोक — भारतीय राजकीय विचारवंत, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १ ऑगस्ट २००६, पृष्ठ क्र. २१६
२) प्रा. पळशीकर रेखा, प्रा. देवळाणकर शैलेंद्र — स्वतंत्र भारतातील राजकीय विचारप्रवाह, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक, प्रथम प्रकाशन जुलै २००२, पृष्ठ क्र. १२
३) प्रा. भोळे भास्कर लक्ष्मण — भारतीय राजकीय विचारवंत, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, प्रथमावृत्ती जून १९९५, पृष्ठ क्र. १८२
४) प्रा. वराडकर र.घ. — भारतीय राजकीय विचारवंत, श्री विद्या प्रकाशन, नागपूर, पुर्नमुद्रण २००५, पृष्ठ क्र. २४
५) प्रा. चोपडे किसन — भारतीय राजकीय विचार, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती सप्टेंबर २००२, पृष्ठ क्र. ८९
६) डॉ. पाटील वा.भा. — आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, प्रथमावृत्ती २००९, पृष्ठ क्र. १६५
७) प्रा. कुलकर्णी बी.वाय. — भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्याभारती प्रकाशन, लातुर, पृष्ठ क्र. २६८

समाजवाद प्रणालीचा अभ्यास

डॉ. संभाजी पाटील
श्री.शि.वि.प्र. संस्थेचे भाऊसाहेब ना.स. पाटील साहित्य व
मु.फि.मु.अ. वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे
Email- sspatil2011@rediffmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.7309551

प्रस्तावना - आधुनिक काळात समाजवाद हा महत्वपुर्ण विचार आहे. इंग्लंड या देषामध्ये औद्योगिक क्रांती झाल्यामुळे लघुउद्योग, कुटीरउद्योग बंद झाले. त्याजागी कारखानदारी आणि श्रमिक माणसांची जागा विविध प्रकारच्या यंत्रांनी घेतली. श्रमविभाजनाचे तत्व व्यवहारात आले. कारखान्यातून विषेशीकरणाच्या तत्वाचा वापर करण्यात आला. कारखान्यातुन प्रचंड प्रमाणात वस्तुंची निर्मिती होऊ लागली. राश्ट्रांन्तर्गत आणि आंतरराश्ट्रीय व्यापार वाढला. इंग्लंडचे औद्योगिक क्षेत्रातील महत्व प्रस्तापित झाल्यानंतर अन्य पष्चिमी देषांनी औद्योगिक क्षेत्रामध्ये प्रगती केली. औद्योगिक क्रांतीबरोबर आधुनिक भांडवलषाही व्यवस्था विकसित झाली. उत्पादनाची साधने मूठभर भांडवलदारांच्या खाजगी मालकीची होती. संपत्तीचे केंद्रीकरण मोठया प्रमाणात झाले. समाजामध्ये गरीब व श्रीमंत असे दोन वर्ग निर्माण झाले. त्यांच्यातील अंतर वाढतच गेले. कारखान्यातून काम करणाऱ्या असंख्य श्रमिकांची पिळवणूक सुरु झाली. कमी वेतन देऊन त्यांच्याकडून षारिरीक कश्टाची जास्त कामे करुन घेण्यास सुरुवात झाली. कारखान्यातून स्त्रिया, लहान मुले, मुली नियुक्त झाली. त्यांच्याकडूनही कमी वेतनामध्ये अधिक श्रम करुन घेतले गेले. कारखानदारांच्या मुक्त स्पर्धेमध्ये श्रमिकांचा बळी गेला. श्रीमंत कारखानदारांनी पैषाच्या जोरावर आर्थिक व राजकीय क्षेत्रेही काबीज केले. कायदेमंडळ व कार्यकारीमंडळ भांडवलदारांच्या हाती गेली. न्यायपालीकेवरही त्यांचा मोठया प्रमाणात प्रभव होता. भांडवलषाहीला पुरक असा व्यक्तीस्वातंत्र्यवाद उदयास आला. कर्तव्यापेक्षा व्यक्तीच्या हक्कांना अधिक महत्व प्राप्त झाले. व्यक्तीच्या खाजगी मालमत्तेच्या हक्काला महत्व प्राप्त झाले. या हक्कांमुळे संपत्तीचे केंद्रीकरण झाले. आर्थिक विशमता नश्ट झाली. आर्थिक विशमतेच्या परिस्थितीत राजकीय स्वातंत्र्यास अर्थ नव्हता. कायद्यासमोर समानता, समान संधी आणि व्यक्तीचा समान दर्जा या कल्पना केवळ तात्वीक दृश्टीने महत्वाच्या ठरल्या. मताधिकार व निवडून येण्याचा अधिकार सामान्यांना मिळालेला असला तरी भाकरीच्या विवंचनेपुढे तो अधिकार अर्थहिन ठरला. अषा प्रकारच्या भांडवलषाही आणि व्यक्तीस्वातंत्र्यवादाच्या विरोधात एखादा विचार उदयास येणे अपरिहार्य होते. तो विचार म्हणजे समाजवाद होय. दारिद्रया आणि मानवता यातुन समाजवादाचा जन्म झाला. सरंजामषाही आणि राजेषाही हे षासनाचे पुरातन प्रकार कालबाहया झाल्याचे आठळून येते. जगामध्ये कोठेही हे षासनप्रकार दिसत नाहीत. आधुनिक जगात लोकषाही, साम्यवाद, समाजवाद आणि फॅसिझमसारखी हुकूमषाही तत्वे यांचे प्राबल्य दिसुन येते. जगातील बहुसंख्य राश्ट्रांनी लोकषाही षासन प्रकाराचा स्विकार केलेला आहे. साम्यवादी लोकही स्वतःला लोकषाहीवादी समजतात. परंतु, साम्यवाद, लोकसत्तावाद किंवा समाजवाद हे एकएकटे लोकांच्या अपेक्षा पूर्ण करु षकत नाहीत असे निदर्षनास आलेले आहे. लोकषाहीच्या मार्गाने देषाचा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय विकास घडून येणे षक्य नाही. तसेच साम्यवादी विचारांच्या सहाय्याने व्यक्ती आणि समुहाचा विकास घडून येणे कठीण आहे. साम्यवादी व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांचा आणि स्वातंत्र्याचा विचार करीत नाहीत. आर्थिक विकास हे साम्यवाद्यांचे प्रमुख उद्दिश्टे असते. लोकषाहीवादी लोक व्यक्तीच्या मुलभूत हक्कांना जास्त महत्व देतात. केवळ लोकषाही तत्वज्ञानाचा किंवा केवळ साम्यवादी तत्वज्ञानाचा स्विकार करुन राश्ट्राचा विकास साधणे अषक्य आहे. हि गोश्ट राज्यषास्त्रज्ञांनी तत्वतः मान्य केली आहे. लोकषाही आणि साम्यवाद यांच्यातील चांगलया गोश्टी एकत्र करुन नवे लोकसत्ताक समाजवाद हे तत्वज्ञान निर्माण करण्याकडे लोकांचा कल दिसुन येतो. व्यती स्वातंत्र्याचा बळी न देता आर्थिक विकास कसा घडवून आणता येईल याचा विचार लोकसत्ताक समाजवादाचे तत्वज्ञान करीत असते. लोकषाही आणि साम्यवाद या दोन्ही तत्वज्ञानांचा लोकसत्ताक समाजवाद हा संगम असलयामुळे त्यांचा अविकसित आणि विकसनषील राश्ट्रांवर प्रभाव पडलेला आढळून येतो. प्लेटोने समाजवादाचा विचार प्रथम केलेला दिसतो. षासकाने कनक व कांता यापासून मुक्त राहण्यासाठी त्याने समाजवाद सांगितला परंतु, हा समाजवाद अव्यवहार्य होता. कारण त्यात सर्व लोकांच्या कल्याणाचा विचार नव्हता. यावरून समाजवादी विचार केवळ आधुनिक काळातच रुढ होता असे नाही तर प्राचीन काळामध्ये देखील समाजवादी विचार रुढ झाला.

षोधनिबंधचा उद्देष :-

समाजवाद प्रणालीचा अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुषोध निबंधाचा उद्देष आहे.

संषोधनाची उद्दिश्टे :-

१) समाजवादाची तत्वे अभ्यासणे
२) समाजवादाची माहिती जाणून घेणे
३) समाजवादाची तोटे अभ्यासणे

संषोधन पध्दत :-

प्रस्तुत लघुषोध निबंधासाठी दुय्यम साधनांचा अवलंब करण्यात आला आहे. त्यात प्रकाषित, अप्रकाषित, ग्रंथ, पुस्तके, इंटरनेट इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे. संकलीत माहितीच्या आधारे षोधनिबंधाच्या अभ्यासाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

समाजवादाची व्याख्या आणि अर्थ :-

समाजवादाच्या व्याख्येसंबंधी राज्यषास्त्रामध्ये मतभिन्नता दिसुन येते. त्यामुळे समाजवादाची सर्वमान्य अषी व्याख्या करणे अवघड कार्य आहे. समाजवादाचा विचार षास्त्रज्ञांनी निरनिराळ्या दृश्टीकोनातून केला आहे. उद्योगधंद्यातील होणाऱ्या नफ्यामध्ये श्रीमीकांना हिस्सा मिळावा, कामगारांचे अंतिम कल्याण करावे व कामगारांची आर्थिक पिळवणूक थांबवावी ह्यादृश्टीने समाजवादाची व्याख्या षास्त्रज्ञांनी केली आहे.

१) हर वेबलच्या मते "समाजवाद हा वस्तुतः एक दार्षनिक विचार आहे. धार्मिक क्षेत्रात नास्तिकता, राजकीय क्षेत्रात लोकतंत्रीय गणराज्याचा, व्यवसाय क्षेत्रात, सार्वजनिक समविश्टवादाचा, नैतिक क्षेत्रात अंतहीन अषावादाचा, अध्यात्मिक क्षेत्रात प्राकृतिक भौतिकवादाचा, पारिवारीक क्षेत्रात परिवार आणि वैवाहिक संबंधांचा प्रतिक म्हणजे समाजवाद होय".

२) एलिएट यांच्यामते "ज्या सिध्दांतानुसार उत्पादन, विभाजन आणि विनीमयाची साधने जनतेच्या अथवा समाजाच्या मालकीच्या व्हावीत , त्या साधनांवर समाजाचे नियंत्रण प्रस्थापित व्हावे. प्रत्येक व्यक्तीस आपल्या गुणांची जोपासना करण्याची समान संधी दिली जावी आणि

समाजाची संपत्ती न्याय पध्दतीने वाटली जावी असे सुचविले जाते. तो राजकीय व सामाजिक सिध्दांत म्हणजे समाजवाद होय".

३) प्रा. जी.डी. एच. कोल यांच्या मते "समाजवाद म्हणजे परस्पर संबंधीत चार बाबी होत. मानवी भ्रातृभाव जो वर्णभेद मानत नाहीत तर तो वर्णभेद नश्ट करतो अषी समाज व्यवस्था की ज्यात कोणीही आपल्या षेजाऱ्यांपेक्षा इतका श्रीमंत वा गरीब नाही मी ज्या कारणांमुळे त्याला त्यांच्याषी समान भुमिकेवर मिसळता येत नाही. महत्वाच्या उत्पादन साधनांवर सामाजिक मालकी व उपभोग आणि परस्परांना स्वतःच्या कुवतीनुसार मदत करण्याची नागरिकांवर असणारी जबाबदारी होय". आधुनिक काळामध्ये 'समाजवाद' हि एक लोकप्रिय संज्ञा झालेली आहे. भारतातील बहुसंख्य समाजवादी कार्यक्रमांना पाठिंबा देतांना दिसुन येतात. समाजवादाच्या या लोकप्रियतेमुळे सामाजिक गट व विचारवंत आपआपल्या पध्दतीने समाजवादाचा अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न करतांना समाजवादाच्या या विविध अर्थाने स्पश्टीकरणामुळे समाजवादावर टिका करण्यात आली आहे. समाजवाद हा षब्द मराठीत इंग्रजी षब्द ैवबपंवसपेउ याचा अनुवाद वापरला जातो. यात मुळ षब्द ैवबपवने आहे. ैवबपवने म्हणजे समाज असा आहे. यावरुन समाजाषी संबंधीत अथवा समता असलेल्या समाज निर्माण करण्यासंबधीचा विचारप्रवाह व त्यानुसार केलेली कृती म्हणजे समाजवाद होय. फ्रेंच विचारवंत फॅबुव यांनी प्रथम 'समाजवाद' ैवबपवसपेउ हा षब्दप्रयोग अठराव्या षतकात प्रथम वापरला. काही विचारवंत हे श्रेय रॉबर्ट ओवेन यांना देतात. ओवेन यांनी तो संघटनात्मक चर्चांमध्ये सातत्याने वापरुन तो रुढ केला. इंग्लंडमधील 'च्वવत डंदष्' ळनंतकपंद या वृत्तपत्रीकेत १८३३ मध्ये समाजवाद हा षब्दप्रयोग वापरला तर १८३५ मध्ये रॉबर्ट ओवेन प्रणित '।द ोवबपंजपवद वि ंसस बसेंमे वि ंसस छंजपवदे' या संघटनेच्या चर्चासत्रात वापरला. त्यानंतर प्रथम युरोपीय राश्ट्रांमध्ये व संपूर्ण जगात झाला. समाजवाद हि संज्ञा एकोणिसाव्या षतकात एक तत्वप्रणाली संज्ञा म्हणून मान्यता पावली. "समाजवाद हि एक मूल्यव्यवस्था असून त्याचे आव्हान मुख्यत्वे नैतिक व परिवर्तनवादी आहे. त्यामुळे हि विचारप्रणाली सर्व समाजगटांना आकर्शित करु षकते. साम्यवादी व सर्वकशवादी सुध्दा स्वतःला समाजवादी म्हणवतात. जर्मनीचा सर्वंकश हुकूमषाह हिटलर याच्या पक्षाचे नाव नाझी पक्ष असेच होते. सोव्हिएट युनियनच्या नावात सुध्दा साम्यवादी हा षब्द नाही व पक्षाचे नाव हा एक अपवाद वगळता त्या संविधानात सर्वत्र समाजवादी षब्दाचा वापर करण्यात आला आहे. भारतानेसुध्दा ४२ व्या घटनादुरुस्तीव्दारे उद्देषपत्रीकेत 'समाजवादी' या षब्दाचा समावेष करुन घेतला. यावरुन या षब्दाचा प्रभाव किती व्यापक आहे याची कल्पना येते".[२] आधुनिक लोकषाही व्यक्ती, व्यक्तीस्वातंत्र्य आणि व्यक्तीविकास यांना महत्व देते. लोकषाही विचारप्रणालीची गुण व्यक्तीभोवती झाली आहे. व्यक्ती विवेकी असते. गृहितत्व व्यक्तीवादामध्ये स्विकारलेले आहे. व्यक्तींना आपले हित समजते. व्यक्तींना स्वातंत्र्य दिले असता ती स्वतःचा व समाजाचा विकास करुन घेऊ षकते. समाज हा व्यक्तींनी बनलेला असल्याचे प्रत्येक व्यक्तीचा विकास झाला की समाजाचा विकास होतो. कारण व्यक्ती हित व समाजहित भिन्न भिन्न नाही. समाजवादाचा व्यक्तीवादांना विरोध आहे. कारण व्यक्तीवादाच्या अतिरेकामुळे षासनाने समाजजीवनामध्ये निर्हस्तक्षेप निती स्विकारावी हि भुमिका मांडली जाते. परिणामतः अनिर्बंध स्वातंत्र्य, षोशण आणि विशमता याचा पुरस्कार होतो. समाजात अन्याय, संघर्श व अषांतता याचे वातावरण निर्माण होते. हे सर्व दोश टाळण्यासाठी व्यक्तीपेक्षा समश्टी, व्यक्तीहितापेक्षा समाजहितास महत्व दिले पाहिजे असा समाजवाद्यांचा दृश्टीकोन आहे. समाजवाद याच भुमिकेतून व्यक्तीवादाविरोधी विरोधी प्रतिक्रिया मानली जाते. भांडवलषाहीतील आर्थिक व नैतिक षोशण समाजवादास मान्य नाही. व्यापारी आणि औद्योगिक क्रांतीने युरोप खंडामधील उत्पादन, षेती, उद्योग, वाहतुक, दळणवळण इत्यादी क्षेत्रात आमुलाग्र बदल अठराव्या षतकात घडवून आणला. भांडवलषाही अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विशमता निर्माण होऊन श्रीमंत अधिक श्रीमंत तर गरीब आणखीच गरीब होत गेले. श्रमिक लोकांचे जीवन दयनीय दरिद्री, दडपषाहीचे आणि दुरावस्थेचे निर्माण झाले होते. अनैतिकता व भ्रश्टाचार समाजात फोफावला होता. दयनीय परिस्थितीतून कश्टकरी लोकांना बाहेर काढण्यासाठी समाजवादाचा विचार पुढे आला. समाजवाद भांडवलषाहीतील षोशण प्रवृत्तीच्या विरुध्द प्रतिक्रिया समजली जाते. कारण भांउवलषाहीतील पुढील दोश समाजवादास मान्य नाही.

१ आर्थिक विशमता आणि षोशण यातून मालक व श्रमिक यांच्यात वर्ग संघर्श निर्माण होतो.

आर्थिक तेजीमंदी, टाळेबंदी,बेकारी निर्माण होते.

२ भांडवलषाहीमध्ये नफा हे उद्दिश्ट समोर ठेऊन उत्पादन केले जाते. चैनीचे उत्पादन याकडे जास्त लक्ष भांडवलदार देतो. सर्व सामान्य जनतेस गरजेच्या असलेल्या जीवनावष्यक वस्तूंचे उत्पादन टाळले जाते.

३ अतिरिक्त उत्पदनासाठी हुकमी बाजारपेठ मिळविण्यांसाठी वसाहत स्थापन करण्यासाठी स्पर्धा सुरु होते. यातुन समाजामध्ये अषांतता निर्माण होते.

४ भांडवलषाहीमुळे समाजात श्रीमंतवर्गाचे वर्चस्व निर्माण होते.

संपत्ती निर्मितीच्या साधनांची मालकी श्रीमंतवर्गाकडे होत असल्याने श्रीमंतांची श्रीमंती वाढत असते त्यामुळे समाजात आर्थिक विशमता निर्माण होते.

५ कमीत कमी दाम व जास्तीत जास्त काम हे तत्व भांडवलदार व्यवहारात आणीत असतात त्यामुळे कामगारांचे षोशण व फसवणूक होते. वरील दोशांना टाळण्यासाठी अतिरेकी व्यक्तीवाद व भांडवलषाहीतील षोशण थांबविण्यासाठी समाजवादाची मांडणी करण्यात आली.

समाजवादी तत्वे :-

१) भांडवलषाहीला विरोध :- भांडवलषाहीमुळे समाजात विशमता निर्माण होते. भांडवलदार समाजहिताकडे लक्ष न देता स्वतःच्या स्वार्थाकडे लक्ष देतात. समाजाच्या गरज पुर्तिसाठी भांडवलदार वस्तूंचे उत्पादन करीत नाही तर जास्तीत जास्त नफा मिळविण्यासाठी आणि सर्वसामान्य लोकांचे आर्थिक षोशण करण्यासाठी भांडवलदार वस्तूंचे उत्पादन करतात. आपल्या मालाची जाहिरात करण्यासाठी भांडवलदार हे पैषाची उधळपट्टी करतात. परस्परांत संघटन निर्माण करुन कृत्रीमरित्या वस्तूंची टंचाई निर्माण करतात. त्यामुळे वस्तूंसाठी ग्राहकांना जास्त पैसा द्यावा लागतो. भांडवलषाहीत व्यक्तीला आर्थिक सुरक्षितता प्राप्त होत नसते. संपत्तीचे वितरण न्यायपध्दतीने भांडवलषाहीत होत नसते. श्रमिकांना कमीत कमी वेतन कसे देता येईल व आपल्याला जास्त नफा कसा मिळेल असाच प्रयत्न भांडवलदार करीत असतात. अषारितीने भांडवलषाहीतून साम्राज्यषाहीचा जन्म होतो. तसेच भांडवलषाहीत मजूरांचा साधन म्हणून वापर करण्यात येतो. भांडवलषाही

अर्थव्यवस्था खुल्या स्पर्धेस, मक्तेदारीस, कामगार षोशणास, संपत्तीच्या भांडवलदारांच्या हाती केंद्रीकरणास आर्थिक विशमता निर्मितीस संधी देते. भांडवलषाहीमुळे सामाजिक अन्याय, वर्गसंघर्श अषांतता आणि असंतोश याचे वातावरण समाजामध्ये निर्माण होते. त्यामुळे समाजस्वास्थ्य धोक्यात येते. भांडवलषाहीला क्रांतीच्या हिंसक मार्गाने नश्ट करण्याऐवजी लोकषाहीतील षांततामय आणि सनदषीर मार्गाने समाजवादी योजना अंमलात आणून भांडवलषाही संपवायची आहे. यासाठी समाजवादी कार्यक्रमात बेकारी निर्मुलन, वाढीव उत्पादन, गरीबांचे जीवनमान उंचावणे त्यांना सामाजिक सुरक्षा प्राप्त करुन देणे, संपत्तीचे समाजामध्ये न्याय्य वितरण करणे इत्यादी योजनांचा समावेष समाजवादी करतात.

२) लोकषाही मार्गाने विकास :- "समाजवादाचा क्रांतीवर विष्वास नाही. क्रांतीमुळे सर्व समस्या सुटत नाही, उलट मानवी मूल्यांचा नाष होऊन पाषवी समुहवाद निर्माण होतो अषी समाजवादाची धारणा आहे. अषा समाजात विवेक सामंजस्य व इतर मानवतावादी मूल्ये नश्ट होऊन यांत्रिकता व क्रौर्य षिल्लक राहते अषी त्यांची षंका आहे. म्हणून चिरस्थायी परिवर्तनासाठी सामंजस्यावर आधारित लोकषाही परिवर्तनाचा पुरस्कार हि विचारप्रणाली करते." समाजवाद व्यक्ती व समाजाच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करतो. राज्याने समाजाच्या सर्वांगीण विकासाची साधने षोधावीत, त्यांना प्रोत्साहन द्यावे, व्यक्तीचे सामुहिक जीवन नियंत्रीत करावे. उत्पादन आणि वितरण साधनांवर समाजाची मालकी प्रस्तापीत करावी यासाठी राज्याचे कार्यक्षेत्र व्यापक असावे असे समाजवादाचे मत आहे. याप्रकारची सुधारणा लोकषाही मार्गाने करावी यावर समाजवादाचा भर आहे. पण लोकषाहीच्या स्वरुपाबद्दल समाजवादात षास्त्रज्ञांमध्ये मतभेद आहेत तरीही समाजवाद लोकषाहीला पुरक आहे.

३) आर्थिक नियोजनाचा स्विकार :- "सामाजिक न्याय व समता प्रस्थापनेसाठी तसेच राश्ट्रीय विकासासाठी लोकषाही समाजवादी आर्थिक नियोजनाचा पुरस्कार करतात. नियोजनबध्द आर्थिक विकासामुळे लोकांचे जीवनमान उंचावता येईल. सर्वांना व्यवसाय, काम प्राप्त करुन देता येईल आणि आर्थिक न्याय व समता समाजात प्रस्थापित करता येईल. आर्थिक नियोजन षासकीय अथवा केंद्रात असण्याऐवजी उद्योग-घटक स्तरावर विकेंद्रित स्वरुपाचे असेल. आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रिकरण लोकषाही समाजवाद्यांना अपेक्षित आहे. तसेच या नियोजन प्रक्रियेत जनतेचा उत्स्फूर्त सहभाग व सहकार्य असावे अषीही कल्पना आहे."[४] आर्थिक नियोजन विषिश्ट हेतुने असेल त्यात समाजाची सर्वांगीण प्रगती व्हावी. लोकांचे राहणीमान उंचवावे आर्थिक विशमता कमी व्हावी हि उद्दिश्टे अपेक्षित आहेत.

४) समता प्रस्तापित करणे :- "समाजातील विशमता नश्ट करणे व सामाजिक समानता प्रस्तापित करणे हा समाजवादाचा मुख्य हेतु आहे. भांडवलषाहीमुळे आर्थिक विशमता निर्माण होऊन व्यक्तीला विकासाची पुर्ण संधी मिळत नाही. उलट त्याचे षोशण होते. प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या व्यक्तीत्वाचा पुर्ण विकास करण्याची समान संधी मिळाली पाहिजे. त्यासाठी सामाजिक परिस्थितीत समानता निर्माण करण्याचे कार्य समाजवादाला करावयाचे आहे."[५] लोकषाही समाजवादी प्रथम आर्थिक समतेचा पुरस्कार करतात. समजामध्ये आर्थिक विशमता असू नये. श्रीमंत व गरीब यांच्यात आर्थिक दरी असता कामा नये याची काळजी सरकारने घ्यावी. आर्थिकदृश्टच्या दुर्बल घटकांना त्यांच्या कल्याणासाठी सर्व प्रकारची मदत करील या दृश्टीने समता म्हणजे विकासाची समान संधी प्रत्येक व्यक्तीस प्राप्त होईल अषी स्थिती समाजामध्ये निर्माण करणे अषी भुमिका लोकषाही समाजवाद्यांची आहे. समाजामध्ये समता व आर्थिक न्याय प्रस्तापीत होण्यासाठी सरकारने खाजगी उद्योगांच्या समाजविघातक कृतींवर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. उदा. व्यापाऱ्यांनी जीवनावष्यक वस्तूंचा साठा करु नये. वस्तूंच्या जास्त किंमती आकारु नये. यासाठी षासनाने कठोर पाऊले उचलली पाहीजेत. लोकषाही समाजवादी कायदेविशयक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, प्रादेषिक आणि वंषीक यासर्व प्रकारचे भेद नश्ट करु इच्छितात. "अमर्याद आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे समतेच्या तत्वाला अडथळा निर्माण होतो. लोकषाही समाजवादात स्वातंत्र्य आणि समता यांचा समन्वय केला जातो. आर्थिक समता निर्माण करण्यासाठी खाजगी मालमत्तेच्या हक्काला मर्यादा घालण्यात येते. याठिकाणी असे लक्षात ठेवले पाहिजे की समता म्हणजे तंतोतंत समानता नव्हे. समाजातील घटकांचे उत्पन्न पुर्णपणे समान असु षकत नाही. आर्थिक विशमता कमी करणे म्हणजे समता प्रस्तापीत करणे होय."[६] भांडवलषाहीत मुठभर भांडवलदार जनतेचे आर्थिक षोशण करतात. तेथे व्यक्तीच्या विकासास वाव दिला जात नाही. म्हणूनच भांडवलषाही नश्ट करणे हेच समाजवादाचे प्रमुख अंग आहे. समाजवाद उत्पादन साधनांवरील व्यक्तीगत मालकीचा विरोध करतो त्यासाठीच उत्पादन व उद्योगधंद्यांवर समाजाचे नियंत्रण असणे आवष्यक आहे तसे केल्यामुळे समाजाचे आर्थिक षोशण थांबेल आणि प्रत्येकाला आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करण्याची समान संधी देण यावरच समाजवाद्यांचा भर आहे.

५) सामाजिक प्रबोधनाची गरज :- "लोकषाही समाजवाद्यांना समाजरचनेची निर्मिती हि एक प्रामुख्याने नैतिक बाब वाटते. त्यासाठी समाजाचे समाजवादी प्रबोधन करण्याची गरज आहे. केवळ राजकीय लोकषाहीचा, निवडणुकीचा व राजकीय पक्षांच्या स्थापनेतुन नवसमाज निर्मितीचा मार्ग पुरेसा नाही. जनतेच्या मनाचा, जनतेच्या आंदोलनाचा आणि पाठपुराव्याचा दबाव षासनावर नेहमी राहणे आवष्यक आहे. तो दबाव निर्माण करण्यासाठी जनतेला समाजवादी विचारांचे दर्षन घडविले पाहिजे."[७] समाजवाद प्रस्तापनेसाठी सर्वांनीच प्रयत्न केले पाहिजे. तसेच सरकारने त्यादिषेने पाऊले उचलणे गरजेचे आहे. त्यासाठी मानसिकतेत बदल होणे महत्वाचे आहे.

समाजवादाचे तोटे :-

१) समाजवादामध्ये भुमी व उत्पादनाची सर्व साधनांवर राज्याची व समाजाची मालकी असावी असे सांगितले जाते. समाजाची मालकी याचा अर्थ 'मालकीहीन' असा होतो. कारण जे सर्वांचेच असते ते कोणाचेच नसते असाच विचार लोक नेहमी करीत असतात. लोकांमध्ये आपलेपणाची भावना नश्ट होते. सामाजिक जबाबदारी व्यक्तीषः कोणीच घेत नसल्याने सामाजिक संपत्तीची मोठ्या प्रमाणात हानी होत असते.

२) व्यक्ती व समाजाच्या विकासाच्या योजना षासन राबविते व ज्या जनतेवर लादल्या जातात. म्हणजेच प्रत्यक्ष व्यवहारात लोकमतापेक्षा राज्याच्या हाती सत्तेचे केंद्रीकरण झालेले दिसुन येते. त्यामुळे लोकषाही अस्तित्वात असतांना सत्तेचे केंद्रीकरण होणे हा फार मोठा विरोधाभास समाजवादी व्यवहारामध्ये निर्माण झालेला दिसुन येता. "लोकसत्ता समाजवाद व्यक्तीला महत्व देत नाही. त्यामुळे काहीवेळा व्यक्तीच्या स्वतंत्र्यावर नियंत्रणे बसविली जाणे षक्य असते. खऱ्या लोकषाही राज्यात व्यक्तीचा पुर्ण विकास होण्याची खात्री असते. तरच विकास लोकसत्ताक समाजवादी देषामध्ये होईलच असे म्हणता येत नाही."[८]

३) राज्याला प्राप्त झालेल्या षक्तीमुळे राज्याचे लोकषाही स्वरुप नश्ट होते. व्यक्ती पूर्णपणे राज्यांच्या अधीन होतो. व्यक्तीने कोणते काम करायचे व तिला कोणते वेतन द्यायचे यासंबधीचा निर्णय राज्याचे कर्मचारी घेतात. पर्यायाने लाचलुचपतीला जास्त वाव मिळतो. व्यक्ती स्वातंत्र्य नश्ट होते. त्यामुळे लोकषाही बाजूला सारुन निरंकष षासन निर्माण राहण्याची षक्यता नाकारता येत नाही.

४) समाजवादावर टिका केली जाते की, नैतीक बाजुकडे दुर्लक्ष करुन भौतिकवादास हा समाजवाद प्रकार जास्त महत्व देतो. त्यात वस्तूंचे उत्पादन वितरण, विनीमय, उद्योगधंद्यांचे राश्ट्रीयीकरण या आर्थिक बाजुंना जास्त महत्व देतो. अर्थात हि टिका संयुक्तीक नाही. समाजवाद हा अन्य समाजवादाच्या प्रकारापेक्षा जास्त मानवतावादी आहे आणि नैतीक मूल्याांचा पुरस्कार करणारा आहे.

५) देषातील विविध योजना सरकारी कर्मचाऱ्यामार्फत राबविल्या जातात. हे अधिकारी निःस्पृह व निःपक्षपाती असेल तरच योजना यष्स्वी होते व त्याची फळे समाजाला मिळतात. परंतु, सरकारी कर्मचारी योजना कार्यान्वीत करण्यास फारसे उत्सुक नसतात. त्याचा वाईट परिणाम समाजावर होतो.

मूल्यमापन :- भंडवलषाही व्यवस्था नश्ट करण्यासाठी समाजवादाचा जन्म झाला. राज्यातील उत्पन्नाची साधने वैयक्तीक मालकीची न ठेवता ती संपूर्ण समाजाच्या मालकीची ठेवावी म्हणजेच सर्वांनाच त्यापासून लाभ प्राप्त होईल. हाच समाजवादाचा उद्देष आहे. समाजवादी व्यवस्थेत राज्य सर्वषक्तीमान होते तसेच राज्याकडे संचालन होणाऱ्या सर्व उद्योगधंद्यामध्ये जनतेचे प्रतिनिधित्व मान्य केलेले असतो सार्वजनिक कल्याणासाठी राज्याव्दारे व्यक्तीचे आर्थिक जीवन नियंत्रीत होते. आधुनिक काळात नियोजीत अर्थव्यवस्थेचा अवलंब करुन समाजवाद सफल करण्याचा प्रयत्न होत आहे. काही राश्ट्रांनी समाजवादाचा अवलंब करुन निष्चीत कालावधीत नेत्रदिपक प्रगती केली आहे. समाजवादाने न्याय वितरणाची सोय केली आहे. काही देषांनी उत्पादन साधनांच्या राश्ट्रीयीकरणावर भर देण्यास सुरुवात केली आहे. समाजवादाने क्रांतीची भाशा वर्ज्य करुन लोकषाही व षांततेचा मार्ग स्विकारला आणि लोकांचे किमान जीवनमान सुखी व समाधानी होईल ह्याच दिषेने आज समाजवादाची वाटचाल सुरु आहे. आज समाजवादास नवीन दिषा प्राप्त झालेली दिसुन येत आहे.

संदर्भग्रंथ सूची -

१) प्रा. घांगरेकर चिं.ग. - आधुनिक राजकीय विष्लेशण, विद्या प्रकाषन, नागपूर, प्रथमावृत्ती १९९९, पृश्ठ क्र. १५७
२) प्रा. दिवाण चंद्रषेखर - राजकीय सिध्दांत आणि राजकीय विष्लेशण, विद्या प्रकाषन, नागपूर, प्रथमावृत्ती जून १९८९, पृश्ठ क्र. २८१
३) प्रा. दिवाण चंद्रषेखर - राजकीय सिध्दांत आणि राजकीय विष्लेशण, विद्या प्रकाषन, नागपूर, प्रथमावृत्ती जून १९८९, पृश्ठ क्र. २३४
४) प्रा. कुलकर्णी अ.ना. - आधुनिक राजकीय विचार प्रणाली, विद्या प्रकाषन, नागपूर, पृश्ठ क्र. ६५
५) प्रा. इंदापवार दि.वा. - राजकीय सिध्दांतवाद, श्री मंगेष प्रकाषन, नागपूर, आवृत्ती १९९३, पृश्ठ क्र. १०१
६) नवलगुंदकर षं.ना. - निवडक राजकीय विचार, नरेंद्र प्रकाषन, पुणे, २० जुलै १९७८, पृश्ठ क्र. ८०
७) प्राचार्य डॉ. निकुंभ दिलीपसिंह - आधुनिक राजकीय विचार प्रणाली, प्रषांत पब्लीकेषन्स, जळगांव, प्रथमावृत्ती १ जानेवारी २०१५, पृश्ठ क्र. १२२
८) प्रा. कदम षि.पा. - राजकीय विचार प्रणाली, प्रगती एजन्सी, पुणे, पृश्ठ क्र. ८१

किशोरावस्था में नशाखोरी के कारण मनोदैहिक विचलन का सामाजिक प्रभाव

शिवानी कुमारी[1] डॉ० विश्वनाथ झा [2]

[1]शोधार्थी, विश्वविद्यालय समाजशास्त्र विभाग, ललित नारायण मिथिला विश्वविद्यालय, दरभंगा

[2] पूर्व प्रधानाचार्य सह अध्यक्ष समाजशास्त्र विभाग, चन्द्रधारी मिथिला महाविद्यालय, दरभंगा

DOI: 10.5281/zenodo.7309557

सारांश:- आजकल युवाओं द्वारा नशा करने के लिए व्यापक रूप से नशीली दवा का प्रयोग किया जाता हैं। नशीली दवाओं के दुरुपयोग और नशीली दवाओं का खतरा सीमित संख्या में पदार्थों का अवैध, गैर-चिकित्सा उपयोग है, जिनमें से अधिकांश में किसी व्यक्ति की मानसिक स्थिति को बदलने के गुण होते हैं जिन्हें सामाजिक मानदंडों द्वारा माना जाता है और क़ानून द्वारा अनुपयुक्त होने के लिए परिभाषित किया जाता है। शराब, हेरोइन, कोकीन, अफीम और मारिजुआना नशीली दवाओं का दुरुपयोग अवांछित, हानिकारक और उपयोगकर्ता के जीवन और बड़े पैमाने पर समाज के लिए खतरा है। आमतौर पर, युवा इस नशीली दवा के खतरे और इसके दुरुपयोग का निशाना बनते प्रतीत होते हैं। जिज्ञासा, साथियों का दबाव, और सिगरेट और शराब जैसी दवाओं की उपलब्धता, युवाओं में नशीली दवाओं के दुरुपयोग के तत्काल कारण हैं। बुरे साथियों की संगति में, खासकर सीनियर हाई स्कूलों में दोस्तों पर नशीली दवाओं के इस्तेमाल के लिए दबाव डाला जाता है। हमारे टेलीविजन स्टेशनों और हमारे रेडियो स्टेशनों पर शराब, सिगरेट और अन्य गैर-औषधीय दवाओं के लिए एक "नग्न" विज्ञापन है। ये हानिकारक दवाएं हैं, जिन्हें प्रदर्शन बढ़ाने के लिए अच्छा होने के लिए प्रस्तुत किया जा रहा है। इन दवाओं को जनता को रेचक के रूप में भी दिखाया जाता है, और सबसे अधिक परेशान करने वाली बात यह है कि जिन स्थानों पर इन्हें बड़ी मात्रा में खरीदा जा सकता है, उन्हें जनता के लिए घोषित किया जाता है। युवाओं और समाज के लिए दवाओं की उपलब्धता समाज के लिए एक कारण और कैंसर दोनों है।

आज के युवा बहुत जिज्ञासु हैं। वे जो कुछ भी देखते और सुनते हैं उसकी प्रभावशीलता का परीक्षण करना चाहते हैं। यह जिज्ञासा कभी-कभी घातक हो जाती है, यहाँ तक कि मृत्यु तक भी। कुछ अपनी जिज्ञासा से, नशीले पदार्थों से निपटने में लग जाते हैं और व्यसनी बन जाते हैं। इस आलेख में, इस खतरे के कारणों, प्रभावों और नियंत्रण का पता लगाने और नशीली दवाओं के दुरुपयोग के सामाजिक और सांस्कृतिक पहलुओं को भी उजागर करने का प्रयास किया गया है।

मुख्य शब्द:- सामाजिक, सांस्कृतिक, विज्ञापन, नशीली दवा, मानसिक स्थिति, जिज्ञासा।

परिचय:-

जो दवाएं मानवता के लिए फायदेमंद हैं, वे भी वही दवाएं हो सकती हैं जो मानवता के लिए हानिकारक हैं। निःसंदेह दवाओं का निर्माण बीमारियों को ठीक करने और मानवीय स्थितियों को कम करने के लिए किया जाता है; हालांकि, लोग ओवर-द-काउंटर दवाओं का दुरुपयोग कर सकते हैं, जिसे नशीली दवाओं के दुरुपयोग के रूप में जाना जाता है। यह एक सामाजिक समस्या बन गई है क्योंकि इसने परिवार, अर्थव्यवस्था और समुदाय को प्रभावित किया है। हमारे देश के किशोरों में नशीली दवाओं और शराब का दुरुपयोग एक प्रमुख सार्वजनिक स्वास्थ्य मुद्दा बन गया है। सरकार मादक द्रव्यों के सेवन पर तथ्य एकत्र करती है और आंकड़ों पर रिपोर्ट करती है, और वे चौंका देने वाले हैं। नीचे कुछ आंकड़े दिए गए हैं जिन पर संयुक्त राज्य सरकार ने रिपोर्ट की है।

भारत में नशीली दवाओं का दुरुपयोग:-

हर साल 26 जून को, नशीली दवाओं के दुरुपयोग और अवैध तस्करी के खिलाफ अंतर्राष्ट्रीय दिवस मनाया जाता है। यह विश्व समुदाय द्वारा लोगों, विशेष रूप से युवाओं, विशेष रूप से नशीली दवाओं के खतरे के प्रति संवेदनशील बनाने के लिए एक अभ्यास है। अगर दवा परिदृश्य पर दुनिया के आंकड़ों को ध्यान में रखा जाए तो तस्वीर गंभीर है। लगभग 500 बिलियन डॉलर के कारोबार के साथ, यह पेट्रोलियम और हथियारों के व्यापार के बाद दुनिया का तीसरा सबसे बड़ा व्यवसाय है। पूरी दुनिया में लगभग 190 मिलियन लोग किसी न किसी दवा का सेवन करते हैं। मादक द्रव्यों की लत से अत्यधिक मानवीय संकट पैदा होता है, और नशीली दवाओं के अवैध उत्पादन और वितरण ने दुनिया भर में अपराध और हिंसा को जन्म दिया है। आज विश्व का कोई भी भाग ऐसा नहीं है जो मादक द्रव्यों की तस्करी और मादक पदार्थों की लत के अभिशाप से मुक्त हो। दुनिया भर में लाखों नशा करने वाले जीवन और मृत्यु के बीच फंसकर दयनीय जीवन जी रहे हैं। भारत भी मादक द्रव्यों के सेवन के इस दुष्चक्र में फंसा हुआ है और नशा करने वालों की संख्या दिन-ब-दिन बढ़ती जा रही है। संयुक्त राष्ट्र की एक रिपोर्ट के अनुसार, भारत में एक मिलियन हेरोइन के आदी पंजीकृत हैं, और अनौपचारिक रूप से लगभग पाँच मिलियन हैं। मेट्रो में उच्च आय वाले युवाओं की एक छोटी आबादी के बीच आकस्मिक उपयोग के रूप में जो शुरू हुआ वह समाज के सभी वर्गों में फैल गया है।

अकेले हेरोइन के साँस लेने से अंतःशिरा नशीली दवाओं के उपयोग का मार्ग प्रशस्त हुआ है, वह भी अन्य शामक और दर्द निवारक दवाओं के संयोजन में। इसने प्रभाव की तीव्रता को बढ़ा दिया है, व्यसन की प्रक्रिया को तेज कर दिया है और वसूली की प्रक्रिया को जटिल बना दिया है। भांग, हेरोइन और भारत में उत्पादित दवाएँ भारत में सबसे अधिक दुरुपयोग की जाने वाली दवाएँ हैं। भांग उत्पादों, जिन्हें अक्सर चरस, भांग या गांजा कहा जाता है, का पूरे देश में दुरुपयोग किया जाता है क्योंकि उन्होंने कुछ हिंदू देवताओं के साथ जुड़ाव के कारण कुछ मात्रा में धार्मिक पवित्रता प्राप्त की है। इंटरनेशनल नारकोटिक्स कंट्रोल बोर्ड ने 2002 में वियना में जारी अपनी रिपोर्ट में बताया कि भारत में, अफीम के आदी लोग अपनी पसंद की दवा को अफीम से हेरोइन में स्थानांतरित कर रहे हैं। मादक दवाओं वाले फार्मास्युटिकल उत्पादों का भी तेजी से दुरुपयोग किया जा रहा है। कई राज्यों से एनाल्जेसिक जैसे डेक्सट्रोप्रोपोक्सफीन, आदि के इंजेक्शन भी बताए जाते हैं, क्योंकि वे हेरोइन की कीमत के 1/10 वें हिस्से पर आसानी से उपलब्ध हैं। इन कोडीन-आधारित कफ सिरप को घरेलू बाजार से दुरुपयोग के लिए भेजा जा रहा है।

नशीली दवाओं का दुरुपयोग एक जटिल घटना है जिसके विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक, जैविक, भौगोलिक, ऐतिहासिक और आर्थिक पहलू हैं। पुरानी संयुक्त परिवार प्रणाली का विघटन, आधुनिक परिवारों में माता-पिता के प्यार और देखभाल की अनुपस्थिति, जहां माता-पिता दोनों काम कर रहे हैं, पुराने धार्मिक और नैतिक मूल्यों के पतन आदि के कारण नशीली दवाओं का सेवन करने वालों की संख्या में वृद्धि हुई है। जीवन की कठोर वास्तविकताओं से बचने के लिए। नशीली दवाओं का उपयोग, दुरुपयोग या दुरुपयोग भी मुख्य रूप से नशीली दवाओं के दुरुपयोग की प्रकृति, व्यक्ति के व्यक्तित्व और व्यसनी के तत्काल वातावरण के कारण होता है। औद्योगीकरण, शहरीकरण और प्रवास की प्रक्रियाओं ने सामाजिक नियंत्रण के पारंपरिक तरीकों को ढीला कर दिया है, जिससे व्यक्ति आधुनिक जीवन के तनावों और तनावों के प्रति संवेदनशील हो गया है। तेजी से बदलते सामाजिक परिवेश, अन्य कारकों के अलावा, पारंपरिक और नए मनो-सक्रिय पदार्थों के नशीली दवाओं के दुरुपयोग के प्रसार में मुख्य रूप से योगदान दे रहा है। खासकर देश के पूर्वोत्तर राज्यों में एचआईवी/एड्स की ओर ले जाने वाली सिंथेटिक दवाओं और अंतःशिरा नशीली दवाओं के उपयोग ने समस्या को एक नया आयाम दिया है।

नशीली दवाओं के दुरुपयोग का समाज पर हानिकारक प्रभाव पड़ा है। इससे अपराध दर में वृद्धि हुई है। नशेड़ी अपनी दवाओं की कीमत चुकाने के लिए अपराध का सहारा लेते हैं। ड्रग्स अवरोध को दूर करते हैं और निर्णय को खराब करते हैं, अपराध करने के लिए प्रेरित करते हैं। मादक द्रव्यों के सेवन से छेड़खानी, सामूहिक झड़पों, मारपीट और आवेगपूर्ण हत्याओं की घटनाएं बढ़ जाती हैं। वित्तीय स्थिरता को प्रभावित करने के अलावा, व्यसन संघर्षों को बढ़ाता है और परिवार के प्रत्येक सदस्य के लिए अनकही भावनात्मक पीड़ा का कारण बनता है। अधिकांश ड्रग उपयोगकर्ता 18-35 वर्ष के उत्पादक आयु वर्ग में हैं, मानव क्षमता के मामले में नुकसान की गणना नहीं की जा सकती है। युवाओं के शारीरिक, मनोवैज्ञानिक, नैतिक और बौद्धिक विकास को नुकसान बहुत अधिक है। किशोरावस्था में नशीली दवाओं का दुरुपयोग किशोरों और युवा लोगों के व्यवहार में चिंता के प्रमुख क्षेत्रों में से एक है। यह अनुमान है कि, भारत में, जब तक अधिकांश लड़के नौवीं कक्षा तक पहुँचते हैं, तब तक उनमें से लगभग 50 प्रतिशत ने कम से कम एक भगदड़ की दवा की कोशिश की है।

हालांकि, मादक द्रव्यों के सेवन की घटनाओं के मामले में राज्यों में व्यापक क्षेत्रीय भिन्नता है। उदाहरण के लिए, उत्तर प्रदेश या हरियाणा (लगभग 35 प्रतिशत) की तुलना में पश्चिम बंगाल और आंध्र प्रदेश में किशोरों का एक बड़ा अनुपात भगदड़ वाली दवाओं (दोनों राज्यों में लगभग 60 प्रतिशत) का उपयोग करता है। एचआईवी, हेपेटाइटिस बी और सी की घटनाओं में वृद्धि, और व्यसन के कारण तपेदिक समुदाय में संक्रमण के भंडार को जोड़ता है, स्वास्थ्य प्रणाली पर और अधिक बोझ डालता है। भारत में महिलाएं पुरुषों की तुलना में नशीली दवाओं के दुरुपयोग से अधिक प्रभावित होती हैं। इसके परिणामों में घरेलू हिंसा और एचआईवी के संक्रमण के साथ-साथ वित्तीय बोझ भी शामिल है। दिल्ली पुलिस द्वारा चलाए जा रहे नशामुक्ति केंद्र में इलाज करा रहे 87 प्रतिशत व्यसनों ने परिवार के सदस्यों के साथ हिंसक होने की बात स्वीकार की। अधिकांश घरेलू हिंसा महिलाओं के खिलाफ निर्देशित होती है और ड्रग्स खरीदने के लिए पैसे की मांग के संदर्भ में होती है। राष्ट्रीय स्तर पर, नशीली दवाओं का दुरुपयोग आंतरिक रूप से रैकेटियरिंग, साजिश, भ्रष्टाचार, अवैध धन हस्तांतरण, आतंकवाद और हिंसा से जुड़ा हुआ है, जिससे सरकारों की स्थिरता को खतरा है।

युवाओं में नशीली दवाओं के सेवन के कारण:-

युवा लोगों में नशीली दवाओं के दुरुपयोग के दो प्राथमिक कारण हैं। ये हैं (1) सहकर्मी दबाव और (2) अवसाद।

साथियों का दबाव:-

इन दोस्तों के दबाव के कारण बच्चा इन दवाओं को आजमाता है, और एक बार ऐसा करने के बाद, वे उन्हें लेना जारी रखते हैं और लंबे समय में उनके आदी हो जाते हैं।

अवसाद:-

नशीली दवाओं के दुरुपयोग का एक अन्य प्राथमिक कारण अवसाद है। जब किसी व्यक्ति के साथ कुछ ऐसी घटनाएँ होती हैं जो बहुत ही दुखद और निराशाजनक मानी जाती हैं, तो व्यक्ति फिर से खुश होने का सबसे अच्छा तरीका सोचने लगता है; इस प्रकार, हार्ड ड्रग्स का उपयोग तस्वीर में प्रवेश करता है। यह, बाद में, एक आदत में बदल जाता है, अर्थात् नशीली दवाओं का दुरुपयोग।

नशीली दवाओं के दुरुपयोग का एक अन्य प्रमुख कारण युवाओं में बेरोजगारी की उच्च दर है। इसके अलावा, ड्रग्स का दुरुपयोग तब कहा जा सकता है जब युवा निर्धारित खुराक का पालन नहीं करते हैं और डॉक्टर की मंजूरी के बिना लंबे समय तक किसी विशेष दवा का निरंतर उपयोग करते हैं। इस तरह का दुरुपयोग सॉफ्ट ड्रग्स से जुड़ा है।

मादक द्रव्यों के सेवन का प्रभाव :-

युवाओं पर नशे के प्रभाव को तीन पहलुओं से देखा जा रहा है। ये हैं: (1) सामाजिक पहलू, (2) वित्तीय पहलू, और (3) स्वास्थ्य पहलू।

सामाजिक पहलू:-

इस दवा को लेने के बिंदु पर कठोर दवा लेने वाले को अतिसक्रिय बना देती है। यह लेने वाला असामान्य व्यवहार करता है और अनैतिकता जैसे सशस्त्र डकैती, यौन संचारित रोग, जैसे, एचआईवी / एड्स, और कई अन्य सामाजिक बुराइयों में योगदान देता है।

वित्तीय प्रभाव:-

ड्रग्स का आदी व्यक्ति इन दवाओं की खरीद पर अधिक पैसा खर्च करता है। इससे लेने वाला दिवालिया हो सकता है या हर तरह से पैसे की तलाश शुरू कर सकता है। यह अंततः लेने वाले की समस्या को बढ़ा देगा।

स्वास्थ्य प्रभाव:-

यह लेने वाला अस्थिर हो जाता है। लेने वाला पागल हो जाता है और असामान्य व्यवहार करने लगता है। यह लेने वालों के सिस्टम में बहुत सी बीमारियों की घुसपैठ करता है और अंततः उनकी मृत्यु का कारण बन सकता है।

नशीली दवाओं के दुरुपयोग के उपचार/समाधान:-

1. इन कठोर दवाओं के सभी स्रोतों का आक्रामक विलोपन, जिसमें वे खेत भी शामिल हैं जहाँ उन्हें संयुक्त राष्ट्र संघ के संयुक्त बल द्वारा लगाया जाता है।
2. माता-पिता को चाहिए कि वे अपने बच्चों के दोस्तों पर नज़र रखें और उन्हें बुरी संगत से दूर रखें।
3. प्रभावित लोगों का पुनर्वास।
4. स्कूलों में नशीली दवाओं के दुरुपयोग के नकारात्मक परिणामों को पढ़ाना
5. हार्ड ड्रग्स के इस्तेमाल के खिलाफ चल रहे संघीय, राज्य और स्थानीय अभियान।
6. किसी विशिष्ट नरम दवा के उपयोग को बढ़ाने से पहले, डॉक्टर की सलाह लें।
7. जो कोई भी कठोर मादक द्रव्यों का व्यापार करते हुए पकड़ा जाता है, उसे कठोर दंड का सामना करना चाहिए।

भारत ने राष्ट्रीय और अंतर्राष्ट्रीय दोनों स्तरों पर मादक पदार्थों की तस्करी के खतरे का सामना करने के लिए खुद को तैयार किया है। प्रवर्तन, कानूनी और न्यायिक प्रणालियों में नवीन परिवर्तनों को शामिल करने वाले कई उपायों को लागू किया गया है। नशीली दवाओं से संबंधित अपराधों के लिए मृत्युदंड की शुरूआत एक प्रमुख निवारक रही है।

नारकोटिक ड्रग्स एंड साइकोट्रोपिक सब्सटेंस एक्ट, 1985, इस खतरे को रोकने के लिए कड़े प्रावधानों के साथ अधिनियमित किया गया था। इस अधिनियम में अपराधियों के लिए न्यूनतम 10 साल की कैद, इस अवधि को 20 साल तक बढ़ाई जा सकती है, और 1 लाख रुपये का जुर्माना लगाया गया है, जुर्माना 2 लाख रुपये तक बढ़ाया जा सकता है। अवैध मादक पदार्थों की तस्करी से प्राप्त संपत्तियों को जब्त करने का प्रावधान करके अधिनियम में और संशोधन किया गया है। विभिन्न सरकारी एजेंसियों और गैर-सरकारी संगठनों द्वारा दवाओं के उपयोग में समग्र कमी लाने के लिए विशिष्ट कार्यक्रमों को शामिल करते हुए एक व्यापक रणनीति विकसित की गई है और शिक्षा और परामर्श जैसे उपायों द्वारा आगे पूरक किया गया है। भारत के पाकिस्तान और बर्मा सहित 13 देशों के साथ मादक पदार्थों की तस्करी पर द्विपक्षीय समझौते हैं। 1999 से पहले, भारत और संयुक्त राज्य अमेरिका के बीच प्रत्यर्पण 1931 में संयुक्त राज्य अमेरिका और यूनाइटेड किंगडम द्वारा हस्ताक्षरित संधि के तत्वावधान में हुआ था, जिसे 1942 में भारत पर लागू किया गया था। हालांकि, भारत और संयुक्त राज्य अमेरिका के बीच एक नई प्रत्यर्पण संधि जुलाई 1999 में लागू हुआ। अक्टूबर 2001 में भारत और संयुक्त राज्य अमेरिका द्वारा एक पारस्परिक कानूनी सहायता संधि पर

हस्ताक्षर किए गए थे। भारत निम्नलिखित संधियों और सम्मेलनों का भी हस्ताक्षरकर्ता है:

- 1961 स्वापक औषधियों पर संयुक्त राष्ट्र अभिसमय
- 1971 मनोदैहिक पदार्थों पर संयुक्त राष्ट्र सम्मेलन
- 1988 स्वापक औषधियों और मन: प्रभावी पदार्थों के अवैध व्यापार के विरुद्ध संयुक्त राष्ट्र अभिसमय
- 2000 अंतरराष्ट्रीय अपराध सम्मेलन

निष्कर्ष:-

शराब और नशीली दवाओं के दुरुपयोग के परिणामस्वरूप दुनिया भर में किशोरों में महत्वपूर्ण रुग्णता और मृत्यु दर हुई है। इनमें से कई युवा ड्रग्स और अल्कोहल के कारण अपनी जान गंवा देंगे, और बड़ी संख्या में बड़ी संख्या में समस्या ड्रग उपयोगकर्ता बनने की संभावना है। यद्यपि मादक द्रव्यों के सेवन की समस्या जटिल और परिमाण में बड़ी है, फिर भी चिकित्सकों, समुदाय के नेताओं और स्कूलों के लिए पर्याप्त मात्रा में साक्ष्य-आधारित शोध उपलब्ध हैं जो कि किशोर मादक द्रव्यों के सेवन की दर को कम कर सकते हैं। चूंकि यह मुद्दा किसी एक समुदाय या संस्कृति के लिए विशिष्ट नहीं है, हम मानते हैं कि व्यक्तिगत हस्तक्षेप सार्वभौमिक रूप से प्रभावी नहीं हो सकते हैं। इसलिए, हम स्वास्थ्य देखभाल और सामुदायिक कार्यकर्ताओं के लिए एक सामान्यीकृत ढांचे के रूप में परिवर्तनीय जोखिम कारकों को लक्षित करने और परिवार, स्कूल और सामुदायिक रोकथाम कार्यक्रमों के माध्यम से सुरक्षात्मक कारकों को बढ़ाने की एनआईडीए रणनीति पर जोर देते हैं, जब वे अपने स्वयं के समुदाय के लिए सबसे उपयुक्त कार्यक्रमों और रणनीतियों पर शोध करते हैं।

संदर्भ सूची:-

1. अमेरिकन एकेडमी ऑफ पीडियाट्रिक्स (एएपी), इनहेलेंट एब्यूज (प्रेस विज्ञप्ति) पर नई खोज जारी करता है, 30 सितंबर 1999.
2. यूनिसेफ 2002.
3. नशीली दवाओं के दुरुपयोग पर राष्ट्रीय संस्थान (एनआईडीए), नशीली दवाओं की लत के उपचार के सिद्धांत: एक शोध-आधारित गाइड, एनआईएच प्रकाशन संख्या 99-4180
4. रॉकविल, एमडी: एनआईडीए राष्ट्रीय स्वास्थ्य संस्थान, अक्टूबर 1999.

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email- rbhole1965@gmail.com
Visit-www.jrdrvb.com

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102